

ODESA **ВІСНИК**
NATIONAL UNIVERSITY **ОДЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО**
HERALD **УНІВЕРСИТЕТУ**
Volume 18. Issue 3 (19). 2013 **Том 18. Випуск 3 (19). 2013**
SERIES **СЕРІЯ**
SOCIOLOGY **СОЦІОЛОГІЯ**
AND **І ПОЛІТИЧНІ**
POLITICS **НАУКИ**

ISSN 2304-1439

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
Odesa I. I. Mechnikov National University

VISNYK
ODESKOHO
NATSIONALNOHO
UNIVERSYTETU

(Odesa National University Herald)

Series: Sociology and Politics

Scientific journal

Published four times a year

Series founded in July 2006

Volume 18. Issue 3 (19). 2013

Odesa
«Astroprint»
2013

ISSN 2304–1439

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ВІСНИК ОДЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія: Соціологія і політичні науки

Науковий журнал

Виходить 4 рази на рік

Серія заснована у липні 2006 р.

Том 18. Випуск 3 (19). 2013

Одеса
«Астропринт»
2013

Засновник: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Редакційна колегія журналу:

І. М. Коваль, д-р політ. наук (*головний редактор*), **О. В. Запорожченко** (*заступник головного редактора*), **В. О. Іваниця** (*заступник головного редактора*), **Є. Л. Стрельцов** (*заступник головного редактора*), **С. М. Андрієвський**, **Ю. Ф. Ваксман**, **Л. М. Голубенко**, **Л. М. Дунаєва**, **В. В. Заморов**, **В. В. Глебов**, **Є. В. Круглов**, **В. Г. Кушнір**, **В. В. Менчук**, **О. В. Сминтина**, **В. І. Труба**, **О. В. Тюрін**, **Є. А. Черкез**, **Є. М. Черноіваненко**

Редакційна колегія серії:

І. М. Коваль, д-р політ. наук (*науковий редактор*); **О. Р. Личковська**, канд. соціол. наук (*відповідальний секретар*); **О. І. Брусиловська**, д-р політ. наук; **Є. А. Гансова**, д-р істор. наук; **О. В. Крапивін**, д-р істор. наук; **Б. Г. Нагорний**, д-р соціол. наук; **С. М. Наумкіна**, д-р політ. наук; **В. М. Оніщук**, д-р соціол. наук; **Н. О. Победа**, д-р філос. наук; **В. І. Подшивалкіна**, д-р соціол. наук; **О. В. Потехін**, д-р істор. наук

Editorial board of the journal:

I. M. Koval (*Editor-in-Chief*), **O. V. Zaporozhchenko** (*Deputy Editor-in-Chief*), **V. O. Ivanytsia** (*Deputy Editor-in-Chief*), **E. L. Streltsov** (*Deputy Editor-in-Chief*), **S. M. Andrievsky**, **Yu. F. Vaksman**, **V. V. Glebov**, **L. M. Golubenko**, **L. M. Dunaeva**, **V. V. Zamorov**, **V. E. Kruglov**, **V. G. Kushnir**, **V. V. Menchuk**, **O. V. Smyntyna**, **V. I. Truba**, **O. V. Tyurin**, **E. A. Cherkez**, **E. M. Chernoiivanenko**

Editorial board of the series:

I. M. Koval (*Redactor-in-Chief*), **O. R. Lychkovska** (*Executive Secretary*), **O. I. Brusylovska**, **E. A. Gansova**, **O. V. Krapyvin**, **B. G. Nagornyi**, **S. M. Naumkina**, **V. M. Onischuk**, **N. O. Pobeda**, **V. I. Podshyvalkina**, **O. V. Potekhin**

З 2012 року (з 17 тому)

«Вісник ОНУ. Серія: Соціологія і політичні науки»
має власну подвійну нумерацію

ЗМІСТ

СОЦІОЛОГІЯ

СОЦІАЛЬНІ МЕХАНІЗМИ СУСПІЛЬСТВ, ЩО ТРАНСФОРМУЮТЬСЯ: ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ

Коваль І. М., Подшивалкіна В. І., Мосійчук Т. Є.

Контекстність вищої освіти як чинник гуманітарної та міжнародної безпеки: до постановки проблеми 9

Гансова Е. А.

Соціологічна методологія дослідження національної безпеки 21

Каменская Т. Г.

Современное образование в дилемме знания и плюрализма 24

Бойко В. А.

Паттерни покоління сучасного ринку праці: культурні детермінанти і структурна диференціація 31

Ганчев О. І.

Учбові міграції із України в Болгарію: «криза» ідентичності у студентів-болгар Бессарабії 37

Голиков А. С.

Укорененность социального в знании: пределы прозрачности и угрозы опосредования 46

Крапива І. В.

Освітні технології в системі вищої освіти України: соціологічний аналіз 53

Кудринська Г. І.

Феномен економічної поведінки та її типологія в соціоекономічному дискурсі 63

Стрельникова О. О.

Доброчинна діяльність у вимірі теорії соціальної дії 72

Fostachuk O. O.

On alienation in contemporary culture: the microtrends 77

Василевская Н. С.

Визуальное в культуросоциологических концепциях современного общества 85

Максимова А. С.

Структура частной сферы услуг в современном украинском обществе 91

Павлега Е. С.

Социальная политика в контексте прав человека 98

Проценко Л. Г.

Наукова школа у «польовій логіці» П. Бурдьє 103

Скляренко К. О.

Повсякденність як концептуальний модус соціологічної рефлексії114

Тарасова Н. С.

Маніпулятивний потенціал візуальних образів у ЗМІ123

Сорока Ю. Г.

Культурні механізми влади: поняття та види130

Шпакова В. Г.

Туристические практики в контексте информационно-культурного потребления современного общества.....138

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ І СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА

Прибегин И. С.

Стратегии и возможности развития национальной идентичности в Израиле147

Якубенко Е. В.

Синергетический механизм функционирования системы местного самоуправления Украины153

УКРАЇНА І СВІТ

МІЖНАРОДНИЙ ВИМІР ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Романова О. В.

Финляндия в процессе формирования общей внешней политики и политики безопасности (ОВПБ) ЕС163

Белова О. В.

Конфликт между Японией и Китаем вокруг островов Сенкаку/Дяюйдао: причины обострения после 2004 г.171

Чумак К. О.

Війна з міжнародним тероризмом у зовнішній політиці США у 2001–2009 рр.180

СОЦІОЛОГІЯ
СОЦІАЛЬНІ МЕХАНІЗМИ СУСПІЛЬСТВ,
ЩО ТРАНСФОРМУЮТЬСЯ:
ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ
ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК 316.6:37

І. М. Коваль

ректор, д-р політ. наук, проф.,
зав. кафедри міжнародних відносин ОНУ імені І. І. Мечникова
вул. Дворянська, 2, Одеса, 65082, Україна
Тел. приймальної: +38 (048) 723-52-54,
e-mail: oguint@paco.net, rector@onu.edu.ua

В. І. Подшивалкіна

д-р соціол. наук, проф.
зав. кафедри соціальної і прикладної психології ОНУ імені І. І. Мечникова
к. 80, вул. Дворянська, 2, м. Одеса-58, 65058, Україна
Тел.: +38 (048) 723-63-03, e-mail: podshyvalkina@hotmail.com

Т. Є. Мосійчук

канд. соціол. наук, доцент кафедри соціології ОНУ імені І. І. Мечникова
к. 40, Французький бул., 24/26, м. Одеса-58, 65058, Україна
Тел.: +38 (0482) 68-60-92, e-mail: tamarakozak@yandex.ru

**КОНТЕКСТНІСТЬ ВИЩОЇ ОСВІТИ ЯК ЧИННИК ГУМАНІТАРНОЇ
ТА МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ¹**

У статті розглянуті проблеми вищої освіти в класичних університетах, що пов'язані з ризиками і небезпеками сучасного інформаційного суспільства і зі зміною наукових парадигм. Показано роль не тільки внутрішніх, але і зовнішніх контекстів у реформуванні вищої освіти в Україні. Намічені шляхи міждисциплінарного дослідження проблем соціогуманітарної і міжнародної безпеки.

Ключові слова: вища освіта, постіндустріальне суспільство, наукова парадигма, соціогуманітарні ризики, небезпеки.

Успіх розвитку класичних університетів все в більшій мірі залежить від того, наскільки, відповідаючи на виклики часу, університет забезпечує затребуваність його випускників в суспільстві і дає освіту, яка допомагає випускнику стати професіоналом і самореалізуватися в професії і в житті. Останні десятиліття класична університетська освіта зіткнулася з цілою низкою нових викликів. Як нам видається, ці виклики пов'язані з особливостями сучасного інформаційного чи постіндустріального суспільства, а також зі зміною наукових парадигм.

Перш за все спробуємо визначитися — в якому суспільстві ми живемо і для якого суспільства університет готує кадри?

Останніми роками широко використовується поняття «інформаційне суспільство» для визначення нового етапу розвитку людської цивілізації. Таке суспільство характеризується високою швидкістю комунікативних процесів, що забезпечується наукомісткими, високотехнологічними засоба-

¹ Текст доповіді на Першій Міжнародній науково-практичній конференції «Соціальні, психологічні та політичні проблеми транскордонної безпеки», що відбулася з 31 жовтня по 1 листопада 2013 року в Одесі.

ми — мікропроцесорними технологіями та мережею Інтернет. Відзначимо також, що характерною особливістю такого суспільства в XXI столітті є відтворення різних за своїм характером ризиків і практично відсутність меж розповсюдження їх негативних наслідків в умовах глобалізаційних процесів. У. Бек визначив сьогоднішню ситуацію таким чином: «Небезпека виходить за межі окремо взятої країни, і ми стаємо членами «світової команди безпеки» [2, с. 18] (тут і далі перекл. з рос. наш. — *І. К., В. П., Т. М.*), а З. Бауман фіксує перехід від соціально-правової держави з традиційними «стурбованостями з приводу безробіття та інфляції», до «держави індивідуальної безпеки», маючи на увазі зростання індивідуальних ризиків від природних і техногенних катастроф, терористичної активності через соціально — політичну нестабільність в різних регіонах і таке інше [1, с. 38].

О. Н. Яніцький відзначає зростаючу залежність держави, суспільства в цілому, його окремих спільнот та окремих особистостей від швидко змінюваних як внутрішньо, так і зовнішньо, у тому числі і глобального, контекстів, все меншу передбачуваність, все більшу ймовірність нових загроз і втрат [11].

У Стратегії національної безпеки України, затвердженій Указом Президента України від 12 лютого 2007 № 105 /2007, зазначено, що життєво важливі національні інтереси України реалізуються у складному внутрішньому та зовнішньому середовищі, характеризуються низкою викликів та загроз, передусім зростанням невоєнних загроз і трансформацією структури безпеки: при відносному зниженні ваги і зменшенні значення військової і оборонної компоненти відбувається зростання загроз життєзабезпеченню системи як на рівні особистості і держави, так і в глобальному масштабі [10]. Включення в розумінні безпеки зростаючого числа ризиків і небезпек, з одного боку, і деполітизація сфери безпеки (наприклад, акцент на культурних, а не політичних складових), з іншого боку — одна з помітних тенденцій сучасного світу. Крім того, зі зниженням ролі держави зменшується роль силових структур у вирішенні зовнішніх і внутрішніх конфліктів.

Впродовж століття наука пройшла шлях від вивчення безлічі окремих ризиків і ризикогенних ситуацій до розуміння того, що власне суспільство є генератором ризиків. Помітний внесок у вивчення цієї проблеми внесли роботи О. Амоша, О. Білоруса, О. Власюк, З. Герасимчука, В. Гошовської, І. Гнібиденко, Є. Лібанової, О. Новікова, З. Біктимової, А. Прохожева, В. Серебряннікова, Г. Сілласте, А. Хлопева та інших. Зауважимо, що в нашій країні інтерес до проблем безпеки та ризику зріс після Чорнобильської аварії. Дослідження в межах різних дисциплін наслідків цієї техногенної катастрофи можна розглядати в якості перших досліджень регіональних, національних та міжнародних техногенних ризиків.

Впродовж двох останніх десятиліть минулого століття Н. Луманом, Е. Гідденсом й У. Беком були запропоновані оригінальні концепції суспільства ризику.

Так, теорія ризику Н. Лумана безпосередньо пов'язана з критикою раціональності сучасного суспільства. Характерною рисою постсучасного

суспільства, за Н. Луманом, є не стільки необхідність створення умов стабільного існування, скільки інтерес до крайніх, навіть неймовірних альтернатив, які руйнують умови суспільного консенсусу і підривають основи соціальної комунікації. У цій ситуації, згідно теорії Н. Лумана, суспільству потрібні компетентні експерти, які зможуть допомогти йому підтримувати стан «нормальності» [6].

У свою чергу Е. Гідденс показав, що будь-яка трансформація структурних елементів соціуму породжує загрози і небезпеки, в тому числі загрози насилля над людиною, внаслідок як індустріалізації військових конфліктів, так і загрози виникнення почуття безцільності, безглуздості людського існування. Інакше кажучи, хочемо ми цього чи ні, але сучасне суспільство ризикогенне, і навіть бездіяльність людей чи окремої людини загрожує ризиком. Сучасний світ, на його думку, структурується головним чином ризиками, створеними людиною, і для них характерні деякі особливості: сучасні ризики обумовлені як глобалізацією, так і взаємозв'язком і взаємообумовленістю локальних і глобальних подій; інституціоналізуються середовища ризиків, а сучасне суспільство перенасичується знаннями про ризики. На відміну від Н. Лумана, Е. Гідденс, навпаки, наполягає на обмеженості експертного знання як інструменті елімінування ризиків у соціетальних системах.

Крім того, Е. Гідденс ввів поняття «роз'єднання», тобто вилучення соціальних відносин з поточного контексту і їх включення в контекст глобальний: «Незбагненно зростаюча взаємозалежність повсякденних рішень і глобальних наслідків є ключовим пунктом нового порядку денного» [4, с. 108].

Згідно У. Беку, ризики постійно продукуються суспільством, причому це виробництво легітимне, здійснюване у всіх сферах життєдіяльності суспільства — економічній, політичній, соціальній і пов'язане з прийняттям рішень. Від доіндустріальних природних лих ризик відрізняється тим, що його витoki слід шукати в рішеннях, які приймаються індивідами, цілими організаціями і політичними групами [2, с. 162]. На думку У. Бека, якщо ідеалом минулих епох була рівність, то ідеал суспільства ризику — безпека.

Інакше кажучи, в сучасному суспільстві залишаються актуальними і значущими як повсякденне, так і експертне знання, які самі по собі породжують ризики, пов'язані з діяльністю людей і прийнятими ними рішеннями. З часів Бекона і Декарта відповідно до класичних канонів наукове, експертне знання розглядалося як альтернатива повсякденному знанню або здоровому глузду. Як відомо, Е. Гуссерль ініціював інтерес до повсякденного знання, зазначивши його роль у розвитку суспільства. Задамо собі питання, чи не породжується скептицизм у сучасних студентів щодо ролі наукового знання у вирішенні повсякденних, локальних проблем недооцінкою ролі повсякденного знання як у створенні ризиків, так і в їх подоланні?

Як відомо, сучасна вища освіта зобов'язана своїм розвитком класичній парадигмі, за Т. Куном, або раціональності — за В. С. Стюпіним, ідеалом яких виступають точні та природничі науки, що поставили наукове знання на вищий щабель п'єдесталу.

Саме ця парадигма визначила сучасну дидактику вищої школи, для якої характерні кілька важливих особливостей. Наприклад, принципова дисциплінарна диференціація сучасних університетів, в основі якої покладена ключова ідея класичної парадигми, що припускає, що з безлічі знань — елементів, отриманих в межах різних дисциплін, студент може завжди відтворити єдину цілісну систему знань про світ і себе, оскільки згідно класичної раціональності чи класичної парадигми — об'єкти дослідження розглядаються як прості системи, сумарні властивості частин яких вичерпно визначають властивості цілого.

Крім того, в системі сучасної освіти як і раніше акцент робиться на структурних характеристиках явищ і на їх взаємовпливах, на чому наполегає класична раціональність, а не на процесуальній складовій цих явищ, їх просторовій і тимчасовій визначеності.

Відзначимо також те, що модерністська або позитивістська методологія висуває вимоги безсуб'єктності наукового пізнання. Всяке привнесення особливостей суб'єкта в процес і результат пізнання розглядається в класичній парадигмі як замах на об'єктивність, а пояснення і опис відповідно до неї покликані включати тільки характеристики об'єкта без посилення на ціннісно-цільові установки дослідника і особливості засобів і операцій діяльності. Тому суб'єкт пізнання повинен винести самого себе за межі пізнавального процесу. Цей класичний імператив вимагає від вченого і практика неможливого.

Сучасний інтерес до критики природничо-наукової парадигми пов'язаний з виявленням того, що саме заважає формуванню установки на впровадження результатів наукових пошуків у реальну практичну діяльність людей. Для вищої освіти — це питання затребуваності її випускників у суспільстві. Ідеалом класичного мислення є пошук універсальних наукових засобів оптимізації діяльності, які абстраговані від подробиць; єдиної істини (стверджується теза, що з двох альтернативних теоретичних описів однієї і тієї ж сфери досвіду істинним може бути тільки один), а також єдиних наукових методів для всіх галузей наукового знання. Ці вимоги, зведені класичним природознавством, а як наслідок — і класичною освітою — в певний канон, насправді ніяк не відбивалися ні на реальному розмаїтті світу, ні на різноманітті засобів його осягнення і сприйняття на рівні здорового глузду.

Таким чином, основними принципами класичної парадигми є монізм, фундаменталізм, елементаризм, редуccionізм, лінійність і статичність. В університетській освіті ці вимоги призводять до розуміння та інтерпретації людини як механічного об'єкта і принижують значення унікального особистісного знання. Ігнорування проявів неповторного, унікального в процесі навчання породжує у фахівців нечутливість та ігнорування своєрідності навколишнього світу і орієнтує на односпрямовані монофункціональні управлінські рішення, що ігнорують повсякденний досвід.

Як відомо, з кінця ХХ століття утверджується нова, постнекласична раціональність або постнекласична парадигма, яка звернена до вивчення складних явищ і об'єктів, в ході розвитку яких відбувається перехід від

саморегуляції до саморозвитку на основі цільової причинності. У поле зору потрапляють не тільки зовнішні, але й внутрішні простір і час. Згідно з цією парадигмою діяльність суб'єкта не є зовнішнім чинником по відношенню до системи, а включається до неї, незворотно змінюючи щоразу поле її можливих станів і спектр можливих сценаріїв розвитку системи. Звідси стираються грані між штучним і природним розвитком системи, і будь-яке штучне виступає як варіант природного. Сучасне постмодерністське наукове мислення приділяє якнайбільше уваги унікальним явищам буття. Об'єктом дослідження все частіше стає випадкове, одиничне, унікальне, контекстне.

У відповідності з ідеалами і нормами постнекласичної науки важливого значення набувають міждисциплінарні дослідження та дослідження можливих сценаріїв розвитку «людинорозмірних» систем в точках біфуркації. В. С. Стьопін особливо підкреслює, що в процесі дослідження та практичного засвоєння таких «людинорозмірних систем» особливу роль починають відігравати знання заборон на деякі стратегії взаємодії, що містять в собі катастрофічні наслідки для людини [9]. Звідси виникає необхідність експлікації зв'язків фундаментальних внутрішньонаукових цінностей (пошук істини, зростання знань) з позанауковими повсякденними цінностями загальносоціального характеру і соціальної експертизи дослідницьких програм і проєктів. Методологія постнекласичної науки сприяє, на думку В. С. Стьопіна, стиранню кордонів між природознавством, технічними та соціально-гуманітарними науками і благотворно впливає на обмін методами і концептуальними засобами між ними з урахуванням їх прямих і зворотних зв'язків. Крім того, в межах постнекласичної парадигми фундаментальні та прикладні дослідження часто виступають як компоненти єдиного комплексу з прямими і зворотними зв'язками, а фундаментальні відкриття в явному вигляді дають спектр технологічних наслідків, що мають прямий вихід до нових технологій. Інакше кажучи, для сучасного постмодернізму характерні інтеграцізм, холізм, поліфундаментальність, додатковість, нестаціонарність, синергізм.

Звернення постнекласичної, постмодерністської парадигми до вихідного принципу багатоманітності, плюралізму замість монізму мають принципове значення для розуміння сучасної класичної університетської освіти, що поєднує різноманіття дисциплінарних картин світу з їх єдністю і взаємозалежністю. Зазначимо, що останніми роками багатотехнічні та галузеві вузи йдуть по шляху перетворення в університети, інтегруючи у внутрішню структуру, насамперед, гуманітарні факультети і спеціальності. Така тенденція відображує певною мірою сучасну взаємозумовленість розвитку природно-наукового і гуманітарного знання.

Важливо підкреслити, що категорія контекстності, винесена нами в назву нашої статті, стає однією з провідних методологічних категорій постнекласичної парадигми, змінюючи теоретико-методологічний набір інструментів наукових, особливо соціогуманітарних досліджень. Пошук універсальних категорій і універсальних моделей, придатних для будь-якої країни незалежно від її соціально-історичної своєрідності, сьогодні в

соціогуманітарному знанні визнаний неадекватним і, по суті справи, відкидається (Ш. Айзенштадт, Х. Новотний). Саме локальність, конкретика наповнюють наукові моделі реальним змістом, дозволяють застосовувати їх в аналізі емпіричного матеріалу.

У цілому, контекстність означає, що всяка подія, явище, процес необхідно аналізувати в межах культурно-історичного середовища, яке породило це явище / процес, інакше кажучи, контекстність виступає як потенційна повнота будь-якого об'єкта, явища, процесу.

Важливо підкреслити, що контекстний (контекстуальний) підхід дозволяє зв'язати «зовнішньозадані», нормативні форми діяльності, яким навчають в тому числі й у вузі з їх конкретним смислом (слів і вчинків, соціальних ролей і відносин) в конкретній ситуації спілкування і діяльності, поєднуючи, здавалося б, несумісні протилежності: жорсткість норм і гнучкість рольової поведінки індивіда, традиціоналізм і високу сприйнятливість до інновацій.

Контекстуальні відносини завжди мають двосторонню динаміку, тобто активно формуються двома сторонами процесу, виключаючи будь-які дихотомічні протиставлення. Справжня реальність не знає протиставлення суб'єкта та об'єкта, чіткого поділу на «те» і «це». Амбівалентність єдиного, загального і одиничного, унікального, своєрідного проявляється в тім, що в бінарній композиції світу його структурні одиниці не розчинені одна в одній, але й не стикаються одне з одним. Це такий стан універсуму, при якому суб'єкт укладений в об'єкті, і навпаки, при якому принципово можлива одночасність, когерентність різноманіття. Виокремлення та осмислення контексту представляє собою взаємно опосередкований процес: смисли здобуваються на межах контексту через його постійне уточнення.

Контекстність, як методологічний принцип, стала одним з ключових принципів осягнення багатовимірної і різноякісної реальності поряд з принципом детермінізму. Як методологічний принцип, контекстуалізм створює якесь проблемне смислове поле, що формується завдяки комунікативному потенціалу контексту і несе в собі можливість відгуку, спілкування, діалогу.

М. С. Розін вказує на доцільність виділення контекстного інтелекту, чи інакше — здатність застосовування наявних знань до ситуацій з реального життя (як мудрість). Постулат контекстності, згідно М. С. Розіну, припускає, що мислення не автономне, а подібно до мови і мовлення має різні контексти. Контекстом мислення можна вважати ту форму життя або діяльності, які зливаються і переплітаються з мисленням, сприяючи його подальшому розвитку [7].

Поняття контекстної освіти введено в науковий обіг А. А. Вербицьким в кінці 90-х років минулого століття. А. А. Вербицький, визначаючи контекстну освіту як концептуальну основу інтеграції різних видів діяльності студентів (навчальної, наукової, практичної), вказує на необхідність подолання відриву теоретичних знань від практичних [3]. Традиційно студенти засвоюють через масив навчальної інформації те, що напрацьоване інши-

ми, отримане в результаті суспільно-історичної практики людства, вони беруть готове з комори соціального досвіду. У цьому випадку студенту нав'язують цілі засвоєння кимось здобутих знань, і навчальна інформація втрачає для нього особистісний сенс. Передача соціального досвіду через спеціальні семіотичні засоби — тексти, знакові системи призводить до «заміщення» реальної дійсності для конкретної людини, відрив її від власного просторово-часового контексту. Для постіндустріального суспільства ця традиційна навчальна схема стає занадто вузькою і призводить до цілої ланки протиріч, які неможливо усунути в межах традиційної технології. Перш за все, на наш погляд, позаконтекстність сучасної системи вищої освіти призводить до неготовності випускників класичних університетів, у тому числі соціогуманітарного профілю, до вирішення конкретних економічних, політичних, релігійних, культурних, міжетнічних, соціальних і психологічних проблем; тривалості адаптації в професійній сфері; труднощів пошуку робочих місць, які забезпечують закріплення отриманих знань у реальній практиці.

В цілому підтримуючи ідеї А. А. Вербицького, ми посилаємося на те, що в його підході реалізується дидактична або внутрішня контекстуальність вищої освіти.

Пропонований нами підхід, насамперед, орієнтований на зовнішню просторово-часову контекстуальність університетської освіти. Така контекстуальність, на наш погляд, в першу чергу, покликана зменшити ризики становлення особистого професіоналізму і професійного самовизначення.

Спробуємо розкрити цю тезу. В сьогоднішні ми стикаємося з тим, що дипломи в умовах нестабільного ринку праці найчастіше використовуються скоріше як документ про вищу освіту, аніж як документ про професійну підготовку. Нагадаємо, що в умовах індустріалізації у ХХ столітті особливого значення набув розвиток високоурбанізованих середовищ, міст-гігантів. У сучасних умовах інформаційного суспільства колишні міста-гіганти втрачають багато видів виробництв через появу нових технологій, так і через різні політичні процеси. Однак університетська освіта і сформовані традиції як і раніше пов'язуються з працевлаштуванням випускників у великих містах або столицях, оголюючи периферію (села і малі міста), породжуючи соціальну ексклюзію недавніх студентів, які заради облаштування у великих містах готові відмовитися від використання отриманої спеціальності. Нерідко це пов'язано з недооцінкою можливостей низькоурбанізованих середовищ для становлення професіоналізму. Але надії випускників університету на кращі перспективи у високоурбанізованих середовищах пов'язані не тільки з привабливістю їх інфраструктури, а й як нам представляється, з неповною готовністю випускників до вирішення професійних завдань в конкретних соціальних контекстах. Безумовно, процес адаптації поза масовим професійним середовищем підвищує ризики помилок і вимог до особистої відповідальності. Низькоурбанізовані середовища в наш час стають тим контекстом, який необхідно враховувати класичним університетам. Адже саме населення сільської місцевості та малих міст потребує насичення її професіоналами. І повернення студентів,

які проживали в ній, може бути пов'язано з якісно іншою, контекстно-орієнтованою підготовкою кадрів.

У цілому можна виділити кілька векторів розвитку контекстної освіти.

По-перше, забезпечення розуміння і знання студентами потенційних ризиків на мікрорівні в трансформаційному швидко мінливому сучасному суспільстві, що дозволить уникнути потенційних соціально-ексклюзивних процесів на індивідуальному рівні. Формування системи «я — контекст — професіонал» необхідне кожному студентові для власної самореалізації, для створення власної біографії професіонала, для отримання соціального статусу, для розширення рольового репертуару, що передбачає інтеграцію в соціум і просування по соціальних сходах в конкретному соціальному просторі. Ідентичність особистості, в тому числі етнічна, поселенський статус і соціальний статус батьків зумовлюють загальну форму адаптації молодого фахівця в професійному середовищі та інтеграцію в соціумі. Відсутність якогось елемента чи неможливість використання значущого соціального контексту може призвести до складнощів освоєння соціального середовища, до труднощів соціального зростання, і в кінцевому підсумку до соціальної ексклюзії професіонала. Інакше кажучи, контекстуальність освіти може мінімізувати ризики інтеграції у професійне і соціальне середовище в локальному, регіональному та національному масштабах.

По-друге, врахування особливостей ринку праці, що породжує нові загрози професіоналізму: загрози деградації, деформації, депрофесіоналізації, відхід з професії, пов'язані з неадекватністю вимог до якості професійних послуг, з превальюванням поточних запитів над перспективними. Контекстна освіта передбачає підготовку професіонала через множинність практик та їх контекстність в сформованому функціональному професійному середовищі, через орієнтацію на запити клієнта на основі формування професійної чутливості до клієнт-середовища або контексту ринку. Отже контекстність вищої освіти в сучасних умовах передбачає партнерство — рівність у науці й практиці.

По-третє, визнання факту, що кожне покоління живе в певному історичному часі, в певному політичному середовищі, у своєму соціальному контексті, і кожен історичний етап вимагає фахівців, які розуміють особливості нового соціального контексту і тих загроз, які він породжує. Соціальний контекст освіти задає орієнтири на нові послуги в професії, нові види діяльності та спеціалізації в професії відповідно до логіки розвитку науки і практики, забезпечує безпеку як на індивідуальному професійному локальному так і, в свою чергу, на регіональному національному та глобальному рівнях.

По-четверте, прийняття того, що особливістю сьогодення є зростання числа осіб, змушених ризикувати в умовах ускладнення і непередбачуваності соціальної реальності, вибирати зразки поведінки, які супроводжується ризиком, але сприяють самоактуалізації, самореалізації та самоствердженню особистості. Професійна поведінка, яка відхиляється від домінуючих в соціумі соціокультурних очікувань і норм, загальноприйнятих правил виконання соціальних ролей, стає одночасно як важливим

стимулом розвитку соціуму, так і умовою його криміналізації та глибокої поляризації суспільства.

По-п'яте, врахування взаємозв'язку і взаємозумовленості локальних і глобальних подій, повсякденних рішень і глобальних наслідків. Глобальна і національна безпека здебільшого ґрунтуються на механізмах соціальної безпеки внаслідок індивідуальної самоорганізації власного життя особистості і відходу від ризиків у конкретних регіональних умовах. Інакше кажучи, згідно з принципом глокальності у розвитку соціальних процесів і явищ паралельно з глобалізацією зростає роль локальних місцевостей, міст, районів, підвищується увага до місцевої самобутності. Глокалізація — це постійна взаємодія глобального і локального, спрямована на прискорення розвитку, гармонізацію суспільства.

Підводячи підсумки, можна відзначити існування суперечності між станом сучасного інформаційного суспільства, потенціалом якого виступають не стільки природні ресурси, скільки потенціал духовного, соціально-психологічного та інтелектуального розвитку людини, територіальних спільнот з одного боку, і, з іншого — недостатністю використання посткласичної наукової парадигми для ідентифікації унікальних, статистично незначущих чинників, які визначають соціогуманітарну безпеку, соціальні ризики, що становить загрози для особистості, спільнот і держави в цілому, а також для організаційно-методичного забезпечення підготовки регіональних кадрів у класичному університеті в нових соціальних умовах.

У цьому зв'язку, на наш погляд, особливого значення набувають:

- концептуалізація і емпіричне обґрунтування в межах постнекласичної наукової парадигми феномена соціогуманітарної і міжнародної безпеки; його відображення в змісті і методах навчання у вищих навчальних закладах як основи для переходу від звичайних універсалістських знань до контекстного навчання, спрямованого на вивчення і вирішення локальних соціогуманітарних проблем регіону, на посилення впливу класичного університету в підвищенні особистої безпеки громадян та територіальних спільнот;

- розробка на теоретичному та емпіричному рівні поняття «соціогуманітарна безпека» на прикладі мультикультурного регіону та моделі соціогуманітарної регіональної, національної і міжнародної безпеки на основі постнекласичної методології; визначення сутності та змісту системи соціальних ризиків і ризикогенних чинників прикордонних регіонів, характеру та спрямованості їх впливу на соціогуманітарну регіональну, національну і міжнародну безпеку;

- опис в адекватних наукових категоріях особливостей соціального потенціалу низькоурбанізованого середовища, виявлення механізмів і закономірностей функціонування низькоурбанізованого середовища та представлення системи його соціогуманітарних ризиків; представлення структурного аналізу соціогуманітарних ризиків щодо суспільства в цілому, а також окремих територіальних спільнот, системи ситуацій ризику, що виявляють риси загального і специфічного стану соціуму і адекватних методів адаптації та соціальної реабілітації окремих людей та територіаль-

них спільнот, що перебувають у важкій життєвій ситуації у прикордонних регіонах;

– виявлення особливостей формування системного мислення і механізмів конструювання суб'єктами управлінської діяльності соціального простору низькоурбанізованих середовищ; опис особливостей розвитку особистості в полілінгвальному оточенні і особливостей пізнавальних процесів, які супроводжують полілінгвальну мовну діяльність, уявлення, уяви, які по-новому постають в умовах полілінгвізму;

– розробка моделі та соціально-психологічної технології створення етнокультурного міфотворчого простору самосвідомості особистості в поліетнічному регіоні і представлення моделі потенціалу соціальної безпеки особи, соціально-територіальних спільнот і держави в цілому, можливостей і способів відновлення соціального статусу низькоурбанізованого середовища;

– розробка концепції модернізації навчального процесу в регіональному класичному університеті та підготовка ним фахівців (магістрів) вищої кваліфікації, спрямована на розвиток регіональних мультикультуральних спільнот та реабілітацію соціального середовища малих міст і сіл в умовах постіндустріального інформаційного суспільства на основі постнекласичної парадигми;

– формування дидактичних перспектив контекстуального за змістом навчального процесу для відображення в навчальних програмах не тільки універсальних законів і закономірностей, а й методів і технологій діагностики унікальних, специфічних, просторово-часових особливостей розвитку соціальних об'єктів, що мають регіональне та загальнонаціональне значення.

Національна реформа вищої освіти, як і раніше, будується на класичній парадигмі, спрямована на пошук універсальних законів розвитку природи і суспільства, що визнає можливість розкладання будь-якого явища на окремі частини (елементи), що сприяло впродовж століть розвитку класичної урочно-лекційної системи і відносній уніфікації навчальних планів і програм у споріднених університетах, не враховуючи локального контексту, як з погляду соціальних реалій, так і з погляду особливостей науково-педагогічного потенціалу університетів.

Система вищої освіти бере активну участь у формуванні управлінців, політичної та освітньої еліти країни. Однак соціальний інститут освіти в умовах зниження ролі держави і силових структур у забезпеченні громадського порядку поки не взяв на себе відповідальність за особисту і національну безпеку за допомогою надання адекватних за часом і місцем освітніх послуг у формуванні територіальних еліт, збереженні інтелектуального потенціалу регіону, і головне, міжкультурній толерантності в умовах громадянського суспільства.

Список використаної літератури

1. Бауман З. *Текущая современность* / З. Бауман; Пер. с англ. С. А. Комарова; Под ред. Ю. В. Асочакова. — СПб. [и др.]: Питер, 2008. — 240 с.

2. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек; Пер. с нем. В. Седельника, Н. Федоровой; Послел. А. Филиппова. — М.: Прогресс-Традиция, 2000. — 384 с.
3. Вербицкий А. А. Компетентностный подход и теория контекстного обучения / А. А. Вербицкий. — М.: ИЦ ПКПС, 2004. — 84 с.
4. Гидденс Э. Ускользающий мир. Как глобализация меняет нашу жизнь / Э. Гидденс. — М.: Весь мир, 2004. — 120 с.
5. Лисицына Е. А. Контекстуальность как внутренняя форма японской культуры: Автореф. ... канд. философ. наук / Е. А. Лисицына. — Томск, 2002. — 18 с.
6. Луман Н. Глобализация мирового сообщества: как следует системно понимать современное общество / Н. Луман // Социология на пороге XXI века: новые направления исследований. — М.: Интеллект, 1988. — С. 95–109.
7. Розин В. М. Контекстное, полифоническое мышление — перспектива XXI века / В. М. Розин // ОНС. — 1996. — № 5. — С. 120–129.
8. Следзевский И. В. Мультикультурализм: хрупкий баланс между интеграцией и дезинтеграцией многокультурного гражданского общества / И. В. Следзевский // Общественные науки и современность. — 2013. — № 2. — С. 123–137.
9. Степин В. С. Научная рациональность в техногенное культуре: типы и историческая рациональность / В. С. Степин. — Вопросы философии. — 2012. — № 5.
10. Стратегия национальной безопасности Украины: Указ Президента Украины от 12.02.2007 г. № 105 // Официальный вестник Украины. — 2007. — № 11. — Ст. 389.
11. Яницкий О. Н. Социология риска: ключевые идеи / О. Н. Яницкий // Мир России. — 2003. — Т. 12, № 1. — С. 3–35.
12. Townsend P. The international analysis of poverty. — New York: Harvester Wheatsheaf, 1993.

Стаття надійшла до редакції 06.11.2013

И. Н. Коваль

кафедра международных отношений ОНУ имени И. И. Мечникова
ул. Дворянская, 2, Одесса, 65082, Украина

В. И. Подшивалкина

кафедра социальной и прикладной психологии ОНУ имени И. И. Мечникова
к. 80, ул. Дворянская, 2, Одесса-58, 65058, Украина

Т. Е. Мосийчук

кафедра социологии ОНУ имени И. И. Мечникова
к. 40, Французский бул., 24/26, Одесса-58, 65058, Украина

**КОНТЕКСТНОСТЬ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ КАК ФАКТОР
ГУМАНИТАРНОЙ И МЕЖДУНАРОДНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ:
К ПОСТАНОВКЕ ПРОБЛЕМЫ**

Резюме

В статье рассмотрены проблемы высшего образования в классических университетах, связанные с рисками и опасностями современного информационного общества и сменой научных парадигм. Показана роль не только внутренних, но и внешних контекстов в реформировании высшего образования в Украине. Намечены пути междисциплинарного исследования проблем социогуманитарной и международной безопасности.

Ключевые слова: высшее образование, постиндустриальное общество, научная парадигма, социогуманитарные риски, опасности.

I. Koval

Department of International Relations
Odessa I. I. Mechnikov National University
2 Dvoryanskaya str., Odessa, 65082, Ukraine

V. Podshyvalkina

Department of Social and Applied Psychology
Odessa I. I. Mechnikov National University
r. 80, 2 Dvoryanskaya str., Odessa, 65082, Ukraine

T. Mosychuk

Department of sociology
Odessa I. I. Mechnikov National University
r. 40, French Bul., 24/26, Odessa-58, 65058, Ukraine

**THE CONTEXTUALITY OF HIGER EDUCATION AS A FACTOR
OF HUMANITARIAN AND INTERNATIONAL SECURITY:
FORMULIZATION OF THE PROBLEM**

Summary

In this article the problems of higher education in classical universities, which are determined by the risks and dangers of the modern information society and by the change of research paradigms, are analyzed. The role of internal and external contexts of modern higher education reform are shown. The ways of interdisciplinary research of socio-humanitarian and international security problems are designated.

Key words: higher education, post-industrial society, the scientific paradigm, socio-humanitarian risks, dangers.

УДК 316.334

Е. А. Гансова

д-р філос. наук, проф.,

кафедра соціології Інституту соціальних наук ОНУ імені І. І. Мечникова

к. 40, Французький бул., 24/26, Одеса-58, 65058, Україна

Тел.: 38 (048)686092, e-mail: kafedra_soc_onu@ukr.net

СОЦІОЛОГІЧНА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ¹

Політика держави в галузі національної безпеки потребує методологічного обґрунтування. Соціологія може найбільш ефективно виконати цю функцію, оскільки вона є інтегративним знанням. Центральні поняття соціології — «норми» та «інститути». Цим елементам соціальної структури суспільства належить стабілізаційна функція. Разом з тим важливо враховувати специфіку кожної сфери суспільного життя, цілі та засоби їх досягнення.

Ключові слова: соціологія, норми, інститути.

Кожна сфера соціального життя, крім загальних, має й власні стабілізуючі фактори, які необхідно враховувати в разі загроз. Застосування галузевих соціологічних теорій, таких як економічна соціологія, соціологія політики, соціальна політика, соціологія комунікацій та інших дозволяє зрозуміти та застосувати на практиці специфічні для кожної сфери норми та інститути. Далі ми пропонуємо види національної безпеки та засоби, які відповідальні за її збереження.

Економічна безпека може розглядатися як такий стан правових норм і відповідних їм інститутів безпеки, які б гарантували позитивні темпи економічного розвитку, здатність зберігати чи відновлювати виробництво, забезпечувати стійке функціонування кредитно-фінансової системи тощо.

Політична безпека — це стан правових норм і відповідних їм інститутів безпеки, які гарантують захист суверенітету, територіальної цілісності, політичної незалежності та конституційного устрою держави.

Соціальна безпека — стан правових норм і відповідних їм інститутів безпеки, які дозволяють гарантувати захист прав та свобод людини, духовних і матеріальних цінностей суспільства.

Воєнна безпека — стан правових норм і воєнної організації, держави, які дозволяють: стримувати і послідовно знижувати шляхом проведення політики безпеки рівень воєнної загрози і небезпеки застосування збройної сили з боку вірогідного противника; успішно відбивати агресію в разі виникнення воєнного конфлікту; виключати або максимально обмежувати деструктивний прояв збройної сили всередині держави. При цьому в осно-

¹ Тези доповіді на Першій Міжнародній науково-практичній конференції «Соціальні, психологічні та політичні проблеми транскордонної безпеки», що відбулася з 31 жовтня по 1 листопада 2013 року в Одесі.

ву забезпечення воєнної безпеки України повинні закладатись три базові концепції: воєнно-політичного партнерства; оборонного стримування; відбиття можливої агресії

Екологічна безпека — стан правових норм і відповідних їм інститутів безпеки, які гарантують захист середовища проживання людини, груп і суспільства. Джерела загроз і небезпек: технологічно небезпечні виробництва та засоби збройної боротьби (особливо масового ураження).

Технологічна безпека — стан правових норм і відповідних їм інститутів безпеки, які гарантують наявність у державі конкурентоспроможних технологій, а також дозволяють виключити деструктивні наслідки технологічної недосконалості господарської діяльності. Джерела загроз та небезпек: технологічна відсталість; технологічно небезпечні виробництва.

Інформаційна безпека — стан правових норм і відповідних їм інститутів безпеки, які гарантують постійну наявність даних для прийняття стратегічних рішень та захист інформаційних ресурсів країни.

Отже можна стверджувати, що проблема забезпечення національної безпеки України має багатоплановий характер, її складові (компоненти) мають географічний, геополітичний, соціальний, біологічний, технічний, воєнний та інші виміри. Тому комплексне вирішення проблеми національної безпеки повинно базуватися на методології соціологічної науки, яка дозволяє на суто науковій основі здійснювати синтез ефективної системи забезпечення національної безпеки.

Зазначена методологія є необхідною передумовою адекватного відображення та врахування в практичній діяльності суб'єктів державного управління національною безпекою багатовимірної природи поняття національної безпеки, а також приведення різнопредметних знань у сфері суспільних, природничих, технічних та воєнних наук в органічну єдність при вирішенні практичних проблем національної безпеки.

Стаття надійшла до редакції 06.11.2013

Э. А. Гансова

кафедра социологии Института социальных наук ОНУ имени И. И. Мечникова
к. 40, Французский бул., 24/26, Одесса-58, 65058, Украина

СОЦИОЛОГИЧЕСКАЯ МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Резюме

Политика государства в области национальной безопасности нуждается в методологическом обосновании. Такую функцию может успешно выполнить социология, которая представляет собой интегративное знание. Центральными для социологии понятиями являются категории: «нормы» и «институты». Именно эти элементы социальной структуры общества выполняют стабилизирующую функцию. Вместе с тем важно учитывать специфику каждой сферы жизни общества, ее цели и средства их достижения.

Ключевые слова: социология, нормы, институты.

E. Gansova

Department of sociology of the Institute of Social Sciences
Odessa I. I. Mechnikov National University
r. 40, French Bul., 24/26, Odessa-58, 65058, Ukraine

SOCIOLOGICAL METODOLOGY FOR NATIONAL SECURITY STUDIES

Summary

The state national security needs scientific methodology. Sociology can perform this function because it integrates different kinds of knowledge. Central notions of sociology are «norms» and «institutes». These elements of social structure carry out function of stability. However it is important to consider peculiarities of every sphere of social life.

Key words: sociology, norms, institutes.

УДК 316.74:37

Т. Г. Каменская

д-р социол. наук, доц., проф.

кафедра социологии Института социальных наук ОНУ имени И. И. Мечникова
к. 40, Французский бул., 24/26, Одесса-58, 65058, Украина

Тел.: 38(048)686092, e-mail: nikadevichya@mail.ru

СОВРЕМЕННОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В ДИЛЕММЕ ЗНАНИЯ И ПЛЮРАЛИЗМА¹

В статье рассматривается сложная противоречивая реальность, созданная, с одной стороны, высокими научными знаниями и их внедрением во все сферы жизни, с другой стороны — распространенными плюралистскими принципами жизни. Данная дилемма рассмотрена на примере системы образования. Выявлены основные проблемные сферы современного образования.

Ключевые слова: плюрализм, знание, информация, массовое образование, элитарное образование.

В современном мире достаточно четко обозначилась дилемма между увеличивающимся знанием, широким его внедрением в современный жизненный мир и плюралистическими принципами существования (от плюрализма предпочтений, мнений до плюрализма институционализирующихся социальных практик даже по таким, казалось бы, незыблемым позициям как пол, собственное здоровье, дети, семья, жизнь, смерть).

Рассуждая о социальной эпистемологии, российский философ Л. А. Маркова говорит о том, что знание с его атрибутами истинности возникает не только в научной сфере, но и «в отдельных случаях», и «в конкретных ситуациях», при этом все же нельзя забывать, что «знание не совместимо с плюрализмом» [3, с. 58]. Интерпретировать данное высказывание можно таким образом, что форм, методов, условий получения знаний (познания) может быть множество, а результаты таких многовариантных постижений должны сводиться к обретению истинных знаний. Плюрализм поощряет каждого индивида отправляться в познавательную деятельность своим путем, и при упорном поиске знаний плюрализм постепенно уступает свои позиции и оставляет субъекта познания для выхода на «узкий путь» истины. И хотя истина истолковывается неоднозначно (например, в диапазоне от религиозной концепции до материалистической, от антропологической до онтологической), в постижении даже антропологической истины (истины от субъекта) она для значительной части населения остается в виде идеала.

О том, что большинство современных людей либо вообще не ориентируются на обретение истинных знаний, либо им не удастся достигнуть этого идеального универсума, можно судить, например, по статистике растущих

¹ Текст доповіді на Першій Міжнародній науково-практичній конференції «Соціальні, психологічні та політичні проблеми транскордонної безпеки», що відбулася з 31 жовтня по 1 листопада 2013 року в Одесі.

психический заболеваний и расстройств, депрессивных состояний, различного рода внутрилличностных и межличностных конфликтов, суицидов. Мы позволяем себе такие предположения в связи с тем, что на фоне растущего материального благополучия увеличиваются отклонения во многих сферах (в здоровье людей, в их отношениях к самым близким и родным, к собственному «Я» и т. д.). И эти отклонения можно интерпретировать как выходящие за рамки здравого смысла, как незнание и непонимание происходящего вокруг. Именно материальная обеспеченность часто негативно сказывается на душевном состоянии людей, поскольку рациональная и рассудочная направленность сознания людей (позволяющая быть успешным в делах и бизнесе) еще не есть обладание истиной. Еще Аристотель указывал на отличительные свойства таких, казалось бы, близких по смыслу понятий, как рассудительность и мудрость. Он делал акцент на том, что рассудительность не является мудростью и не есть ум. Мудрость — самое истинное постижение (*αλήθεια*), а «рассудительность — душевный склад, причастный суждению и предполагающий поступки, касающиеся человеческих благ» [1, с. 177]. Поэтому мы останавливаемся на том, что увеличение уровня благосостояния многих людей не отражает приближение их к знаниям, необходимым для более полноценного ощущения блага и благополучия. Растущие психические отклонения, депрессивные состояния и прочие психологические патологии свидетельствуют чаще всего о расстройствах как состояниях, удаляющих людей от реальности, истинного положения вещей и от истинных знаний.

Если же обращаться к социальной сфере, то здесь процесс преобразования плюралистических принципов жизни в обретение истинных знаний оказывается еще более усложненным. Особое место в этой практически амбивалентной системе «плюрализм — знание» занимает образование. Изучение влияния образования на процесс формирования знания в плюралистическом контексте и будет являться главной задачей настоящей исследовательской работы.

Через достаточно выразительную метафору определяется плюрализм у П. Файерабенда — в английском варианте это выражается как «anything goes» (все годится) или «so what?» (ну и что?) [2, с. 250]. В то время как знание определяется всегда с оговоркой на селективную процедуру его получения, на его соответствие истине, достоверности и онтологии происходящего, что, по сути, исключает многовариантность. Скорее всего, условиям плюрализма соответствует распространенность в обществе такого феномена как информация, которая при поверхностном изучении часто ассоциировалась со знанием. Но при строгом сравнении этих понятий, например, через такое родовое слово, как «сведения», сразу обнаруживается несоответствие. Знание — это систематизированные, упорядоченные, устоявшиеся «сведения», которыми обладает субъект; а информация — это сведения и не только, но и все, что так или иначе зафиксировано в знаковой форме. Информация — это все то, что поступает в мозг человека из многих источников и во многих формах, что, взаимодействуя там, селективно переходит в знания мыслящего субъекта.

Не случайно мы сегодня сталкиваемся, например, с двумя (а то и более) обозначениями современного общества. Постиндустриальный период первоначально называли «информационным обществом», подчеркивая, таким образом, доминирование информационной составляющей, усиление и распространение коммуникативных средств, процессов, контентов. Сегодня разработанные прогнозы развития информационного общества постепенно корректируются, поскольку они в значительной степени не подтверждаются, и все чаще встречается название современного общества как «общества знания». Возможно, причиной послужило отождествление информации и знания. Основатели и сторонники информационных теорий «сделали ставку» на информацию, в то время как существенная роль в социальной организации принадлежит непосредственно знанию. Более всего плюралистичность современной жизни концентрируется в информационно-коммуникативной сфере общества. Можно утверждать, что современное общество существует по принципу плюрализма, и в этом многообразии форм присутствуют формы, исключающие этот самый плюралистический принцип. Или иными словами: форма, не допускающая плюрализм, также входит в многообразие плюралистской стратегии. Познавательная деятельность строится на информации различной степени достоверности, на мнениях, предсуждениях, лжи, подмене понятий и, в том числе, на строгих истинных, проверенных и достоверных сведениях (знаниях). И все же в современном обществе остались некоторые сегменты, существующие на основе истинных знаний и точных сведений.

Отраслями, где плюрализм оказывается недопустимым в силу необходимости и присутствия там истинных знаний, являются наука, прежде всего, позитивная (электроника, космическая отрасль), и власть. Наука, как правило, не вызывает сомнений, а власть, как показывают последние события с разоблачениями тотальной электронной слежки спецслужб, пытается завуалировать свою острую потребность в знаниях, в достоверных сведениях.

Известный французский исследователь М. Фуко, отчасти выступающий как феноменолог, отчасти как структуралист и постструктуралист, прослеживал взаимосвязь на протяжении нескольких последних веков власти и знания, генеалогию «практик управления людьми» [4, с. 530]. Феномен власти оказывается заключен в строгие консервативные целевые рамки, достижение которых обеспечивается за счет точного истинного знания. Отсутствие последнего размывает границы подчинения и власти. Современные представители власти используют плюрализм коммуникаций, но только как гибкую, адаптивную методологию управления массами и самосохранения себя в качестве субъекта власти. А основанием для управления служат истинные знания. Более того, знания необходимы не только для защиты и сохранения своих властных позиций, но и для приумножения своего капитала (в самом широком смысле этого слова).

Знание в своей замкнутости на истине практически не изменяется в зависимости от внешнего (в частности от плюралистского) контекста. Изменяются всевозможные обхождения с ним: финансирование, распределение и внедрение, трансляция в обучающих процессах и технологиях и пр.

Образование в данном случае оказывается одной из «нагруженных интерфейсных систем» во взаимоисключающих позициях плюрализма и знания.

В современном мире проводится множество международных дискуссий по проблемам образования или иными словами «об обучающемся обществе». В общих чертах речь и идет об изменении образования как основного социально-психологического трансформационного комплекса на стыке индивидуальных, общественных и властных интересов; плюралистических принципов и истинных, онтологических знаний. В сложной ситуации сопричастия во времени и пространстве плюрализма и знания образование само подвергается расщеплению, рассредоточению, интеграции в различные отрасли и институты. Данный процесс, на наш взгляд, проявляется в следующих противоречивых состояниях.

1. Несмотря на свое широкое распространение, образование продолжает сохранять внутреннюю дифференцированность на массовое и элитарное. В контексте противопоставления плюрализма и знания это выражается в том, что массовое образование предстает в виде податливого, часто игрового занятия, приспособляемого под различные типы личностей и по содержанию оснащающего учащихся примитивными навыками и знаниями. Этот тип образования смещен к полюсу плюрализма. К подобному массовому образованию можно отнести так называемое «стриминг-образование» (образование в миниатюре), которое имело место в Великобритании [5]. В то время как элитарное образование — это образование, ориентированное на обеспечение индивидов знаниями в виде потенциала быть свободным в той или иной жизненной сфере. Образование для социальной элиты — это предоставление таких знаний, которые связаны с повышенными усилиями индивидов. В результате такого образования через передачу истинных знаний происходит наделение обучающегося мудростью в виде блага не только индивидуального, но и всеобщего. Собственно словом «элита» обозначается социальная группа людей, превосходящая всех остальных членов общества своими полномочиями в распределении различного рода социальных благ. И обладание истинными знаниями в виде социальных благ также является их преимуществом перед неэлитой. Поэтому элитное образование предполагает приближение индивида к полюсу истинного знания.

2. В широком диапазоне представлены сегодня механизмы финансирования образовательных учреждений и услуг, что логически обусловлено также внутренней дифференцированностью образования. В результате выстраивается схема распределения образования массовой доступности при ограниченных финансовых затратах на малоимущих граждан и, соответственно, дорогостоящее образование (часто индивидуальное, в домашних условиях) для обеспеченных лиц.

3. Устойчивыми и все более распространяющимися на новые сферы образования становятся конфликты (как наиболее острые способы разрешения значимых противоречий, возникающих в процессе взаимодействия). Например, еще несколько десятилетий назад недопустимыми представлялись для нашего общества акты насилия в школьной подростковой среде. Сегодня это одна из сфер конфликтов в образовании. Конфликтогеном в

данном случае также выступает социальная дифференциация. Возрастные нормативные кризисы и отклонения подросткового возраста принимают форму социальной патологии в массовых образовательных учреждениях. Дети из малообеспеченных семей (как правило, из семей с культурным дефицитом) концентрируются в муниципальных школах, где из-за малого финансирования не уделяется достаточного внимания профилактике актов насилия, конфликты не контролируются, а, наоборот, поощряются современной киноиндустрией. Соответственно, в частных учебных заведениях и в религиозных школах подростковая агрессивность находится под контролем педагогов и психологов.

4. Модели управления современными системами образования выстраиваются между двумя принципиально противоположными парадигмами: с одной стороны, сегодня можно наблюдать даже в развитых странах применение социал-дарвинистской парадигмы (где доминирует логика естественного отбора), с другой стороны, задействование этатистско-бюрократичной парадигмы [6]. Иными словами, с позиции плюрализма учащимся позволяется очень многое, с тем, чтобы они как в естественной среде отстаивали свои полномочия, в том числе и права на негативную свободу («свободу от...», право ни на что не напрягаться). В противоположном случае, управление образовательными процессами с ориентацией на получение знаний строится на позитивной дискриминации, т. е. вырабатываются методы стимулирования, поощрения, принуждения, применения санкций. Все это существует в элитных закрытых колледжах и школах.

5. Следующее противоречивое явление в образовании, обусловленное сочетанием плюрализма и истинного знания, — это возрастание в современном интеллектуализированном обществе проблемы функциональной неграмотности широких слоев населения. В условиях частого взаимодействия с банковской системой, с правоохранительными органами, со сложной компьютерной техникой люди оказываются ограниченными в возможностях воспринимать содержание бланков различных ведомств, печатных инструкций, контрактов, собственного резюме при поиске работы, написании жалоб или заявлений. Такая беспомощность взрослых людей, получивших образование в рамках конституционных прав, свидетельствует о неполноценной политике власти в отношении социализации своих граждан в современную социальную реальность. Государство (власть) не делает образовательной системе социального заказа на формирование у учащихся навыков, соответствующих духу времени. При этом представители власти и элиты обеспечивают свое функционирование в соответствии с современными высокотехнологичными технологиями и техникой.

6. Неопределенной для современного украинского общества остается идеология воспитательной составляющей образования. Идея построения гражданского общества, например, в нашем украинском обществе, не успев сформироваться, подверглась девальвации в ходе последних разоблачений тотальной слежки за личной жизнью граждан. Конфликт интересов личности и власти давно закреплен в системе образования. Только до определенного времени скрытое с помощью современных компьютерных средств

стремление власти к знанию обо всех сторонах жизни граждан предположительно угадывалось. К сожалению, разоблачения этих антиконституционных действий властей обнаружили своеобразную обреченную несостоятельность народных масс на протест против попрания их прав. Произошла своего рода «прививка плюрализма», и теперь возможным становится и такое гражданское общество, которое уже и не совсем гражданское.

Подводя итог, можно отметить, что перечисленные противоречия в сфере образования отражают специфику примирения плюралистических, широкодоступных принципов погружения в информацию, в сведения и истинных, требующих углубленного, напряженного поиска знаний. В социальных отношениях приобщенность к поверхностной, привлекательной, необременительной информации оказывается уделом широких масс. А длительная, основательная образовательная подготовка даже на уровне позитивной дискриминации предназначается для социальных элит, для представителей власти.

Казалось бы, современный мир прочно взаимосвязан с высокими научными достижениями, основывается на сложных наукоемких технологиях и знаниях. Эти знания широко распространяются, внедряются в повседневную жизнь. Однако, начиная с образования, со школьной скамьи, происходит, как указывал Н. Смелзер, закрепление социальных позиций, в том числе и по отношению к знаниям. И, к сожалению, сегодня представители малообеспеченных слоев населения остаются в отдалении от знаний не из-за каких-то запретов, принудительных санкций или утаивания этих знаний, а из-за соблазна вседозволенностью, берущей начало еще в школьном образовании. В подростковом возрасте из комплекса «все сойдет, все возможно» учащихся естественно привлекает больше то, что приносит удовольствие и не требует усилий. Детям современного мира (мира увлекательных фильмов, мультфильмов и компьютерных игр) особенно трудно даются умственные усилия.

Список использованной литературы

1. Аристотель. Сочинения : в 4 т. / Аристотель ; [пер. с древнегреч. ; общ. ред. А. И. Доватура]. — М. : Мысль, 1983. — Т. 4. — 830 с.
2. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / пер. с нем. В. Седельника. — М. : Прогресс-Традиция, 2000. — 384 с.
3. Маркова Л. А. Контекст как наука, порождающая науку / Л. А. Маркова // Эпистемология и философия науки : научно-теоретический журнал по общей методологии науки, теории познания и когнитивным наукам. — 2007. — Т. 14, № 4. — С. 55–58.
4. Ритцер Дж. Современные социологические теории / Дж. Ритцер. — 5-е изд. — СПб. : Питер, 2002. — 688 с.
5. Томпсон Д. Л. Социология: вводный курс : [пер. с англ.] / Д. Л. Томпсон, Д. Пристли. — М.: АСТ; Львов: Инициатива, 1998. — 496 с.
6. Швець Д. Е. Концептуалізація та інституціоналізація системи управління вищою освітою: український та зарубіжний досвід : дис. ... д-ра соціол. наук: 22.01.00 — теорія та історія соціології / Д. С. Швець. — Запоріжжя, 2013. — 517 с.

Стаття надійшла до редакції 06.11.2013

Т. Г. Каменська

кафедра соціології Інституту соціальних наук ОНУ імені І. І. Мечникова
к. 40, Французький бул., 24/26, Одеса-58, 65058, Україна

СУЧАСНА ОСВІТА У ДИЛЕМІ ЗНАННЯ ТА ПЛЮРАЛІЗМУ

Резюме

В статті розглядається складна суперечлива реальність, яку, з одного боку, створено великими науковими досягненнями, їх впровадженням у всі сфери життя, з іншого боку — розповсюдженням плюралістських принципів життя. Цю дилему розглянуто на прикладі системи освіти. Виявлені основні проблеми сучасної освіти.

Ключові слова: плюралізм, знання, інформація, масова освіта, елітарна освіта.

T. Kamenska

Department of sociology of the Institute of Social Sciences
Odessa I. I. Mechnikov National University
r. 40, French Bul., 24/26, Odessa-58, 65058, Ukraine

MODERN EDUCATION WITHIN THE DILEMMA OF KNOWLEDGE AND PLURALISM

Summary

The article examines complicated contradictive reality which has been formed by high scientific knowledge and its inoculation into all life spheres on the one hand, and by pervasion of pluralistic life principles on the other hand. We consider this dilemma in terms of system of education revealing major problem areas in modern education.

Key words: pluralism, knowledge, information, mass education, elitist education.

УДК 316.346.36

В. А. Бойко

канд. соціол. наук, доцент

Дніпропетровський національний університет імені О. Гончара,
кафедра соціології

б. 5а, кв. 56, вул. Куйбишева, м. Дніпропетровськ, 49028, Україна.

Тел.: +380678955635, e-mail: vikiboyko@gmail.com

ПАТТЕРНИ ПОКОЛІННЯ СУЧАСНОГО РИНКУ ПРАЦІ: КУЛЬТУРНІ ДЕТЕРМІНАНТИ І СТРУКТУРНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ

Дана стаття присвячена дослідженню поколінної диференціації сучасного суспільства, здійснена спроба методологічного аналізу феномена покоління, визначення паттернів поколінь — домінуючих суб'єктів сучасного ринку праці з метою виділення тенденцій його розвитку при домінуванні в сучасній структурі безпосередньо покоління «Y».

Ключові слова: покоління, критерії виділення паттернів поколінь, поколінна диференціація сучасного ринку праці.

Саме поколінна диференціація суттєво впливає на розвиток сучасного українського суспільства. Нові покоління, які орієнтовані на систему цінностей і пріоритетів, відмінних від установок тих, хто стояв у джерел пострадянських трансформацій, будуть векторно спрямовувати подальший суспільний розвиток, формувати структуру ринку праці. Від того, якими будуть або можуть стати нові поколінні утворення, їх стосунки в структурі соціально-економічних відносин і зв'язків, разом з іншими стратифікаційними групами, залежить подальший розвиток українського суспільства в цілому. І тому необхідність вивчення зазначеного феномена беззаперечно є одним із завдань соціологічної науки. Але слід зазначити, що поняття «покоління» — всебічно поширена аналітична категорія мови повсякденності, белетристики та ЗМІ в науковому теоретизуванні ще займає маргінальне становище.

Незважаючи на деяку стагнацію методів поколінного аналізу, можливо зазначити його певні евристичні можливості, які полягають у моделюванні типологічних ситуацій в усіх сферах сучасного соціуму. Тому мета даної статті полягає у характеристиці сучасного ринку праці на підставі якісних і кількісних характеристик поколінної диференціації працездатного населення.

Вперше поняття покоління набуло теоретичного осмислення поза межами сімейно-генеалогічного контексту як соціально історичного явища в соціологічному знанні у ХІХ ст. і пов'язано було з осмисленням переходу від станова-ієрархічного порядку до досягненьського мобільного суспільства, пов'язаного з процесами побудови національної держави, завданнями формування її еліт, вироблення загальної символічної спадщини і механізмів її передачі [1]. Нині прийнято виділяти декілька підходів в визначенні по-

колінь. Один з них — структурно-функціональний (Ш. Айзенштадт). Він визначає поколінню групу як систему позицій та ролей, які виконуються індивідами. Роль — одиниця структурної міжпоколінної взаємодії, яка регулює поведінку. Молодий індивід сприймається як об'єкт і суб'єкт соціокультурного наслідування, тому процес порушення переходу ролей від одного покоління до іншого приводить до конфлікту і розпаду існуючої структури і розриву спадкоємності поколінь. Спираючись на положення даного підходу, в сучасному суспільстві можливо виділити такі дисфункціональні чинники, як невідповідність професійного статусу і кваліфікаційної підготовки, рівня освіти і матеріального положення, які певною мірою визначають конфліктний характер відношень поколінь і суспільства в основних сферах життєдіяльності [2].

Інший — культурологічний підхід (К. Мангейм) дозволяє осмислити образ життя, цілі, мотиви поведінки покоління, проаналізувати поколінню субкультуру конфлікту. К. Маннгейм досліджував феномен поколінної єдності, протиріччя соціального наслідування і спадкоємності культур [3]. Хоча він і не дав скільки-небудь точного визначення поняттю «покоління» («генерація»), але підкреслював, що його потрібно відносити швидше до соціальної, ніж до біологічної сфери. Тільки там, де ми здатні чітко і однозначно демаркувати когорту в термінах її соціально-історичної свідомості, слід говорити про справжнє покоління.

В загальному сенсі, у сучасному соціологічному знанні покоління можливо представити як форму (тип) соціальних зв'язків і фокус символічної солідарності діючих індивідів: це нормативне поле уявного співвідношення з іншими «по горизонталі», такими, як і «ти». Таким чином, у категорії покоління єднаються і уявлення про межі одного покоління (фіксація загальної для нього норми, соціального та культурного, значущого досвіду, типових реакцій, а також загальні символи і символічні постаті, які об'єднують покоління, їх ще називають ядром покоління); і «точка відліку» та засоби переходу від покоління до покоління (фіксація стійкості презентованих зразків, а також зміна нормативних систем, що призводить до порушення самого механізму трансмісії) [4; 5].

У цьому контексті правомірно говорити про паттерни поколінь, які презентують сучасне суспільство. Але при соціологічному використанні поняття виникають труднощі, пов'язані з виділенням поколінних меж, хоча слід зазначити, що в сучасній соціологічній літературі спостерігається тенденція розмивання меж між окремими компонентами соціального цілого, визначення меж соціальних об'єктів стає досить умовним процесом.

Враховуючи спроби західних та вітчизняних дослідників, комплексно описати масові покоління, які є активними суб'єктами сучасного ринку праці, можна на підставі критеріїв виділення паттернів покоління, запропонованих Х. Беккером:

- соціальний контекст становлення покоління (найбільш важливі події, які відбувалися у нормативний період);
- стан ЗМК, система соціалізації, соціальні можливості у той же період;

– системні характеристики покоління (чисельність та склад когорт, поколінні субкультурні утворення, поколінні союзи);
– біографічні характеристики покоління (життєвий шлях, ціннісні орієнтації, поведінкові зразки) [6].

Опис покоління на підставі зазначених критеріїв як символічної спільноти відбувається за допомогою конструювання матриці значущих символів покоління, що стають цінними, конструюють його ідентичності, під впливом певної історичної локалізації (лексичних конструктів, звукових, візуальних символів або значущих особистостей). Таким чином, за термінологією К. Маннгейма, формується поколінна інтелехія — «дух покоління» [5].

На підставі виділених критеріїв можливо говорити про три поколінних паттерна, які є суб'єктами сучасного ринку праці, визначають його структуру, задають певні тенденції розвитку.

Покоління X (Невідоме покоління). Роки народження — 1963–1983. Їх цінності формувалися до 1993 року. Події, що визначили формування покоління: продовження «холодної війни», культ КПРС, тотальний дефіцит, перебудова, СНІД, наркотики, війна в Афганістані. Це ті, хто з дитинства звикли турбуватися про себе самі («покоління з ключем на шиї»), розраховують на власні сили, неохоче приймають допомогу, завжди готові до змін, та подолання труднощів, бо підлітками зустріли спроби кардинальних змін другої половини 80-х рр., з їх протиріччями, конфліктами цінностей і інтересів, а також відкритими до нових можливостей. Це покоління відрізняє глобальна інформованість, технічна письменність, індивідуалізм, прагнення вчитися протягом всього життя, неформальність поглядів, пошук емоцій, прагматизм.

Покоління Y (також названо поколінням Мережі і поколінням Міленіуму, оскільки його представники закінчують школу в новому тисячолітті). Роки народження — 1983–2003. Їх ціннісне оформлення продовжується і зараз. Формативними подіями можна вважати: кінець перебудови і розпад СРСР, економічні кризи, злам державної системи соціальних гарантій, тотальну корумпованість, яка стає атрибутом вже шкільного життя, доступність наркотиків, розвиток цифрових технологій. Мобільні телефони і Internet — їх звична дійсність. Спілкуються з друзями у Facebook та Twitter, одружуватися не поспішають, бо бояться повторення помилок розлучених батьків. Не хочуть дорослішати, тому їх називають Поколінням Пітера Пена чи поколінням кідалтів. Часто змінюють роботу, замість вертикальної мобільності воліють розвиватися горизонтально, отримуючи досвід у кількох сферах.

Покоління Z, або покоління Internet. Народилися після 2003 р. На відміну від Покоління Y, які долучилися до цифрових технологій в юності, вони вже народилися з «мишкою в руці». Internet набуває статусу babysitter, друга, порадирика, помічника та створює певну віртуальну реальність. Спілкування переходить у соціальні мережі, on-line ігри заповнюють дозвілля і визначають особистісний розвиток. Супермаркет для них стає місцем проведення дозвілля, та являє собою цілий комплекс розваг.

Домінантними цінностями Покоління Z стають спілкування в мережі, надмірне споживання, партнерські стосунки з дорослими, досить розвинутими є здібності до виконання багатьох завдань одночасно, кліпове мислення (схильність опрацювати інформацію малими порціями).

Покоління диференціація працездатного населення дозволяє говорити, що активними суб'єктами сучасного ринку праці є представники покоління «X» та «Y», але, за приблизними підрахунками експертів, до 2025 р. приблизно 75 % працездатного населення Земної кулі будуть складати саме представники покоління «Y», таку ж тенденцію підтверджують і вітчизняні дослідники. Зазначена тенденція може призвести до повної переструктуризації сучасного ринку праці. За даними опитування керівників найбільших компаній Німеччини, яке проводилося журналом «Manager magazine» у 2012 р., рівень професійних знань бакалаврів покоління «Y» оцінюється набагато нижче відносно їх попередників із покоління «X». 42 % респондентів зазначають, що для «Y»-ків характерне зниження здатності до критичного мислення, 52 % вважають їх не готовими приймати на себе відповідальність в управлінських рішеннях, але їх конкурентоспроможність полягає у володінні іноземними мовами, комп'ютером, інтернет-технологіями і новими медіа [7].

Аналогічні тенденції спостерігаються і в українському суспільстві. На підставі даних, отриманих в ході дослідження «Досвід працевлаштування вищих учбових закладів: погляд випускників і працедавців», проведеного Київським міжнародним інститутом соціології, можна стверджувати, що представники компаній-роботодавців у покоління «Y» зазначили зниження практичної (59 %) і теоретичної (36 %) підготовки молодих спеціалістів, відсутність важливих для роботи навичок (32 %), при цьому 72 % працедавців фіксують завищені очікування по заробітній платі, 53 % — перебільшені уявлення про свої здібності, 51 % — завищені кар'єрні очікування [8].

Тобто ці амбітні молоді люди прагнуть одразу отримати велику зарплату, ненормований робочий день, комфортні умови роботи та швидке кар'єрне зростання. З такою ситуацією вимушені будуть рахуватися всі суб'єкти сучасного ринку праці, бо «Y»-ки, все ж таки як кадровий ресурс мають ряд переваг. Вони лабільні, відкриті до інновацій, достатньо креативні, а це для сучасної світової економіки, для якої новаторські ідеї є більш пріоритетними за матеріальні ресурси, а новації скоріше виникають у соціальних мережах, ніж у офісах, є досить актуальним.

Представники покоління «Y» прагнуть свободи розпоряджатися робочим часом, мати можливість виконувати роботу не прив'язуючись до робочого місця, до однієї організації, а також застосовувати весь комплекс своїх знань і здібностей не в одній галузі, а в ряді галузей, які не обов'язково повинні перетинатися. Останній з факторів визначає зміст третьої світової професійної революції, яка породжує новий тип робітника — транспрофесіонала.

Незважаючи на те, що початок третьої професійної революції було покладено ще у 70-ті роки ХХ ст., значного поширення вона набуває з появою

феномена покоління «Y». Сама ідея транспрофесіоналізму репрезентується представниками вказаного покоління через практики отримання освіти і включення у трудову діяльність. Вони, «універсальні працівники», у яких вектор професійного розвитку спрямований не на отримання глибоких фундаментальних знань, а на різноманітні галузі знань для можливості використання їх в різних сферах, повинні вміти навчатися, бути спроможними до генерації ідей і саморозвитку. У такій ситуації «Y»-ки не завжди знають, які безпосередньо знання та навички будуть їм у нагоді у подальшому професійному житті, тому вони і уникають в навчанні і роботі всього, що, на їхню думку, не має сенсу, а класичні освітні програми (друга вища освіта, курси підвищення кваліфікації та ін.) замінюються гнучкими неформальними (тренінгами, семінарами, вебінарами), які спрямовані на заповнення певних змістовних пропусків, але більшою мірою на формування м'яких навичок (soft skills), які сприяють не професійному, а особистому розвитку (навичок спілкування, презентації та самопрезентації, лідерства та ін.) [9].

Розглянуті професійні ідентифікаційні стратегії покоління «Y»-ків як певні модуси на континуумі соціальної динаміки суспільства будуть визначати і форму, і структуру, і характер трудових відносин поки, не відбудуться наступні генераційні зміни та домінуюче становище у трудових відносинах не буде належати поколінню «Z».

Список використаної літератури

1. Зенкин С. Н. «Поколение»: опыт деконструкции понятия / С. Н. Зенкин; Отв. ред. Н. А. Хренов // Поколение в социокультурном контексте XX в. — М.: Наука, 2005. — С. 130–136.
2. Водолажская Т. В. Поколения как субъекты социокультурного пространства: постановка проблемы и возможности исследования / Т. В. Водолажская, Н. Л. Кацук // Социологическое знание и социальные процессы в современном белорусском обществе: 5-я межинститутская научно-практическая конф. молодых ученых, 24 июня 2005 г., Минск, Белоруссия: материалы конференции. — Мн.: Ин-т социологии НАН Беларуси, 2005. — С. 30–42.
3. Гаврилюк В. В. Динамика ценностных ориентаций в период социальной трансформации (поколенный подход) / В. В. Гаврилюк, Н. А. Трикоз // Социол. исслед. — 2002. — № 1. — С. 96–105.
4. Готов М. Б. Поколение как категория социологии / М. Б. Готов // Социол. исслед. — 2004. — № 10. — С. 42–48.
5. Дубин В. Б. Поколение: смысл и границы понятия / М. Б. Дубин // Отцы и дети: Поколенческий анализ современной России; Сост. Ю. Левада, Т. Шанин. — М.: НЛЮ, 2005. — С. 61–79.
6. Семенова В. В. Современные концепции и эмпирические подходы к понятию поколения в социологии / В. В. Семенова // Отцы и дети: Поколенческий анализ современной России; Сост. Ю. Левада, Т. Шанин. — М.: НЛЮ, 2005. — С. 80–107.
7. Белова С. Работа для Пепси Длинныйчулок // Комментарии. — 2013. — № 41. — С. 20–21
8. Кашин А. Соціально-економічні дослідження (Якості, яких не вистачає вишам з точки зору роботодавців) / А. Кашин // КМІС Review. — 2012. — № 2. — С. 21–25.
9. Никонов Г. Время транспрофессионалов / Г. Никонов // Комментарии. — 2013. — № 41. — С. 25.

Стаття надійшла до редакції 18.11.2013

В. А. Бойко

кафедра соціології

Дніпропетровського національного університету імені О. Гончара

д. 72, пр. Гагарина, г. Дніпропетровск, 49010, Україна

**ПАТТЕРНЫ ПОКОЛЕНИЯ НА СОВРЕМЕННОМ РЫНКЕ
ТРУДА: КУЛЬТУРНЫЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ И СТРУКТУРНАЯ
ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ**

Резюме

Данная статья посвящена исследованию поколенной дифференциации современного общества. В ее рамках осуществляется попытка методологического анализа феномена поколения, определения паттернов поколений — доминирующих субъектов современного рынка труда с целью выделения тенденций его развития при доминировании в современной структуре непосредственно поколения «Y».

Ключевые слова: поколение, критерии выделения паттернов поколений, поколенческая дифференциация современного рынка труда.

V. Boyko

Sociology Department of Oles Honchar Dnipropetrovs'k National University

72, Gagarin Avenue, Dnipropetrovs'k, 49010, Ukraine

**PATTERNS OF GENERATION AT THE MODERN MARKET
OF LABOUR: CULTURAL DETERMINANTS AND STRUCTURAL
DIFFERENTIATION**

Summary

The paper deals with the examination of generations' differentiation in modern society. In its framework the author realizes the analysis of a phenomenon of generation, determines generations patterns, — dominating subjects of a modern labor market for the purpose of allocating tendencies of its development and domination in modern structure of «Y» generations directly.

Key words: generation, criteria of selection into patterns generations, differentiation of generations in modern labour-market.

УДК [314.7:37.011.32:159.932.2](=163.2)(477.7:497.2)

О. І. Ганчев

канд. іст. наук, докторант

кафедра соціології Інституту соціальних наук ОНУ імені І. І. Мечникова

к. 40, Французький бул., 24/26, Одеса-58, 65058, Україна.

Тел.: 38 (048)686092, e-mail: alexander_ganchev@yahoo.com

**УЧБОВИ МІГРАЦІЇ ІЗ УКРАЇНИ В БОЛГАРІЮ: «КРИЗА» ІДЕНТИЧНОСТІ
У СТУДЕНТІВ-БОЛГАР БЕССАРАБІЇ¹**

У даній статті досліджується проблема співіснування ідентичності — етнічної, громадянської, колективної та індивідуальної у молодого покоління болгарської діаспори Південної Бессарабії в контексті студентських міграцій із України в Болгарію. Досліджуються основні причини виникнення «кризи» ідентичності та наслідки даного явища для болгарської метрополії та діаспори в Україні.

Ключові слова: етнічна/громадянська/колективна/індивідуальна ідентичність, студентські міграції, діаспора, метрополія, болгар, Бессарабія.

Після проголошення незалежності України в серпні 1991 року на держаному рівні в контексті демократизації суспільства починають проводити політику з відродження культури національних меншин. У контексті чого представники болгарської діаспори України, які біля півстоліття не мали прямого легального зв'язку з метрополією, отримують можливість вільного виїзду до Болгарії.

Це у значній мірі укріплює їхню ідентичність та бажання знати свою історію, літературу, національних героїв. Вже у лютому 1991 року перша група бессарабських дітей їде на навчання у гімназію міста Слівен. З тих пір щорічно комісія Міністерства освіти, науки та технологій Болгарії приймає на навчання до вищих учбових закладів держави біля 120 студентів з болгарських сіл Бессарабії.

Виникає запитання — «Як навчання у Болгарії впливає на формування та трансформацію ідентичності студентів-болгар з Бессарабії?»

Необхідно зазначити, що більшість бессарабських болгар, майбутніх студентів Болгарії, народилися та виростили у селах. Кожне село Бессарабії — це певне ізольоване суспільство — ендогамне коло, в рамках якого більше двох століть зберігається традиційна болгарська культура.

В традиційному суспільстві ідентичність кожної особи визначається ідентичністю групи, без можливості її вибору індивідом. Проте коли молодь від'їжджає до Болгарії на навчання, вона потрапляє до суспільства зовсім іншого типу. Більш егалітарне, мобільне, індустріальне міське суспільство надає можливість вільного вибору ідентичності. Навчання у

¹ Текст доповіді на Першій Міжнародній науково-практичній конференції «Соціальні, психологічні та політичні проблеми транскордонної безпеки», що відбулася з 31 жовтня по 1 листопада 2013 року в Одесі.

Болгарії сприяє переосмисленню студентами визначення власної ідентичності.

Дане дослідження базується на матеріалах анкетування, проведеного автором у 2002 році серед бессарабських болгар — студентів вищих учбових закладів міста Софії. Для виявлення динаміки та трансформації ідентичності за роки навчання було проанкетовано біля 10 % студентів, які проживали та навчалися у Болгарії від 1 до 6 років, тобто з 1996 по 2002 рік.

Формування болгарської діаспори Бессарабії пов'язано з масовими міграціями у другій половині XVIII — першій половині XIX ст. На початку XIX ст., після виселення татар з Буджакських степів у 1807 році, на даній території залишається невелика кількість болгарського населення, українці [4, с. 328], росіяни [2, с. 17–44; 6, с. 379; 5, с. 23] та незначна кількість молдавського автохтонного населення. В містах зустрічаються грецькі, вірменські та єврейські общини [5, с. 24]. У 1809 році починається інтенсивне заселення Південної Бессарабії молдавським, болгарським, сербським, грецьким, українським та російським населенням. У період з 1814 по 1817 р. проходить переселення німців у Буджак [5, с. 26].

Етнічна ситуація у певній мірі міняється у зв'язку з переселенням та міграціями болгар у період з 1828 по 1835 р. Разом з ними мігрують і представники інших етнічних спільнот: серби, греки, цигани та ін., проте їхня кількість незначна, у зв'язку з чим вони поступово асимілюються у болгарському середовищі. Те саме відбувається з невеликими групами болгар, які поселилися в іноетнічних селах. Таким чином, у першій половині XIX ст. у моноетнічних колоніях виникають відносно гомогенні спільноти, які протягом століття отримують етнічні риси.

Культурна своєрідність кожної колонії та зіткнення з іноетнічними елементами створюють важливу основу для формування ендогамного кола, обмеженого кордонами села.

Заборони у шлюбно-сімейних відносин в даному випадку грають важливу роль. З однієї сторони, болгары ізолюються від представників інших етнічних спільнот в регіоні, з іншої — мовні та культурні відмінності обумовлюють закритість болгарських сіл. Це пов'язано з тим, що між болгарськими селами існують діалектні відмінності у мові, що у певній мірі виступає бар'єром для шлюбно-сімейних відносин. Народження першого покоління болгар на території Бессарабії та усвідомлення ними в подальшому цього факту обумовлює формування нової соціальної групи — бессарабських болгар.

Виражену таким чином ідентичність у першій половині XIX ст. скоріше за все можна визначити як просторову. Це пов'язано передусім з тим, що основну масу населення у даний період склали болгары, які народилися у Болгарії і які є носіями певних етнічних маркерів, перенесених ними у Бессарабію та переданих новому поколінню. З однієї сторони, до народження першого покоління ці маркери практично трансформувалися, а з іншої — нове покоління з фактом народження отримало нову батьківщину та нову ідентичність.

Наприкінці XIX ст. відокремленість локальних колоній, культурна та мовна своєрідність кожної з них призвели до появи територіальної ідентичності локального характеру, пов'язаної з приналежністю до певного села — «Чийшийці», «Чушмелійці», «Троянці» та ін. При цьому мовні та культурні відмінності усвідомлюються членами даної групи та визнаються представниками інших груп. У кожному селі протягом XIX ст. формується і локальна своєрідність етнічних кордонів, яка пов'язана зі сферою мови, традицій, норм, звичаїв та ін.

Етнічна ідентичність бессарабських болгар у XIX ст. в значній мірі підтримується наявністю прямого зв'язку з Болгарією. Переселенці після остаточного поселення в Бессарабію ще довгий час нелегально відвідували своїх родичів, які до 1878 року все ще знаходилися під османською владою. Паралельно з цим значна кількість учасників болгарського Відродження відвідували бессарабські села, викладали у школах та в Болградській гімназії, вели культурно-просвітницьку політику серед болгарського населення.

Такі зв'язки наприкінці XIX ст. стали поступово зникати. З однієї сторони, стають більш слабкими родинні зв'язки з Болгарією, з іншої — русифікаторська політика Російської імперії вела до значного зменшення впливу болгарського Відродження на бессарабських болгар. Все це у свою чергу призводить до зникнення одного з важливих факторів етнічної ідентичності болгар Бессарабії. Зв'язки з Болгарією знову відновлюються лише після 1985 року. Значні випробування на долю болгар випадають протягом XX ст.: вони проживали на території різних держав (Російська імперія, Румунія, СРСР та Україна), що відобразилося на ідентичності етнічної групи. Як молодше, так і старше покоління бессарабських болгар у своїх рідних селах говорять виключно болгарською мовою та усвідомлюють себе болгарами за етнічної приналежністю. Вони у більшості своїй білінгви (володіють болгарською та російською мовами), а представники молодого покоління володіють одночасно трьома мовами (болгарською, російською, українською). Російська мова у болгарських селах використовується в основному в адміністративних цілях та на офіційних заходах. Болгари з різних сіл зустрічаються у районних центрах, часто спілкуються російською мовою, яка зрозуміла усім. Виключення складало старше покоління, яке вирросло «за румунських часів» та погано володіло російською мовою.

Об'єктом даного дослідження є болгари Бессарабії, які народилися у 80-х рр. XX ст. Свідомий етап життя у них почався у 90-х рр. XX ст., тобто вже в часи незалежної України.

Матеріали анкетування дозволяють розглянути деякі факти, які безпосередньо вплинули на формування ідентичності бессарабської молоді. Оскільки на момент анкетування (осінь 2002 року) першокурсники тільки приїхали на навчання у Болгарію, то свідчення, отримані від них, дозволяють охарактеризувати ідентичність студентів на момент вступу. З точки зору етнічної ідентичності, вибираючи між графами «ми болгари» та «ми бессарабські болгари», всі обрали другу позицію. Тобто, усвідомлюючи

себе представниками болгарської діаспори, респонденти акцентували увагу на особливості свого походження.

Етнічна ідентичність особистості формується на базі низки етнічних маркерів. Дані анкетування дозволяють виокремити найбільш значимі для бессарабської молоді

Більшість респондентів на перше місце ставлять етнічні традиції, потім історичне походження, а на останньому місці — самосвідомість та мова. Як менш значимі були визначені ментальність, релігія та зовнішність. Звернемо увагу на те, як змінилися дані уявлення за час навчання у Болгарії.

Основа формування етнічної ідентичності та етнічних кордонів закладена, у першу чергу, у болгарській сім'ї, в рамках якої, як згадувалося вище, відбувається трансмісія етнічних маркерів, усвідомлення та осмислення індивідами свого місця в оточуючій дійсності. По-друге, не менш важливу роль грає те, у якому середовищі проходить формування ідентичності.

Серед проанкетованих інформаторів двоє виростили у змішаних сім'ях, в яких мовою спілкування була російська. Але при цьому вони вказали рідною мовою — болгарську, як і ідентичність. У цих випадках домінуючою стала групова ідентичність.

Розглядаючи дані про мовну ідентичність вчорашніх абітурієнтів, необхідно відмітити, що у двох випадках як рідну мову вони вказали українську. При цьому обидва інформанта зараховують себе до категорії — «бессарабських болгар». Можливо, причина цього те, що молоді люди виростили у змішаних сім'ях та вплив оточуючої групи не став для них визначним (у двох випадках вказано, що мовою спілкування у селі є болгарська). Відтак відбувається зміщення чи заміна мовної ідентичності громадянською. Тобто під впливом українських ЗМІ та зростаючої українізації шкіл у молоді відбувається зміщення ідентичності. Необхідно відмітити факт того, що така ситуація характерна у більшій мірі для змішаних сімей.

Більш того, 100 % студентів першого курсу відмітили, що вільно володіють українською мовою. Таким чином, закінчуючи характеристику ідентичності бессарабських болгар, які вступили на навчання до вищих учбових закладів Болгарії, хочеться підвести ризику та ще раз підкреслити:

- це люди зі сформованою особистісною та груповою ідентичністю, які усвідомлюють себе частиною болгарської етнічної групи; об'єднані спільною історією, культурою та релігією;

- мовне самовизначення пов'язується загалом з болгарською мовою;

- у свідомості закріплена територіальна ідентичність, яка стосується як Бессарабії у цілому, так і локальних одиниць — сільських поселень;

- менш виражена, але, безсумнівно, присутня українська громадянська ідентичність, яка маркує опозицію «ми — вони» у бессарабських болгар — громадян республіки Молдова.

При цьому хотілося б підкреслити, що недивлячись на мобільність суспільства наприкінці ХХ ст., болгарська молодь у Бессарабії є ізолюваною від зовнішнього світу та формує власну ідентичність у рамках населеного пункту.

Перед тим, як почати розгляд процесів, у які включена ідентичність бессарабських болгар — студентів першого курсу, хотілося б звернути увагу на емоційний фактор. Етнографічні дослідження кінця ХХ ст. фіксують у болгар Бессарабії особливе емоційно-міфологічне ставлення до Болгарії та всього, що з нею пов'язане. Можливо, це є наслідком довготривалої ностальгії переселенців за батьківщиною, підкріплене значним періодом заборони на взаємовідношення з метрополією. Цікавим є те, що у результаті відсутності протягом довгого періоду зв'язку з Болгарією та розриву родинних зв'язків ностальгія за рідними місцями у Болгарії, образом життя, природним умовам та ін. трансформується в загальну ностальгію за Болгарією як державою — прабатьківщиною. Падіння «залізної завіси» та відкриття кордонів відновило живий зв'язок з метрополією. Можливість для навчання у Болгарії, яка з'явилася в 90-х рр., обумовила появу великої групи бажаючих виїхати до метрополії.

Склавши вступні іспити та вступивши у ВНЗ, студенти приїхали до Болгарії. Цей день можна вважати початком трансформаційних процесів щодо ідентичності молодих бессарабських болгар.

Молодь, яка до цього ніколи не жила самостійним життям, не зустрічала адміністративних, фінансових, житлових проблем, уперше стикається з ними у Болгарії. Студенти потрапляють до нових умов болгарського міста. Консервативне суспільство болгарського села у Бессарабії не надає можливості проявити себе. У селі все регламентовано традиціями, звичаями, нормами звичаєвого права та усталеними морально-етичними поглядами. У сільському суспільстві кожен крок, який не співпадає з усталеними рамками життя, засуджується общиною. Обмежені і економічні можливості. Міське середовище надає індивіду можливість для самореалізації, вибору засобів та методів досягнення морального та фінансового благополуччя. Міське суспільство індустріальне, мобільне, поліетнічне, з великою кількістю структур та ієрархій, часто байдуже та жорстоке до особистих проблем окремого індивіда.

Реалії життя швидко розвіюють емоційно-піднесені уявлення про Болгарію. Більш того, молоді люди усвідомлюють власну відмінність від оточуючих болгар, свої етнічні маркери з оточуючими. Все це у результаті призводить до значного розхитування існуючої системи цінностей та появи кризи ідентичності.

Звернемо увагу на свідчення, отримані у результаті анкетування. З точки зору етнічного самовизначення джерела демонструють нестабільність, яка виражається в нечіткості усвідомлення етнічної та територіальної приналежності, підміні етнічної самосвідомості громадянською, а у деяких випадках і релігійною. При цьому матеріали, отримані від випускників, свідчать про те, що наприкінці навчання більшість ідентифікують себе як «бессарабські болгар» і лише невеликий відсоток усвідомлює себе частиною болгарської етнічної спільноти в цілому.

Дані про мовне самовизначення студентів також підтверджують цю тезу. Серед проанкетованих респондентів декілька осіб як рідну мову визначили російську, при цьому вони є етнічним болгарами та ідентифікують себе

як бессарабські болгар. Ще більш яскраво виражена криза ідентичності у груповій поведінці бессарабських болгар. З емоційної точки зору у рідному селі в Бессарабії кожен відчував себе частиною групи, яка дає йому захист та підтримку. У Болгарії кожен студент хоче сформувати таке саме коло оточуючих, які розділяють його погляди, етнічні цінності та дають відчуття захищеності. У такому випадку найбільш близькою є група бессарабських студентів.

Говорячи про бессарабських болгар, які навчаються у Болгарії, як окрему групу, необхідно ще раз відмітити, що базовими емпіричними даними даного дослідження є свідчення, отримані від студентів, які навчаються у ВНЗ Софії. Критерії, які об'єднують групу бессарабських студентів — культурні, мовні та релігійні маркери, які визначають етнічні кордони групи, механізми збереження та трансформації групової ідентичності, є ключовими точками приналежності до цієї групи. Основним об'єднуючим фактором для усіх членів групи є спільне походження, тобто в групу входять ті, хто народився та виріс у Бессарабії. Необхідно зазначити, що «локальна ідентичність» болгар Бессарабії грає важливішу роль, ніж етнічна ідентичність. Значна частина проанкетованих студентів вказала у графі «національність» — бессарабський болгарин чи «болгарка (бессарабська)».

Звісно, у досліджувану групу долучилися і студенти з інших регіонів України, а іноді і представники інших держав, які входили до складу СРСР. Важливим фактором є соціально-економічна підтримка членів групи, яка забезпечує впевненість у завтрашньому дні в умовах відірваності від батьківської хати та сільської громади.

В розрізі аналізу бессарабських болгар як соціальної групи та її основних зовнішніх маркерів можна простежити їхню динаміку. Якщо на першому курсі у якості основного маркера висувалася мова, то наприкінці навчання абсолютно рівнозначно виділяються мова, традиції та спільне історичне походження. З незначним відривом визначаються самосвідомість та психологія. Менш важливими є релігія та зовнішні антропологічні риси. Безсумнівно, протягом п'яти років значимість цих показників коливається, проте суттєвих змін, які заслуговують на окрему увагу, немає.

Не менш цікава позиція групи відносно протиставлення «ми — вони» (болгари Бессарабії — болгар Болгарії). Перше місце у ієрархії маркерів відмінності посідає ментальність. За період навчання студенти значно змінюють своє ставлення до питань історичного розвитку, який є наріжним каменем існуючого стану групи, мови та культури, чия близькість все більше усвідомлюється до п'ятого курсу. Найменш вираженим маркером опозиції «ми — вони» є релігія та зовнішність представників групи.

Говорячи про групову ідентичність бессарабських болгар, які навчаються у Болгарії, необхідно сказати, що для ідентифікації групи недостатньо формули «ми», яка включає уявлення про консолідуючі ознаки, необхідно, щоб група була визнана з боки інших громадян, і це визнання було виражено у формулі «вони». Іншими словами, поглянемо на об'єкт дослідження з боки, тобто очима представників болгарської етнічної групи метрополії.

Передусім необхідно відмітити той факт, що досліджувана нами група, окрім ендоніма «*бессарабски българи*», отримала назву «*руснаци*», тобто росіяни. Причиною цього є те, що більшість студентів говорить між собою російською мовою, слухають російське радіо, читають російські газети та книги. Статистичні свідчення про мову спілкування у гуртожитку говорять про те, що вже починаючи з першого курсу, бессарабські болгари говорять у більшій мірі російською мовою. Це пов'язано передусім з тим, що кожен з них володіє болгарською діалектною мовою, окремі слова якої незрозумілі іншим. Російська мова є однаково зрозумілою для усіх. Починаючи з другого курсу студенти все частіше користуються російською мовою для спілкування між собою. Це пов'язано передусім з розширенням кола знайомих в рамках соціальної групи.

Свідчення, отримані від представників 3–5 курсів, говорять про те, що більшість між собою спілкуються російською мовою та лише респонденти, які вже закінчили учбові заклади та залишилися на постійне проживання у Болгарії, чи ті, які вступили до аспірантури, все частіше переходять на болгарську мову, але вже літературну. Що стосується російської музики, кінофільмів, газет та книг, то це можна пояснити впливом оточуючого середовища у процесі соціалізації. З дитячих років майбутніх студентів оточують елементи сучасної російської культури. Відповідно з'являються улюблена група, актори, книги та ін., зовсім природним є те, що свої уподобання молодь переносить до Болгарії та користується ними до появи нових. Те саме стосується і елементів української культури. Багато бессарабських болгар слухає «Океан Ельзи», «ВВ» та інші популярні групи. Схожими елементами соціалізації є і відвідування російських дискотек «*Руско парти*», які, до речі, організуються та проводяться у болгарських клубах. Переселенці підтримують взаємовідношення з культурою прабатьківщини за рахунок музики, їжі та мистецтва держав походження та за допомогою зв'язків зі співвітчизниками [1, с. 99].

Активне соціальне життя бессарабських болгар нерозривно пов'язане взаємовідносинами з представниками болгарської етнічної групи. Етнічний кордон, який відділяє одну групу від іншої, — це передусім кордон соціальний. Група вступає в інтенсивні взаємовідносини одне з одним, що не призводить до розмивання кордонів. Емпіричні дані дають можливість охарактеризувати колективну ідентичність болгар Бессарабії як позитивну, тобто без протиставлення «Ми — вони». Негативна ідентичність — це консолідація групи «ми» на основі тотальної опозиції до негативно значимого «вони» [3].

Позитивна групова ідентичність виражається передусім у толерантності ставлення двох груп одна до іншої. Анкетні матеріали говорять про те, що майже 100 % бессарабських болгар взяли б шлюб з представниками болгарської етнічної групи. Серед позитивних характеристик своєї групи студенти відмічають такі моральні якості, як працьовитість, хазяйновитість, чуйність та щедрість. Поряд з позитивними якостями респонденти відмічають у себе також деякі негативні: наглість, непунктуальність, впертість та гординя.

Відмітимо також позитивні якості, які характеризують болгар Болгарії, на думку бессарабських болгар, — веселість, чуйність, заповзятливість, сміливість, чесність; негативні — заздрість, хитрість, лицемірство, непунктуальність. Відома критичність в оцінках групи все ж не має вирішального впливу на толерантність бессарабських болгар.

Підводячи підсумок характеристиці групи бессарабських болгар у Болгарії, необхідно відмітити, що вони усвідомлюють свою приналежність до болгарської етнічної групи, вважають болгарську мову рідною та пов'язують власну культуру з болгарською культурою. При цьому, проживаючи на території Болгарії, дисперсно в загальній масі болгар, також усвідомлюють свою відмінність від них у аспектах історії, психології, мовних та культурних особливостях, які виражені в самоназві «бессарабські болгар». Ця спільність офіційно визнана державними інституціями Республіки Болгарії, суспільними організаціями та науковими колами. Тобто наявні всі аргументи, щоб вважати бессарабських болгар у Болгарії субетнічною групою. Звісно, групу представляють не лише студенти. Випускники залишаються на постійне проживання у Болгарії, укладають шлюби, активно включаються у життя болгарського суспільства, при цьому продовжують підтримувати тісні стосунки з представниками своєї субетнічної групи.

Список використаної літератури

1. Bledin K. Migration, Identity and Group Analysis // The Group-Analytic Society, Vol 36(1):99.
2. Анастасова Е. Старообрядците в България. — София, 1998.
3. Ачкасов В. А. Этническая идентичности в ситуациях общественного выбора [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://hq.soc.pu.ru/publications/jssa/1999/1/8achkas.html>.
4. Бачинский А. Д. Основные этапы крестьянской казацкой колонизации Буджакской степи и низовой Дуная в 18 — начале 19 века // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. — Кишинев, 1964.
5. Кабузан В. М. Народонаселение Бессарабской области и Левобережных районов Приднестровья. — Кишинев, 1974.
6. Пригарин А. А. Переселение некрасовцев из Добруджи в Бессарабию: 1830 — 1835// Культура русских старообрядцев в национальном и международном контексте. — Бухарест, 2001. — Вып. 3.

Стаття надійшла до редакції 06.11.2013

А. И. Ганчев

кафедра социологии Института социальных наук ОНУ имени И. И. Мечникова
к. 40, Французский бул., 24/26, Одесса-58, 65058, Украина

**УЧЕБНЫЕ МИГРАЦИИ ИЗ УКРАИНЫ В БОЛГАРИЮ: «КРИЗИС»
ИДЕНТИЧНОСТИ У СТУДЕНТОВ-БОЛГАР БЕССАРАБИИ**

Резюме

В данной статье исследуется проблема соотношения идентичности — этнической, гражданской, коллективной и индивидуальной у молодого поколения болгарской диаспоры Южной Бессарабии в контексте студенческих миграций из Украины в Болгарию. Исследуются основные причины возникновения «кризиса» идентичности и следствия данного явления для болгарского общества метрополии и диаспоры в Украине.

Ключевые слова: этническая/гражданская/коллективная/индивидуальная идентичность, студенческие миграции, диаспора, метрополия, болгары, Бессарабия.

A. Ganchev

Department of sociology of the Institute of Social Sciences
Odessa I. I. Mechnikov National University
r. 40, French Bul., 24/26, Odessa-58, 65058, Ukraine

**EDUCATIONAL MIGRATION FROM UKRAINE TO BULGARIA:
«CRISIS» OF IDENTITY OF STUDENTS BESSARABIA BULGARIANS**

Summary

In this article there is researched the problem of the relation of identity — ethnic, civil, collective and individual in the younger generation of Bulgarian Diaspora of South Bessarabia in the context of student migration from Ukraine to Bulgaria. We research the main causes of the «crisis» of identity and consequences of this phenomenon of the Bulgarian Society for the mother country and the diaspora in Ukraine.

Key words: ethnic /civil/collective/individual identity, student migration, diaspora, metropolis, Bulgarians, Bessarabia.

УДК 316.74:001

А. С. Голиков

канд. социол. наук, доц.,

кафедра социологии ХНУ имени В. Н. Каразина

ауд. 350, пл. Свободы, 6, Харьков, 64022, Украина

Тел.: +38 (057) 707–54–90, e-mail: a.s.golikov@gmail.com

УКОРЕНЕННОСТЬ СОЦИАЛЬНОГО В ЗНАНИИ: ПРЕДЕЛЫ ПРОЗРАЧНОСТИ И УГРОЗЫ ОПОСРЕДОВАНИЯ

Статья имеет целью продемонстрировать укорененность социального в знании участников социального о нем. Ключевым свойством социального ввиду невозможности всеобъемлющего знания автор считает (не)прозрачность. Аргументируется, что при переходе предела прозрачности социальное теряет ряд своих характеристик и в целом свою природу, чему способствует ряд современных процессов.

Ключевые слова: социальное, знание, прозрачность, обобщенный второй, значимый третий, опосредованность социального.

Социальное как феномен, абстрагируемый сугубо научными средствами, тем не менее является предметом не только (около)научных и (социально-) философских дискуссий, но и повседневного осмысления — даже в случае, если повседневное мышление не оперирует социологическими или иными научными категориями. Мы можем наблюдать актуализацию в журналистском, политическом, идеологическом (несмотря на провозглашенные «смерть идеологии» и «смерть политики») и других дискурсах проблемы соотношения коммунитаристского и партикулярного, коллективного и индивидуального, всеобщего и частного. Торжество (нео)либеральной идеологии, провозглашенное как в научном (Фрэнсисом Фукуямой), так и в политическом (деятельностью госдепартамента и министерства обороны США), так и в экономическом (рейганомикой, тэтчеризмом, «кредитным капитализмом» 1990-х годов) планах, на какое-то время отодвинуло эти вопросы, поставив безусловные акценты на вторые такты вышеприведенных секвенций. Однако события и процессы последних лет, явная идеологическая и даже политико-экономическая дискредитация (нео)либеральной идеи, «возвращения» самых разнообразных Gesellschaft'ов и Gemeinschaft'ов, а также построение принципиально нового — опосредованного техническими и не только средствами — социального (о чем мы детальнее, хотя еще и не слишком концептуально, пишем в [1]) ставит заново вопрос о собственно объекте социологии. Концептуализации М. Вебера и Э. Дюркгейма, к которым латентно апеллируют большинство известных социологии вариаций дефинирования социального, чаще всего описывают социальное в том виде, в котором оно было известно в современном обществе (детальнее это разбирается нами в [2]), тогда как трудно не согласиться с Ж. Бодрийяром, пусть и в несколько эпатажной форме

констатировавшим «конец социального» [3] — что нужно понимать не как априорную констатацию смерти социального *per se*, но как «исчезновение» социального в том виде, в котором оно было известно современной социологии (а иной социологии как проекта в рамках Большой Науки и не существовало).

Именно поэтому целью нашей статьи будет исследование процессов трансформации знаниевых структур социального, в частности, под воздействием медиатизации (в широком смысле слова) и транспарентизации социального.

Предпосылкой к нашему анализу будет тот вполне очевидный факт, что стартовая дефиниция М. Вебера [4], будучи модернистски рационалистической, основывается на имманентных гипотезах а) тотальной ясности социального для его участников (агентов, акторов, субъектов в дальнейших экспликациях в европейской социологии), б) непрерывности и универсальности социального («поглощающего» в понимании М. Вебера экономическое, политическое, психологическое), в) принципиальной рефлексивности индивидами своего действия и деятельности, а также наличия постоянной рефлексии по этому поводу (что впоследствии трансформировалось в гиденсово понимание рефлексивного мониторинга действия — см. [5]). Эти имманентные гипотезы рационалистического модерна, несмотря на веберовские расхождения с Дюркгеймом в методологии, мировоззренчески смыкаются с позитивистским мировидением. Неудивительно, что такая позиция в традиционно алармистском и «левацком» французском интеллектуальном дискурсе эманировалась в ужасающую систему фукоистского паноптикума [6].

В то же время уже сейчас очевидно, что социальное перестает сводиться к очевидным проявлениям онога в межличностном (взаимо)действии и индивидуальном проектировании последнего. В современном мире вполне можно выдвинуть гипотезу о том, что *de actu et visu* социальное является сущностно неуниверсальным и дискретным (прерывным). Его универсализация и унификация является вовсе не естественным процессом для самой природы социального и приводит к возникновению феномена рафинированного социального в западной цивилизации, чей унифицирующий и тоталитарно упорядочивающий современный заряд описал З. Бауман [7]. При этом такое рафинированное социальное не является принципиально жизнеспособным *sine extra interventu*, зато обладает повышенным уровнем прозрачности («паноптицированности», отсылаясь к М. Фуко).

Дело, как нам представляется, в том, что социальное как ткань общества принципиально не может совпадать в своем ареале с обществом как социальным пространством — точно так же, как сложные системы (говоря языком системного подхода) *a priori* состоят из дифференцированных «тканей» и тканей. В структуру общественного «вплетены» и социальное, и экономическое, и психологическое, и биологическое, и физическое, и политическое и т. п. Тогда как далеко не любое (взаимо)действие будет (доминативно) социальным — оно может быть принципиально физическим в условиях социальной среды — а поэтому реализовано социальными сред-

ствами¹. Однако использование средств еще не меняет природу (взаимо)действия — точно так же, как использование физических или биологических средств и инструментов в (доминативно) социальном (взаимо)действии не превращает оное в физическое или биологическое.

Мы выдвигаем гипотезу, что (тотально) прозрачным социальное бытие не может. И тут мы опираемся на несколько антропологическую, однако легко социологизируемую идею Хайнриха Попитца, согласно которой тремя фундаментальными предпосылками существования общества являются взаимообмен информацией о поведении между людьми, вскрытие нарушений норм и вступление в действие санкций, однако парадоксом социального бытия является тот факт, что все эти три условия обеспечивают возможность социального бытия только лишь в состоянии своего несовершенства [8, с. 141].

Немецкая нормативность теории не помешала Хайнриху Попитцу выдвинуть и аргументировать мысль, что лишь неполная прозрачность общества является залогом существования именно общества. Таким образом, Х. Попитц неочевидно выводит из-под социологической оптики рассмотрение всех тех структур и взаимодействий, которыми должны заниматься, по идее, теории рационального выбора и обмена, бихевиоризм и эконом-редукционизм и т. п. Обнаруживается, что до возникновения «неформальных» структур обществом не является сумма людей в тюрьме или армии (в силу нефункциональности вышеуказанного парадокса).

Нельзя сказать, что человеческая мысль до и вне Х. Попитца этого не видела. Осмысление этого происходило и происходит в самых разнообразных формах. Так, в блестящей повести Фредрика Брауна «Марсиане, убирайтесь прочь!» лаконично и при этом панорамно продемонстрирован мир тотальной прозрачности, постмодернистской бестактности и либеральной десоциализированности. Оказывается, что при полной паноптицизированной обществу рушатся многие сферы жизни общества, экономики, политики — от демографии до кинематографа. Обнаруживается, что именно на непрозрачности общества как системы² базируется свобода человека как части этого общества³, возможность избегания унифицирующих воздействий со стороны политики и экономики⁴, юриспруденции и техники, не предполагающих отклонений, непредусмотренных дифференциаций, и с большими проблемами различающих разнообразие девиаций (конструктивных и деструктивных, в частности).

Своеобразной иллюстрацией к этой секвенции, с нашей точки зрения, может служить распространение в современном обществе ювенальной юстиции. Эта система, напомним, отрицает презумпцию невиновности родите-

¹ Что и происходит в случае с, например, обходящим стол человеком, не желающим с этим столом столкнуться.

² Которое более операционально представлено у П. Бурдьё как автономия поля, а у Н. Лумана — как существование кодов, отвечающих за дифференциацию систем.

³ Что, конечно же, было развернуто множеством марксистских попыток в этой области, начиная с собственно К. Маркса — см., например, аналитику Юргена Хабермаса.

⁴ Характерно, что тот же Х. Попитц рассматривал власть как «дефицит обобществления других», то есть характеристикой не социальной системы, а проявлением ее недостатков.

лей, и поводом для вторжения в социальное поле семьи может служить любой сигнал со стороны ребенка. Эта конституция социального сильно напоминает конституцию социального в детском саду, где «донос» ребенка на своего товарища по группе рассматривается как а priori истинный до тех пор, пока он не будет опровергнут. Нам же как социологам важно подметить здесь, что в этой социальной системе собственно социальное отодвигается на второй план, уступая место прозрачности правового, тоталитарной зарегулированности каждого (взаимо)действия. Опосредование традиционно непосредственного (взаимо)действия в семейной, приватной, межличностной сфере приводит не только к интервенции системы в жизненный мир (выражаясь словами Ю. Хабермаса), но и к транспарентизации, опрозрачиванию того, что Ю. Хабермас обозначил как жизненный мир, Г. Зиммель — как непосредственную данность жизни, из которой вырастает культура, сумма форм, в которых воплощается и «отчуждается» непосредственная данность жизни.

Принципиальная опасность транспарентизации заключается именно в том процессе, который Ж. Бодрийяр уловил в «становлении молчаливого большинства» — черной дыры социального, социального ни «да», ни «нет». Оказывается, что опосредованное социальное становится актом лишения актора шанса на активность, субъекта — на субъектность. И дело здесь не только в исчезновении права на непосредственные акты решения повседневных акторов — в конце концов, социология по этому поводу давно не питает ни малейших иллюзий, что было продемонстрировано монструозным концептом габитуса у П. Бурдьё — концепта, ужасающего своей универсальностью, непроверяемостью, безысходностью для абсолютности человеческой свободы (но не для свободы *secut ipsa*). Дело в другом: фактически транспарентизация как процесс устранения «парадокса социального бытия» один за другим уничтожает все порождения «двойной контингентности» по Н. Луману (см. третью главу «Социальных систем» [9]) — от «шансов» как социального феномена до «зазора свободы» между габитусом и практиками у П. Бурдьё. Она дефункционализирует многие социальные явления, постмодернистски деконструируя их сущность¹. Она редуцирует многие социальные акты и феномены к «отчужденным» и «уплощенным» их правовым или экономическим, политическим или техническим аспектам². Транспарентизация трансформирует политику и социологию, культуру и повседневность. Так, социолог превращается в «прокладку» между властью и людьми, причем как сами повседневные деятели воспринимают таким образом социолога (и даже поллстера), так и социолог видит свой оптимальный статус в той же конфигурации взаи-

¹ Тут хорошим примером может быть дефункционализация вежливости, во многом переставшей быть фактором конституирования социального пространства и структурирования социальных практик. Вежливость становится либо давно дискредитированной «пластмассовой улыбкой» независимо от национальности этой улыбки, либо традиционалистской моделью поведения, зачастую неверно интерпретируемой.

² И здесь грустная шутка о юристах как совести современного общества обретает совершенно иное звучание.

модействий. Более того, сам социолог становится «службой транспарентизации», пусть и неконкретно, однако на уровне обобщений и тенденций позволяя опрозрачить структуру общества, происходящие в нем процессы, инструментализовать и прагматизировать их.

Собственно, процессы инструментализации (опосредования) и прагматизации (целерационализации, если пользоваться категориями М. Вебера) в этой тенденции играют немаловажную роль. «Вещизация» социального, его опосредование техническими медиумами (от «социальности Интернета» до «социальности посредников во взаимодействии»), как это ни парадоксально, призванные «оградить» непосредственного индивида от социальных структур, на самом деле превращают жизненный мир индивида в тотально прозрачное пространство.

Так, мы обратим внимание на то, что модерн как культурная и социальная эпоха характеризуется резким ростом «индустрии единства» (постройки дорог, общежития, единой культуры хотя бы на определенной территории, выработка универсальных кодов, поиски единого языка, эсперантизация международных стандартов). Целая отрасль деятельности людей может быть охарактеризована в современном обществе как индустриальное производство солидарности, единства и «вероятности коммуникации» (в противовес Н. Луману) — от школы до кинематографа, от технических стандартов и регламентов до постройки многоквартирных домов.

В противоположность этому крушение современного проекта приводит к становлению «индустрии лиминальности». Под таковой мы понимаем индустриальное, массовое (что парадоксально для производства границ) производство границ и разграничений как на вещном уровне (металлические двери, стеклопластиковые окна, еврозаборы, частные дома), так и на знаково-символическом уровне («индивидуализированные» товары, вещи, услуги, статусы, практики, роли и т. п.). Причем лиминальность, системное свойство общества как системы, воспринимается акторами как собственная потребность, и вовсе не осознается — как способ транспарентизации социального системой¹. Но поскольку эта лиминальность продуцируется по правилам и инструментами индустриального производства, то оказывается, что, дифференцируя отдельных индивидов (актеров, субъектов, агентов)², индустриализированная лиминальность при этом остается прозрачной для самой системы — как мы уже указали, системы не столько социальной, как это уточнил бы Н. Луман, сколько гетерогенной по своей сути, а следовательно — «разнотканевой» по своей структуре.

¹ Обратим внимание, что здесь наш исследовательский дизайн заставляет вступить в еще одну дискуссию с Н. Луманом — в том, что социальное и система могут быть противопоставлены друг другу. Здесь, вероятно, дело как в нормативности немецкой теории, так и в том, что мы не рассматриваем — см. начало данной работы — социальное как универсальное и унифицированное, а следовательно, социальное может быть представлено не в образе тотальной системы коммуникаций, а в виде констелляции с дифференцированной плотностью коммуникаций, во многих своих фрагментах не обладающей системными свойствами.

² А следовательно, обеспечивая детранспарентизацию их непосредственного (взаимо)действия, лишая их способности к непосредственному взаимодействию, вторгаясь в него и гарантируя себе тот факт, что без посредника эти акторы не сумеют коммуницировать.

Такая прозрачность вытесняет социальное, превращает его в свои инструменты. Примером может быть распространение так называемых агентств по улаживанию проблем, детранспарентизирующих непосредственное (взаимо)действие индивидов, однако превращающих их в прозрачное для систем права, политики, экономики и т. п.; или же агентств по созданию искусственных алиби. Вторые являются примером не только того, как социальное опосредуется, но и как оно контрактизуется и инструментализуется. «Третья инстанция», о которой говорил Х. Попитц как об обязательном атрибуте процесса социального нормирования, из социального феномена в ткани общества становится симулякром, инструментальным способом, институциональным залогом устойчивости юридических и экономических (взаимо) действий.

Социальное, таким образом, в процессе транспарентизации и медиатизации «вымывается», претерпевает фундаментальные изменения. Сущность этих изменений не является предметом нашей статьи, однако даже нашего краткого анализа достаточно для того, чтобы увидеть, что знание участников социального (взаимо)действия конституирует социальное, и оно же деконституирует его, сводя до юридического / экономического / политического. Системная непрозрачность социального в современном мире в связи с накоплением способов опосредования социального растворяется, «паноптицируется», что приводит к исчезновению ряда свойств современного социального. С нашей точки зрения, исчезновение этих свойств не сводится сугубо к обезличиванию или опосредованию (взаимо)действия, и в рассмотрении этих процессов в дальнейшем совершенно иное, более социологически глубокое, звучание могут обрести такие категории, как «расколдовывание мира», «отчуждение», «обобществление» и ряд других.

Список использованной литературы

1. Голіков О. С. Актуалізація соціального в умовах суспільства, що глобалізується: виклики кризової соціальності й теоретичні виклики соціології / Олександр Голіков // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць*. — Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. — Випуск 19. — С. 77–83.
2. Голіков О. С. Соціальне як антропологічна константа: проблематика соціального і знанневого у європейських соціально-антропологічних студіях першої половини ХХ століття / Олександр Голіков // *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи*. — 2013. — Випуск 31. — № 1053. — С. 22–28; Голіков О. С. Знання в конституюванні соціального: класичне питання, класичні відповіді європейської докризової й кризової соціології / Олександр Голіков // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць*. — Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. — Випуск 18. — С. 28–34.
3. Бодрийяр Ж. В тени молчаливого большинства, или Конец социального / Бодрийяр Ж. — Екатеринбург: УРГУ, 2000. — 98 с.
4. Вебер М. Избранные произведения: Пер. с нем. / Сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайденко; коммент. А. Ф. Филиппова. — М.: Прогресс, 1990.
5. Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории структурации. — 2-е изд. — М.: Академический проект, 2005. — 528 с.
6. Фуко М. Око власти // Фуко М. Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью / Пер. с франц. С. Ч. Офертаса; Под общей ред. В. П. Виз-

- гина, Б. М. Скуратова. — М.: Праксис, 2002. — С. 220–248. — (Серия «Новая наука политики»).
7. Бауман З. Актуальность Холокоста. — М.: Европа, 2010. — 316 с.
8. Култаева М. Д., Навроцкий О. І., Шеремет І. І. Європейська теоретична соціологія ХХ–ХХІ століття. — Х.: Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2008. — 328 с.
9. Луман Н. Социальные системы. Очерк общей теории / Н. Луман; Пер. с нем. И. Д. Газиева; Под ред. Н. А. Головина — СПб.: Наука, 2007. — 644 с.

Стаття надійшла до редакції 19.11.2013

О. С. Голіков

кафедра соціології ХНУ імені В. Н. Каразіна
ауд. 350, пл. Свободи, 6, Харків, 64022, Україна
Тел.: +38 (057) 707–54–90, e-mail: a.s.golikov@gmail.com

УКОРІНЕНІСТЬ СОЦІАЛЬНОГО В ЗНАННІ: МЕЖІ ПРОЗОРОСТІ ТА ЗАГРОЗИ ОПОСЕРЕДКУВАННЯ

Резюме

Стаття має на меті продемонструвати укоріненість соціального в знанні учасників соціального про нього. Ключовою властивістю соціального через неможливість всезагального знання автор вважає (не)прозорість. Аргументується, що при переході межі прозорості соціальне втрачає ряд своїх характеристик і в цілому свою природу, чому сприяє ряд сучасних процесів.

Ключові слова: соціальне, знання, прозорість, узагальнений другий, значимий третій, опосередковане соціальне.

A. Golikov

Department of Sociology, V. N. Karazin Kharkiv National University
Room 350, Freedom Square, 6, Kharkiv, 64022
Phone: +38 (057) 707–54–90, e-mail: a.s.golikov@gmail.com

ENROOTMENT OF SOCIAL IN KNOWLEDGE: LIMITS OF TRANSPARENCY AND THREATS OF MEDIATION

Summary

Article is intended to show an enrootment of social in knowledge of participants of social about it. The author considers as key property of social (not)transparency in view of impossibility of comprehensive knowledge. It is reasoned that after transition of a limits of transparency the social loses a number of the characteristics and as a whole its nature that promoted by a number of modern processes.

Key words: social, knowledge, the transparency, generalized second, significant third, mediated social.

УДК 316.334

І. В. Крапива

кандидат соціологічних наук,
доцент кафедри соціології Інституту соціальних наук
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
Французький бул., 24/26, каб. 40, Одеса, 65058, Україна
Тел.: +38 (0482) 68-60-92, e-mail: irene_d_ortie@mail.ru

**ОСВІТНІ ТЕХНОЛОГІЇ В СИСТЕМІ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ:
СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ¹**

В статті представлений соціологічний аналіз двох освітніх технологій, які набули статусу соціально значимих в Україні (Зовнішнього незалежного оцінювання та залучення України до Болонського процесу), показаний їх вплив на модернізацію української системи вищої освіти. Показана необхідність впровадження в країні технології працевлаштування випускників вищих навчальних закладів.

Ключові слова: соціальна технологія, модернізація вищої освіти, Болонський процес, Зовнішнє незалежне оцінювання, технологія працевлаштування випускників.

Останнє десятиріччя стало переломним для вищої освіти України. Запровадження одразу двох освітніх технологій (Зовнішнього незалежного оцінювання та залучення України до Болонського процесу) повинно було забезпечити перехід української освіти на новий рівень. Зазвичай дослідники, описуючи цей перехідний етап, говорять про європейську спрямованість цих технологій, що дозволить нашій країні отримати рівноправний статус у європейському освітньому просторі. Проте мова може йти зовсім про інше. Запроваджені технології спрямовані на вирішення соціально значимих проблем держави у сфері надання вищої освіти.

Тому метою даної статті є вивчення характеристик освітніх технологій, які останнім часом впроваджуються в Україні і набули статусу соціально значимих.

Перш ніж безпосередньо звернутися до означеної теми, зазначимо, що на нашу думку до **соціально значущих** можна віднести такі соціальні технології, яких не було на попередній стадії розвитку суспільства, які породжують важливі зміни в соціальній практиці і різних сферах життєдіяльності суспільства та створюються і впроваджуються за ініціативою суб'єктів управління.

Перша з зазначених вище технологій — «Зовнішнє незалежне оцінювання» (ЗНО) — стала своєрідним мостом між середньою та вищою осві-

¹ Текст доповіді на Першій Міжнародній науково-практичній конференції "Соціальні, психологічні та політичні проблеми транскордонної безпеки", що відбулася з 31 жовтня по 1 листопада 2013 року в Одесі.

тою. В контексті даної статті назвемо її **технологією модернізації вступу до вищої школи**. Її соціальна значущість обумовлюється тим, що впровадження ЗНО дозволяє вирішити відразу кілька державних завдань: забезпечити реалізацію конституційних прав громадян на рівний доступ до освіти, здійснити аналіз стану системи освіти та прогнозувати її розвиток, перешкодити негативним явищам в ході вступних кампаній у вищих навчальних закладах країни тощо.

За останні роки модель вступної кампанії в Україні зазнала змін, отже проаналізуємо її трансформацію (див. рис. 1–3).

Рис. 1. Схема вступної кампанії до 2008 р.

До 2008 р. в Україні діяла класична система вступу, закладена ще в радянські часи. Ініціатива Міністерства освіти і науки України щодо впровадження ЗНО була спрямована на скорочення ступенів, які необхідно пройти абітурієнтові для вступу до ВНЗ. Але на перших етапах впровадження ЗНО ця схема лише ускладнилася, оскільки ЗНО стало незалежним етапом від уже наявних (див. рис. 2)

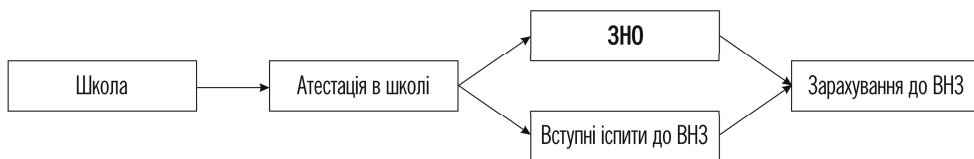

Рис. 2. Схема вступної кампанії після 2008 р.

Але система вступу поступово трансформувалася, і зараз відбулася відмова від вступних іспитів як способу відбору претендентів для подальшого навчання у ВНЗ, виключення складають окремі спеціальності, які вимагають здачу творчого іспиту (див. рис. 3).

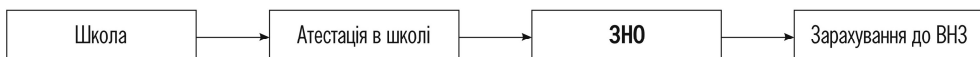

Рис. 3. Схема вступної кампанії в 2011 р.

Таким чином, відбувся перехід ЗНО з окремого, незалежного елемента вступної кампанії в один з ключових етапів прийому до ВНЗ. І мова йде про технологію, яка реалізується в межах одного з соціальних інститутів українського суспільства, а саме інституту освіти, який відповідає за формування громадянина та процес його соціалізації. ЗНО спрямовано на упорядкування відносин та зв'язків між окремими елементами інституту.

Однак проблема внутрішньоінституціонального зв'язку між окремими елементами системи освіти (середньої і вищої школи) є актуальною не

тільки для українського суспільства. У зв'язку з чим в багатьох країнах використовуються подібні моделі альтернативних іспитів, що частково або повністю замінюють атестацію в школі або вступні іспити у ВНЗ.

Друга технологія, про яку буде йти мова, є відображенням загальноєвропейського вектору модернізації системи освіти. Мова йде про Болонський процес, залучення України до якого пов'язане з необхідністю вирішення соціальної проблеми модернізації національного інституту освіти, зокрема задля вирішення проблем системи вищої освіти. Отже цю технологію можна умовно назвати **технологією модернізації процесу навчання в ВНЗ**.

Загальний список змін у системі вищої освіти, які передбачаються в рамках Болонського процесу, умовно можна розділити на три частини:

1. Зміни на національному та транснаціональному рівнях:

- Забезпечення відповідності вищої освіти потребам суспільства.
- Створення системи сумісності освіти в різних країнах.
- Введення сумісної в рамках Європи кредитної системи організації навчального процесу (рейтингової системи ECTS), зробивши її накопичувальною системою, здатною працювати в рамках концепції «навчання впродовж усього життя».
- Європейський контроль якості освіти з метою розробки єдиних критеріїв і методологій.
- Впровадження уніфікованого Додатка до диплома, який є гарантією конкурентоспроможності на європейському ринку праці.
- Інтеграція науково-освітнього досвіду країн Європи за умови обов'язкового збереження культурного багатства і мовної різноманітності країн.
- Уніфікація базової системи знань і умінь за фахом і окремих дисциплін за європейськими критеріями.

2. Зміни, що стосуються організації діяльності ВНЗ:

- Раціональне поєднання академічної якості та прикладного характеру освітніх послуг.
- Введення двоступеневої структури вищої освіти: попереднього навчання (undergraduate) — бакалаврат; випускного (graduate) — магістратура. Термін навчання на першому ступені не може бути менше 3 років.
- Включення рівня доктора наук в якості третього циклу навчання.
- Впровадження нових форм навчально-методичного забезпечення кожної дисципліни.
- Розробка нових форм документації для співробітників деканату, кураторів та індивідуальних документів для студентів, що дозволяють їм планувати процес оволодіння знаннями.
- Розробка викладачами нових за змістом програм дисциплін, нових за формою завдань.
- Використання викладацьких ресурсів європейських країн.
- Розробка додаткових робочих методик, таких як взаємонавчання, стажування та інші заходи, направлені на інтенсифікацію обміну інформацією.

3. Зміни, що відображають інтереси клієнтів технології — студентів, викладачів, роботодавців:

- Поліпшення якості підготовки фахівців, підвищення конкурентоспроможності дипломованих фахівців на ринку праці.
- Вільний доступ учнів до отримання освіти та практичної підготовки.
- Право вибору студентом дисциплін, що вивчаються.
- До 2020 року як мінімум 20 % випускників в європейському просторі вищої освіти повинні пройти період навчання або практику за кордоном.
- Надання випускникам першого ступеня права продовжити навчання з метою отримання диплома магістра або доктора.
- Міжнародне визнання першого ступеня вищої освіти (бакалавр) в установах і організаціях різних галузей як достатнього рівня кваліфікації.
- Забезпечення працевлаштування випускників.
- Визнання розділів курсів, ступенів і інших досягнень з метою ефективного використання своїх кваліфікацій, умінь і навичок громадянами в зоні європейської вищої освіти.
- Розвиток мобільності студентів і викладачів на європейському просторі та їх інтеграція в європейський ринок праці.
- Підтримка мобільності студентів, викладачів, наукових і адміністративних працівників.
- Обмін культурними традиціями і мовна практика як наслідок мобільності викладачів і студентів.

• Розширення мобільності викладацького й іншого персоналу шляхом заліку періоду часу, витраченого ними на роботу в європейському регіоні.

Покажемо, як зміни, що передбачені Болонським процесом, трансформують національну систему вищої освіти (див. табл. 1–3).

Отже головною метою Болонського процесу як соціально значимої технології є створення єдиного європейського простору вищої освіти, що буде мотивувати країни-учасники підвищити якість освіти, що надає країна, максимально адаптувати освіту до потреб суспільства, зробити її більш прикладною, і отже підвищити шанси власних студентів на вдале працевлаштування. Тобто головним показником ефективності впровадження даної технології в країні є підвищення рівня міжнародного співробітництва країни в сфері надання освітніх послуг та підвищення показників працевлаштування її випускників.

Проте поки що приєднання України до Болонського процесу не змінило ситуації з працевлаштуванням випускників. По-перше, це знаходить відображення в тому, що випускники-бакалаври відчують складності при працевлаштуванні, пов'язані з недостатньою інформованістю роботодавців про зміст навчання на рівні бакалаврату та магістратури. По-друге, як і раніше, отримання вищої освіти не означає працевлаштування за фахом. Зрозуміло, що дану ситуацію можна пов'язувати з нестабільністю в країні, проте не менш значущим в даному випадку є те, що, закінчивши університет, випускник відчуває себе повністю розгубленим на ринку праці, зазвичай не знає технології пошуку роботи.

Таблиця 1

Зміни на національному і транснаціональному рівні

Особливості систем, що діють на базі Болонської конвенції	Особливості національної системи до впровадження Болонського процесу
Взаємне визнання дипломів країнами, включеними в Болонський процес.	Визнання іншими країнами дипломів ВНЗ, які зарекомендували себе як навчальні заклади, що надають високу якість знань.
Підтримка університетами, урядовими і європейськими організаціями наукових розробок з метою стимулювання культурної еволюції і розвитку технологій для потреб суспільства.	Державна підтримка наукових розробок усередині країни.
Уніфікований Додаток до диплома, що є гарантією конкурентоспроможності на європейському ринку праці.	Видача дипломів державного зразка.
Європейський контроль якості освіти з метою розробки єдиних критеріїв і методологій.	Державний контроль якості освіти.
Введення сумісної в рамках Європи кредитної системи організації учбового процесу (рейтингової системи ECTS).	Система оцінки будувалася на основі бінарної шкали з чотирма критеріями оцінки (незадовільно, задовільно, добре, відмінно).
Інтеграція науково-освітнього досвіду країн Європи за умови обов'язкового збереження культурного багатства і мовної різноманітності країн.	Інтеграція науково-освітнього досвіду країн пострадянського простору.
Уніфікація базової системи знань і умінь за фахом і окремими дисциплінами за європейськими критеріями.	Стандарти освіти за фахом в рамках критеріїв, розроблених в Україні.

Тому на нашу думку модернізація системи вищої освіти в Україні буде неефективною, якщо до двох технологій, що вже впроваджуються в країні, не додати третю технологію, яка буде логічним продовженням перших двох. Умовно цю технологію можна назвати **технологією працевлаштування випускників ВНЗ**. Слід зазначити, що країни-сусіди вже мають досвід в цьому. Так, в Росії у вищих навчальних закладах є досить розповсюдженим навчальний курс «Технологія працевлаштування випускників», метою якого є формування у студентів ключових компетенцій професійного самовизначення на ринку праці. В Україні також є вдалі спроби впровадження подібних курсів. Так, наприклад, в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна вже працює система «Випускник», метою якої є надання роботі з працевлаштуванням випускників університету більш системного характеру, щоб сприяти підвищенню рівня конкурентоспроможності випускників, підвищенню якості університетської освіти. Для чого студентам університету читається курс «Технологія пошуку роботи», для працевлаштування залучаються державні та недержавні центри зайнятості та пошуку роботи.

Таблиця 2

Зміни, що стосуються організації діяльності ВНЗ

Особливості систем, що діють на базі Болонської конвенції	Особливості національної системи до впровадження Болонського процесу
Рациональне поєднання академічної якості і прикладного характеру освітніх послуг.	Чітке розділення освіти на фундаментальну і прикладну (реалізувалося за рахунок наявності могутніх лабораторних баз, науково-дослідних інститутів при крупних промислових комплексах).
Викладач як організатор учбового процесу, в якому студент проявляє ініціативу в отриманні конкретних знань з різних джерел, а викладач коректує ці знання. Студент як рівноправний партнер в організації освітнього процесу.	Викладач як активний ініціатор передачі інформації і носій дійсних, точних знань (підтвердженням цього є укорінена в учбовому середовищі фраза «читати лекцію»). Студент як пасивний об'єкт навчання.
Розробка технологій, що враховують активність студентів в учбовому способі формування особової системи знань.	Мала активність студентів в організації власної учбової діяльності.
Університетська автономія в рамках держави, яка покладає на університети відповідальність за якість освіти, але дозволяє їм самостійно формувати стратегію, витратити свої ресурси і встановлювати свої критерії для прийому професорів і студентів.	Часткова автономія, залежність університету від державних структур, що здійснюють контроль за діяльністю університету.
Введення двоступеневої структури вищої освіти (бакалавр, магістр).	Одноступенева модель отримання спеціальності.
Отримання ступеня доктора наук як третього ступеня освіти.	Отримання ступеня кандидата наук в результаті закінчення аспірантури.
Використання викладацьких ресурсів європейських країн.	Орієнтація на власні викладацькі ресурси.
Впровадження нових форм навчально-методичного забезпечення кожної дисципліни.	Неможливість повною мірою упроваджувати нові форми навчально-методичного забезпечення кожної дисципліни у зв'язку з відсутністю бюджетного фінансування цієї статті витрат учбового закладу. Фінансування впровадження нових форм за рахунок фінансових резервів ВНЗ на «престижних» спеціальностях.
Розробка додаткових робочих методик, таких як взаємонавчання, стажування та інші заходи, направлені на інтенсифікацію обміну інформацією.	Після 1991 р. порушилася налагоджена схема проходження практик студентами, стажувань викладачів, підвищення кваліфікації в учбових закладах і на промислових комплексах.

Таблиця 3

Зміни, що відображають інтереси клієнтів технології

Особливості систем, що діють на базі Болонської конвенції	Особливості національної системи до впровадження Болонського процесу
Підтримка мобільності студентів, викладачів, наукових і адміністративних працівників.	Фактично відсутня підтримка мобільності з боку держави, персонально ініціюється за рахунок міжвузівських домовленостей або контактів конкретних наукових шкіл.
Надання випускникам першого ступеня права продовжити навчання з метою отримання диплома магістра або доктора наук.	Надання випускникам вузу права вступу до аспірантури.
Право вибору студентом дисциплін, що вивчаються.	Закріплена система дисциплін по кожній спеціальності, що формується при акредитації спеціальності.
Міжнародне визнання першого ступеня вищої освіти (бакалавр) в установах і організаціях різних галузей як достатнього рівня кваліфікації.	Одноступенева модель, яка припускала обов'язковий повний курс навчання для отримання спеціальності. Статус незакінченої вищої освіти не давав права працевлаштування за фахом на відповідну посаду.
Навчання протягом всього життя і можливість працевлаштування випускників.	Низький відсоток тих, хто працює за першою спеціальністю, яку отримали, що призводить до потреби отримання другої спеціальності. Після приєднання України до Болонського процесу ця тенденція призвела до масового відкриття у ВНЗ центрів післядипломної освіти, що стало можливим завдяки переходу на двоступеневу модель навчання.
Підвищення соціального статусу викладачів і престижу науково-педагогічної діяльності.	Вплив рівня державного фінансування на статус викладачів і учених в суспільстві.
Обмін культурними традиціями і мовна практика як наслідок мобільності викладачів і студентів.	Одинична участь студентів і молодих учених в програмах обміну досвідом.

На шляху до впровадження технології працевлаштування випускників знаходяться багато університетів України, що передбачено Наказом Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України № 404 від 27.04.2011 року «Про затвердження Типового положення про підрозділ вищого навчального закладу щодо сприяння працевлаштуванню студентів і випускників». Так наприклад, в Одеському національному університеті імені І. І. Мечникова, як і в багатьох інших ВНЗ країни, працює відділ сприяння працевлаштуванню випускників і студентів. Серед його головних завдань: пошук інформації про вакансії тимчасової і постійної роботи з метою працевлаштування випускників та студентів в компанії, підприємства, організації

бюджетної та позабюджетної сфери; організація ярмарків вакансій, днів кар'єри та презентацій підприємств; проведення тренінгів, допомога в складанні резюме та консультування претендентів на вакансії щодо вимог замовника; проведення занять з навчальної дисципліни «Техніка пошуку роботи»; створення банку інформації про потенційних роботодавців та вакантні посади тощо. Проте такі спроби держави зробити процес працевлаштування більш організованим не дають особливого результату. На нашу думку, це пов'язано перш за все з тим, що недосконалість державної системи працевлаштування не дозволяє в повному обсязі реалізовувати можливості університетських підрозділів працевлаштування студентів.

У квітні-травні 2013 р. автором статті було проведено дослідження серед студентів денної форми навчання Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Методом анкетування було опитано 379 студентів, помилка вибірки не перевищувала 5 % (з ймовірністю 0,95), тип вибірки — серійна. В рамках дослідження студентам університету, які мають досвід роботи, було поставлене запитання «Які способи пошуку роботи Ви використовували?». Результати дослідження показали, що в 61,5 % випадків студентам допомогли знайти роботу їх рідні та друзі. Приблизно п'ята частина студентів (23,4 %) шукали роботу за допомогою сайтів пошуку роботи. 6,3 % самостійно розсилали резюме по різних організаціях, а 7,3 % використовували інші засоби пошуку роботи, серед яких називалися соціальні мережі та пошук інвесторів для впровадження власних проєктів. Такими засобами пошуку роботи, як звернення до державної служби зайнятості або до приватних кадрових агенцій, скористалася незначна кількість студентів (1 % та 0,5 % відповідно). Саме ці цифри говорять про те, що студенти не довіряють процес пошуку роботи офіційним структурам, а вирішують цю проблему самостійно або за допомогою знайомих.

Цікаво, що на питання «Що є причиною безробіття молоді в Україні?» більшість студентів (62,8 %) відповіла: «Відсутність законодавчої бази, що забезпечує захист і підтримку молоді». 42,9 % респондентів вказали що такою причиною є відсутність робочих місць. 31,5 % респондентів вважає, що причиною безробіття є відсутність досвіду роботи. А для 12,8 % перепорою на шляху працевлаштування став недостатній рівень освіти. Запропоновані студентами інші варіанти відповідей розділилися навпіл. Одна частина студентів звинувачує в неможливості працевлаштуватися державу, державні структури, що відповідають за цей процес. Інша частина студентів вважає, що їх однолітки не можуть знайти роботу лише через небажання працювати. Проте опитування студентів, які мали досвід роботи, наочно показало, що держава відіграє незначну роль в процесі пошуку роботи випускниками університетів і залишає випускників сам на сам на ринку праці, не використовуючи інтелектуальний капітал молодих людей, на формування якого витрачалися державні кошти.

Отже, на нашу думку, впровадження в країні технології працевлаштування випускників ВНЗ може істотно покращити ситуацію на ринку праці, інтегрувати молодих спеціалістів в трудовий процес шляхом передачі їм досвіду від спеціалістів старшого покоління, коригувати державне

замовлення на базі реальних показників працевлаштування випускників. Серед заходів, які може включати ця технологія, на нашу думку, мають бути такі, як:

- Введення в університетах країни обов'язкової навчальної дисципліни для студентів старших курсів «Технологія пошуку роботи». Для її викладання слід залучати на договірній основі спеціалістів служби зайнятості або викладачів ВНЗ, які пройшли підвищення кваліфікації і знайомі з сучасними технологіями пошуку роботи.
- Впровадження пільгової податкової політики держави по відношенню до роботодавців, які залучають до роботи молодих спеціалістів.
- Розглядання можливості впровадження в Україні досвіду західних роботодавців, зацікавлених у молодих фахівцях. Коли починаючи з другого-третього курсу роботодавці відстежують успішність студентів за певними напрямками підготовки, з подальшою метою відбору кращих студентів для укладання з ними договору, за яким роботодавці зобов'язуються оплачувати освіту студентів на останніх курсах, надають матеріальну підтримку в формі грантів, стипендій тощо, а студенти по закінченню вузу працевлаштовуються в ці компанії.

Стаття надійшла до редакції 22.11.2013

И. В. Крапива

кафедра социологии Института социальных наук
Одесского национального университета имени И. И. Мечникова
Французский бул., 24/26, каб. 40, Одесса, 65058, Украина

ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ УКРАИНЫ: СОЦИОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Резюме

В статье представлен социологический анализ двух образовательных технологий, которые получили статус социально значимых в Украине (Внешнего независимого оценивания и присоединения Украины к Болонскому процессу), показано их влияние на модернизацию украинской системы высшего образования. Показана необходимость внедрения в стране технологии трудоустройства выпускников высших учебных заведений.

Ключевые слова: социальная технология, модернизация высшего образования, Болонский процесс, Внешнее независимое оценивание, технология трудоустройства выпускников.

I. V. Krapyva

Sociology Department of the Institute of Social Sciences
Odessa National University named after I. I. Mechnikov
Frantsuzky Bulvar str., 24/26, room 40, Odessa, 65058, Ukraine

**EDUCATIONAL TECHNOLOGIES IN HIGHER EDUCATION
IN UKRAINE: A SOCIOLOGICAL ANALYSIS**

Summary

There are presented in the article a sociological analysis of two educational technologies that have significant social status in Ukraine (External Independent Evaluation and Ukraine's accession to the Bologna process), showing their impact on the modernization of the Ukrainian higher education system. There are shown the necessity of introducing the technology of Universities' Graduates Employment.

Key words: social technology, the modernization of higher education, the Bologna process, External Independent Evaluation, technology of Universities' Graduates Employment.

УДК 316.62:330.16

Г. І. Кудринська

канд. соціол. наук, доцент

кафедри історії та теорії соціології

Львівського національного університету імені Івана Франка

вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна.

Тел.: (032)-239-42-80, e-mail: akudrinska@ukr.net

ФЕНОМЕН ЕКОНОМІЧНОЇ ПОВЕДІНКИ ТА ЇЇ ТИПОЛОГІЯ В СОЦІОЕКОНОМІЧНОМУ ДИСКУРСІ

У статті йдеться про феномен економічної поведінки, проаналізовано сутність понять «поведінка», «економічна поведінка», «діяльність»; запропоновано теоретико-методологічний аналіз концептуальних підходів до трактування економічної поведінки. Закцентовано увагу на таких характерних ознаках економічної поведінки, як раціональність, оптимальність і прагматизм. Окреслено низку підходів та основні критерії виокремлення типів економічної поведінки.

Ключові слова: поведінка, економічна поведінка, діяльність, тип.

Постановка проблеми. Для сьогочасного українського суспільства характерне формування нового соціально-економічного середовища, що характеризується зміною потреб, інтересів, життєвих стандартів. За цих умов людина вимушена шукати конструктивні моделі поведінки, що сприятимуть формуванню життєвих орієнтацій, адекватних новим умовам життєдіяльності, а це тією чи іншою мірою впливає на її економічну поведінку. У зв'язку з цим актуалізуються як соціологічні дослідження економічної поведінки населення, задіяного у різних сферах господарювання, так і аналіз її типів, адже дієвість механізмів функціонування соціально-економічної сфери суспільства та ефективність управління соціально-економічними процесами суттєво залежать від типу поведінки суб'єктів господарювання.

Аналіз досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Основи поведінкової парадигми були закладені у працях М. Вебера, Р. Мертона, В. Парето, Т. Парсонса та ін. Основний зміст її полягав в тому, що економічна поведінка реалізується в різноманітних індивідуальних, групових, організаційних і масових формах. Індивідуальні дії, як зазначає відомий представник класичної соціології М. Вебер, структурно й інституційно формують соціальну реальність, тобто є необхідною умовою її функціонування. Теоретико-методологічні основи поведінкових типів, адекватних реаліям сьогодення, містяться в працях як вітчизняних, так і зарубіжних соціологів, серед яких доцільно виокремити П. Сорокіна, Є. Суїменко, В. Верховіна, Г. Дворецьку, Т. Єфременко, Т. Заславську, Ю. Леваду, Н. Полякову, Г. Соколову та ін., кожен з яких в основу своєї типології вкладає певні критерії, рівні конструювання.

Дослідницькою метою є теоретико-методологічне осмислення економічної поведінки та окреслення її типів, що сприятиме коригуванню сформованих уявлень та науково обґрунтованого пошуку типологічних характеристик цього складного соціально-економічного феномену.

Виклад основного матеріалу дослідження. Термін «поведінка» зазвичай означає фактичну, реальну дію, зовнішній аспект діяльності. У поведінці знаходить своє зовнішнє відображення як окрема дія, так і сукупність дій суб'єкта. Вважається, що поведінка — це те, що піддається спостереженню та фіксації; те, що виявляє присутність дій та вчинків і дає можливість їх описати та простежити у розвитку [1, с. 270].

Як відомо, первинними мотивами поведінки людини є потреби. Це свого роду стан суб'єкта, який відображає його залежність від об'єктивного змісту умов життя та діяльності [2, с. 29]. Наявність актуалізованої потреби у чому-небудь та можливості її задоволення надають поведінці активного характеру. Таким чином, потреби активізують людину, керують її поведінкою. Разом з тим варто зазначити, що потреби лише тоді стають спонукальними чинниками та регуляторами поведінки, коли усвідомлюються людиною, тобто коли людина чітко розуміє, чого вона хоче і в який спосіб цього можна досягти.

Поведінку варто відрізнити від близьких за значенням соціологічних категорій, таких як «дія» та «діяльність». Розглядаючи проблему співвідношення цих понять, доцільно зазначити, що дії є елементами діяльності та поведінки. Їм властиві заздалегідь продумані комплекси вчинків. Якщо в поведінці проявляється конкретна позиція індивіда, його установки, то діяльність — це активне ставлення особистості до дійсності, в ході якого суб'єкт досягає поставлених перед собою цілей, тобто це процес, що акумулює мету, засоби та результат. Таким чином, поведінка є проявом діяльності, сукупністю рухів, актів і дій людини, які можуть спостерігати інші люди, а саме ті, в чийй присутності вони здійснюються.

Основні відмінності між поведінкою та діяльністю виокремлює Т. Заславська [3, с. 223–224], яка зазначає, що на відміну від поведінки, діяльність має цілеспрямований характер. Натомість поведінка може бути як цілеспрямованою, усвідомленою, раціональною, так й ірраціональною. Діяльність завжди має видимий результат, тобто є продуктивною, що не завжди можна сказати про поведінку. Якщо поведінка залежить від умов соціалізації особистості, її особистісних рис, здебільшого є ситуативною, то діяльність має більш суспільний характер, оскільки спирається на результати попередньої діяльності одних людей, здійснюється разом з іншими людьми і створює передумови для діяльності наступних.

Щодо економічної поведінки, то в науковій інтерпретації немає однозначного її тлумачення. Окремі дослідники розглядають це поняття в досить вузькому ракурсі, зокрема К. Ерроу — як дії економічного суб'єкта [4, с. 98], А. Слободський — як певну активність, що обумовлюється потребами та цінностями [5, с. 11]. Водночас мають місце і ширші визначення. Так, Є. Суїменко трактує економічну поведінку як «сукупність соціально-комунікативних дій, спрямованих на раціональне використання ресур-

сів із метою одержання прибутку й узгодження господарської практики з ціннісно-нормативними настановами суспільства шляхом еквівалентної взаємодії винагороди в обмінному процесі» [6, с. 182–183]. За В. Верховним, економічна поведінка — це система певних соціальних дій, які, поперше, пов'язані з використанням різних за функціями та призначенням економічних цінностей (ресурсів), а по-друге, орієнтовані на отримання користі (вигоди, винагороди, прибутку) від їхнього обігу [7, с. 324].

Основою мотивації економічної поведінки людини, як правило, є прагнення максимізувати винагороди за рахунок мінімізації витрат, оскільки очевидним є той факт, що кожна раціонально мисляча людина орієнтується не лише на винагороди в процесі використання власних ресурсів, а й на мінімальні витрати. У протилежному випадку мотивація різноманітних економічних дій є малоімовірною. Як зауважує Г. Дворецька, «орієнтація на результат завжди прямо чи опосередковано співвідноситься з кількістю й якістю затрат людських ресурсів» [8, с. 131]. Йдеться про те, що характерною ознакою економічної поведінки є прагматична мотивація.

Соціологічне пояснення економічної поведінки, яка реалізується в конкретних соціально-економічних умовах, дає концепція Ф. Броделя. Зокрема вчений зазначає, що це «соціальні поля», в яких діє велика кількість людей, котрі реалізують свої життєві й економічні інтереси в межах тих традицій і практик поведінки, що є характерними для даного суспільства та визначають порядок, структурну цілісність, способи і канали трансляції соціальної й економічної активності суб'єктів, які включені у різні соціальні системи. Тобто в основі реалізації людьми своїх індивідуально-групових інтересів і життєвих перспектив є світосприйняття, яке обумовлюється можливостями конкретної соціальної системи у певний історичний період [9]. У межах даних соціальних систем, як зазначає Ф. Бродель, домінували специфічні технології максимізації вигоди, що базувалися на тих економічних ресурсах, які були в наявності і якими можна було вільно розпоряджатися. Такі технології скеровували економічні дії суб'єктів, які поступово шляхом спроб і помилок їх модернізували, нагромаджуючи найкращі варіанти виживання та конкуренції. Таким чином, доходимо висновку, що економічна поведінка не позбавлена й такої характерної ознаки, як оптимальність, тобто обрання найкращого варіанту дії за конкретних умов.

Для економічної поведінки характерними є не лише усвідомлення економічних потреб, а й постановка цілей, які визначаються цими потребами; вибір засобів і способів їх досягнення. Методи і засоби досягнення цілей в економічній поведінці залежать від особистісних якостей людини й умов її життєдіяльності. Оскільки індивідуальні життєві ресурси не є нескінченними, то людина змушена визначати для себе пріоритетність цілей. Зрозуміло, що детермінантами цього вибору є значимі для індивіда об'єкти досягнення: матеріальна забезпеченість, влада, змістовність праці, гарантія зайнятості, престиж тощо. Таким чином, цілі виступають своєрідними мотиваторами, що спонукають до дії, а водночас визначають тип поведінки. Загалом поняття «тип» (від гр. — відбиток, зразок, форма) вживається

для позначення класифікацій різних груп індивідів, що якісно різняться істотними ознаками [10, с. 192]. Як абстрактна теоретична модель тип фіксує найважливіші структурні та функціональні особливості об'єктів, предметів чи явищ. Зокрема під типом економічної поведінки розуміють певний алгоритм вчинків і дій, що має узагальнюючий характер для певної категорії суб'єктів економічної діяльності.

У сучасній науковій літературі практично відсутня загальноприйнята універсальна типологія економічної поведінки. Це пояснюється наявністю різноманітних теоретичних макро- та мікропідходів до аналізу економічного життя суспільства, його багатовимірністю та складністю. У даному розрізі проблеми доцільно розглянути низку способів типології економічної поведінки.

Російсько-американський науковець П. Сорокін пропонує всі акти поведінки людини розмежувати на дві категорії: 1) «щось робити»; 2) «чогось не робити». Разом з тим у другій категорії він виокремлює пасивну й активну форми: «стриманість» (активна форма «чогось не робити») і «терпіння» (пасивні акти поведінки) [11, с. 52–53]. Метою типології П. Сорокіна було прагнення оцінити ступінь поведінкової активності особистості. Саме різний ступінь напруженості соціального поля взаємодії людей з приводу розбалансування чи відповідності між людськими потребами і можливостями, їх задоволення визначає ступінь активності — пасивності людської поведінки [12, с. 75]. Активність людської діяльності, як наголошує Є. Суїменко, є досить низькою на полюсах соціального поля взаємодії за умови, коли наявність ресурсів є високою і не вимагає значних зусиль для освоєння, а також у тих випадках, коли вони (ресурси) є незначними, а суттєві зусилля не дають бажаного результату.

Окрім активності/пасивності при конструюванні поведінкових типів доцільно брати до уваги й інші критерії, оскільки ринкові умови господарювання, попри певні економічні негаразди, дають змогу людині обирати для себе оптимальний спосіб життєдіяльності в реаліях сьогодення. Зокрема за способом адаптації та досягнення успіху вітчизняні науковці виокремлюють чотири поведінкові формоутворення (табл. 1).

Таблиця 1

Основні типи поведінки за способом адаптації та досягнення успіху [13, с. 113]

Тип поведінки	Змістовна проекція
1. Пристосовницька (адаптивна) поведінка	Пасивне очікування змін на краще; прагнення втриматися на робочому місці навіть за мізерну платню
2. Підприємницька (конкурентна) поведінка	Активний пошук гідної та стабільної роботи; різного роду підробітки, додаткові форми формальної і неформальної зайнятості; започаткування власної справи
3. Протестна поведінка	Рішучі вимоги покращення становища; участь у різних акціях протесту
4. Партнерська поведінка	Співробітництво з адміністрацією чи власниками підприємства стосовно організації виробничого процесу та вирішення низки соціально-економічних питань

Аналізуючи адаптивну поведінку, російський соціолог Ю. Левада зауважує, що вона має досить широкий діапазон прояву — від примітивного виживання до використання нових соціально-економічних можливостей (табл. 2):

Таблиця 2

Типи адаптивної поведінки за Ю. Левадою [14, с. 17]

Тип поведінки	Змістова проекція
1) «підвищена адаптація»	цілеспрямована активна поведінка тих, хто відкрив для себе нові можливості для задоволення зростаючих особистих потреб
2) «занижена адаптація»	вимушено активна поведінка тих, хто використовує незвичні для них засоби для підтримання наявного чи зниженого статусу
3) «ізольована адаптація»	консервативно-замкнена поведінка осіб, які дистанціюють від соціальних змін і вважають, що для них практично нічого не змінилось
4) «руйнівна адаптація»	деадаптивна поведінка «неприспособлених», тобто тих осіб, котрі жодним чином не можуть адаптуватися до мінливих життєвих ситуацій

Узагальнену типологію функціональних поведінкових стратегій запропонувала Т. Заславська. У цих поведінкових стратегіях втілюється трансформаційна поведінка, а в основі її диференціації — цілі, мотиви і засоби реалізації. З огляду на це Т. Заславська також виокремлює чотири типи поведінкових стратегій [15]:

- *стратегії досягнення* (центруються навколо прагнення підвищити індивідуальний статус, покращити якість і спосіб життя, підвищити соціальний престиж, активно використовуючи нові можливості, що їх надають умови трансформації);

- *стратегії адаптації* (спрямовані на збереження попереднього статусу або, принаймні, утримання мінімально прийнятого статусу. В основі цих стратегій — прагнення до пристосування за умов мінливого соціально-економічного середовища);

- *регресивні стратегії* (відображають або прагнення вижити (якщо не соціально, то хоча б фізично), або тенденцію уникнення складної життєвої ситуації навіть ціною соціальної ексклюзії, втрати соціальних зв'язків, мінімізації статусу й ідентичності. Тенденція уникнення складної життєвої ситуації може призвести до того, що людина з часом опиниться на соціальному дні);

- *руйнівні стратегії* (мають агресивний асоціальний характер, здебільшого вони спрямовані проти інших, а іноді й проти себе. Така поведінка, зазвичай, мотивується жадобою наживи, яка не обмежена жодними моральними та правовими нормами).

Суттєва ознака класифікації, запропонованої Т. Заславською, — різні типи особистісних цілей, що пов'язані зі змінами статусних характеристик.

Дослідження в руслі економічної соціології, зокрема дослідження явищ, пов'язаних із виробництвом, розподілом, обміном та споживанням економічних благ і послуг, дали змогу В. Верховіну сконструювати досить ґрунтовну, на нашу думку, типологію економічної поведінки. В основі його класифікації — сфера економіки. В. Верховін виокремлює комерційну, дистрибутивну (розподільчу), виробничу та споживчу поведінку [7].

Комерційна поведінка забезпечує рух різних економічних благ (товарів, послуг, інформації) каналами ринку, враховуючи їх ціннісне співвідношення одного з одним. Учасниками такої комерційної поведінки, як зазначає В. Верховін, є економічні суб'єкти, які виступають у ролі продавців і покупців стосовно один одного, реалізують економічний обмін різними благами чи послугами з метою отримання вигоди (прибутку, винагороди).

Дистрибутивну (розподільчу) поведінку В. Верховін характеризує як таку, що поєднує суб'єктів ринку з економічними ресурсами, визначає норми присвоєння цих ресурсів і користь від їхнього обігу, а також механізми і способи їх перерозподілу від одного користувача до іншого. Дистрибутивні моделі, на думку В. Верховіна, — це поведінкові проєкції інституту власності, які демонструють різноманітні варіанти доступу до економічних ресурсів, права контролю над ними і отримання користі від їх обігу.

Виробнича поведінка — широкий спектр економічних дій, які сконцентровані у певних організаційних формах і пов'язані з комбінуванням та перетворенням економічних ресурсів з метою отримання прибутку. Іншими словами, виробнича поведінка — це конкретна реалізація функції максимізації вигоди. Основу виробничої поведінки, на думку В. Верховіна, складає трудова поведінка — спеціалізована трудова активність, яка в основному пов'язана з використанням початкових ресурсів, які трансформуються в кінцеві чи проміжні продукти (товари, що в кінцевому результаті пропонуються на ринку) [7, с. 399]. Таким чином, можна констатувати, що трудова поведінка пов'язана з професійними можливостями, інтересами та функціональним змістом трудової діяльності.

Споживча поведінка забезпечує отримання з товарного обігу економічних благ і присвоєння їх корисних властивостей з метою задоволення власних потреб. Споживання — це особливий тип економічної активності, який пов'язаний з процесом життєзабезпечення домашніх господарств і окремих індивідів і полягає у присвоєнні споживчих цінностей різного порядку, що забезпечують фізіологічне та соціальне відтворення людей відповідно до рівня і стандартів життя [7, с. 431].

Близька до цієї типології й інша, запропонована Н. Поляковою. Як і В. Верховін, Н. Полякова найбільш значущою системоутворюючою ознакою вважає сферу господарської діяльності. З огляду на це вона виокремлює три рівні конструювання типології. На першому рівні розглядає типи поведінки економічного агента як суб'єкта виробничих чи розподільчих відносин; суб'єкта обмінних процесів чи споживання матеріальних і духовних благ. Другий рівень запропонованої автором типології характеризується специфічними для кожної із цих чотирьох фаз виробничого циклу ознаками. Зокрема для виробничої сфери критерієм типології є тип власності

на засоби виробництва, трудовий потенціал індивіда, характер виробничих відносин тощо; у сфері розподільчих відносин критеріями типології є володіння економічними ресурсами в процесі розподілу доходів, характер участі в процесі їх перерозподілу. Третій рівень типології утворює сукупність нових елементів у межах класифікацій другого рівня. У такий спосіб, на думку Н. Полякової, уможлиблюється детальний аналіз економічної поведінки [16, с. 40–42].

Конструюючи типологію економічної поведінки, Н. Железняков бере до уваги спосіб володіння засобами виробництва та управління економічною діяльністю. У контексті цього він розглядає два типи економічної поведінки: патерналістський (орієнтований на державну власність на засоби виробництва і централізоване управління народним господарством) та економічний (базується на приватній власності та ринковій економіці) [17].

Зіставляючи затрати і результати, Г. Соколова виокремлює доринковий, ринковий і псевдоринковий типи економічної поведінки. Доринковий характеризується формулою «гарантований дохід ціною мінімуму трудових затрат» і передбачає дещо насторожене ставлення до ринку. Ринковий описується формулою «максимум доходу ціною максимуму трудових затрат» і передбачає високий ступінь активності людини. Формула «максимум доходу ціною мінімуму трудових затрат» відображає псевдоринковий тип поведінки [18, с. 252–253].

Порівнюючи всі можливі варіанти економічних дій, орієнтуючись на відповідний результат, людина здійснює вибір того варіанту, який є для неї найбільш прийнятним. Цей вибір залежить як від особистісних якостей людини, її статусних характеристик, системи домінуючих цінностей тощо, так і від інституційних параметрів. Усі ці чинники в сукупності визначають вектор поведінки.

Підсумовуючи викладене можемо констатувати, що економічна поведінка — категорія багатовимірна, про що свідчить наявність низки концептуальних підходів як до трактування самого поняття «економічна поведінка», так і до виокремлення її типів. Ми поділяємо думку Т. Єфременко, яка зауважує, що для сьогочасного українського суспільства найбільш прийнятною є типологія економічної поведінки за характером сприйняття соціально-економічної ситуації [19, с. 384]. Зокрема вона виокремлює два типи економічної поведінки, кожен з яких може проявлятися як в активній, так і в пасивній формах:

1) адаптивний, скерований на збереження усталених норм, стереотипів і принципів поведінки;

2) протестний, що виникає як наслідок неузгодженості інтересів суб'єктів з алгоритмом їхньої діяльності.

Разом із тим ми вважаємо, що дану типологію доцільно доповнити такою модифікацією економічної поведінки, як підприємницька поведінка, яка охоплює систему дій та вчинків, пов'язаних із створенням власної справи, ризиком, економічним лідерством, діловою активністю, новаторством. Як зазначає Ю. Пачковський, підприємницька поведінка — це творчий тип економічної поведінки, в основі якої є прагнення людини досягнути еко-

номічного успіху, самоутвердитися, розкрити свій особистісний потенціал [1, с. 274]. Саме такий тип економічної поведінки є свідченням успішного пристосування до нових соціально-економічних умов.

Висновки. Таким чином, здійснений нами огляд поведінкових формоутворень (типів) дає змогу констатувати різні підходи та критерії виокремлення типів економічної поведінки. Це, своєю чергою, ускладнює дослідницьку проблему конструювання універсальної типології економічної поведінки, а водночас сприяє комплексному, системному розумінню даного феномену та дає змогу трактувати економічну поведінку як доцільну активність людини, що відповідає найбільш значущим для неї інтересам і потребам, а відтак визначається скоординованою системою дій людини, які скеровані на задоволення широкого спектру потреб і детерміновані інституційними параметрами.

Список використаної літератури

1. Пачковський Ю. Ф. Психологія підприємництва : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / Ю. Ф. Пачковський. — К. : Каравела, 2007. — 416 с.
2. Попова И. Ценностное представление и «парадоксы» самосознания / И. Попова // Социологические исследования. — 1984. — № 4. — С. 29–36.
3. Заславская Т. И. Современное российское общество: Социальный механизм трансформации: учеб. пособ. / Т. И. Заславская. — М. : Дело, 2004. — 397 с.
4. Эрроу К. Информация и экономическое поведение / К. Эрроу // Вопросы экономики. — 1995. — № 5. — С. 98–107.
5. Слободской А. Л. Экономическое поведение: социально-психологическое обоснование теоретической типологии / А. Л. Слободской — СПб., 1994. — 46 с.
6. Суїменко Є. Економічна поведінка: експлікація поняття і типологічна характеристика / Є. Суїменко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2002. — № 4. — С. 168–188.
7. Экономическая социология: учеб. пособ. / [Верховин В. И., Авагян Г. Л., Агабекян Р. Л. и др.]; под ред. В. И. Верховина. — М. : Академический Проект, 2006. — 736 с.
8. Дворецька Г. В. Соціологія праці: навч. посіб. / Г. В. Дворецька. — К. : КНЕУ, 2001. — 244 с.
9. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв. / Ф. Бродель ; [пер. с фр. Л. Е. Кубеля] ; [вступ. ст. и ред. Ю. Н. Афанасьева]. — 2-е изд. — М. : Прогресс, 1992. — Т. 3 : Время мира. — 679 с.
10. Психологічний словник / [ред.-упоряд. В. Войтюк]. — К. : Вища школа, 1982. — 218 с.
11. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / П. Сорокин ; [пер. с англ.] ; общ. ред. А. Ю. Согомонова. — М. : Политиздат, 1992. — 543 с.
12. Суїменко Е. И., Ефременко Т. О. Homo economicus современной Украины. Поведенческий аспект / Е. И. Суїменко, Т. О. Ефременко. — К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2004. — 244 с.
13. Промышленное предприятие и его люди: проблемы социально-экономического поведения / [Ворона В. М., Суїменко Е. И., Пилипенко В. Е. и др.] ; под общ. ред. В. М. Вороны, Е. И. Суїменко. — К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2001. — 352 с.
14. Левада Ю. Человек приспособленный / Ю. Левада // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. — 1999. — № 5 (43). — С. 7–17.
15. Заславская Т. И. Социальная трансформация российского общества: Деятельностно-структурная концепция / Т. И. Заславская. — М. : Дело, 2003. — 568 с.
16. Полякова Н. В. Экономическое поведение / Н. В. Полякова. — Иркутск : ИГЭА, 1998. — 235 с.
17. Железняков Н. А. Экономическое поведение населения России в период становления рыночных отношений : автореф. дис. ... канд. социол. наук: спец. 22.00.03 «Экономическая социология и демография» / Н. А. Железняков. — Москва, 1996. — 20 с.

18. Соколова Г. Н. Экономическая социология : учеб. для вузов / Г. Н. Соколова. — Мн. : Беларуская навука, 2000. — 376 с.
19. Ефременко Т. О. Типологизация социально-экономического поведения населения: методологический аспект / Т. О. Ефременко // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. праць / відп. ред. В. С. Бакіров. — К. : Харківський нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2003. — С. 381–384.

Стаття надійшла до редакції 25.09.2013

А. И. Кудринская

Львовский национальный университет имени Ивана Франко
ул. Университетская, 1, Львов, 79000, Украина

**ФЕНОМЕН ЭКОНОМИЧЕСКОГО ПОВЕДЕНИЯ И ЕГО ТИПОЛОГИЯ
В СОЦИОЭКОНОМИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ**

Резюме

В статье рассматривается феномен экономического поведения, проанализирована сущность понятий «поведение», «экономическое поведение», «деятельность»; представлен теоретико-методологический анализ концептуальных подходов к определению экономического поведения. Сделан акцент на таких характерных качествах экономического поведения, как рациональность, оптимальность и прагматизм. Изложены подходы и основные критерии формирования типов экономического поведения.

Ключевые слова: поведение, экономическое поведение, деятельность, тип.

H. I. Kudryns'ka

Ivan Franko National University of Lviv,
1, Universytetska Str., Lviv, 79000, Ukraine

**PHENOMENON OF ECONOMIC BEHAVIOR AND ITS TYPOLOGY
IN SOCIO-ECONOMIC DISCOURSE**

Summary

The article represents the phenomenon of economic behaviour, analyses essence of such concepts as «behaviour», «economic behaviour», «activity»; theoretical and methodological analysis of conceptual approaches towards interpretation of economic behaviour is suggested. The article accentuates on such typical features of economic behaviour as rationality, optimality and pragmatism. A number of approaches and main determination criteria of types of economic behaviour are outlined in the article.

Key words: behaviour, economic behaviour, activity, type.

УДК 316.354:330.526.39(477)

О. О. Стрельнікова

канд. соціол. наук, викладач

кафедра політології, соціології та культурології

факультету соціології та психології

Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди

ауд. 214, пров. Фанінський, 3, Харків, 61166, Україна

Тел.: 0686129342, e-mail: lena-esina@mail.ru

ДОБРОЧИННА ДІЯЛЬНІСТЬ У ВИМІРІ ТЕОРІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ДІЇ

У статті розглянуто добродійність у межах теорії соціальної дії. Зазначено, що інституціоналізація добродійності в умовах сучасного українського суспільства викликає необхідність визначення сутності, місця та ролі добродійної діяльності у сучасному українському соціумі.

Ключові слова: добродійна діяльність, теорія соціальної дії, діяльнісний підхід, інституціоналізація добродійної діяльності.

Добродійність у сучасному українському суспільстві можна розглядати як специфічне соціальне явище, оскільки процес інституціоналізації добродійної діяльності ще не закінчився. На відміну від благодійної діяльності в інших країнах добродійність в умовах сучасної України лише набуває окремих ознак соціального інституту. Тому дослідження проблеми становлення та розвитку соціального інституту добродійності в умовах сучасного українського суспільства, на наш погляд, викликає необхідність визначення сутності, місця та ролі добродійної діяльності у сучасному українському соціумі. А тому метою цієї статті є аналіз можливих теоретичних засад дослідження благодійної діяльності як соціального явища, зокрема аналіз добродійності у межах теорії соціальної дії.

Серед основних теорій та концепцій, у межах яких, на нашу думку, закладено теоретичні основи для аналізу добродійної діяльності, — теорія соціальної дії М. Вебера. М. Вебер убачав у дослідженні дій головний об'єкт дослідження соціології. Під дією розуміється поведінка людини, що може включати до себе байдужість, внутрішню чи зовнішню дію або її відсутність, із якою той, хто діє, пов'язує певний суб'єктивний сенс. Центральною категорією теорії М. Вебера стає соціальна дія, що має дві принципові умови: орієнтацію на іншого, яка приводить до зміни поведінки цього іншого (очікуваної зміни), та суб'єктивний сенс, який лежить в основі соціальної дії. «Соціальна дія — це найпростіша одиниця соціальної діяльності, що позначає дії індивіда, який орієнтований на минулу, теперішню чи майбутню поведінку інших людей, при цьому під «іншими» розуміються як окремі особи — знайомі чи незнайомі, так і невизначена кількість незнайомих людей» [2, с. 164]. На думку М. Вебера, особливість соціальної дії полягає у можливості вибору способу досягнення мети та певних альтернативних засобів за умови взаємовигідного співробітництва

та отримання взаємної користі. Дія, що не має очікування (навіть мінімального) та не передбачає усвідомлення певною мірою цього очікування, не становить собою соціальну дію [2]. Зазначимо, що добродійна діяльність завжди орієнтована на іншого та має у собі певні очікування, а отже її можна визнати соціальною дією. Добродійність як соціальна діяльність має певні основні характеристики, що їх виділив Д. Берлінгем, серед яких наступні: мета такої діяльності є ширшою за межі інтересів сім'ї та друзів, добродійна діяльність не реалізується з метою отримання прибутку та за адміністративним наказом [7, с. 53].

М. Вебер запропонував ідеальні типи соціальної дії, що їх можна використовувати і під час аналізу добродійності як соціальної дії. По-перше, це традиційна соціальна дія, що основана на звичці та має мінімальне опосередковане осмислене цілепокладання. Йдеться про автоматичну дію, до якої відноситься переважна більшість звичайних дій людини. На певних етапах становлення та розвитку добродійна діяльність була звичною та звичайною дією, що її можна було назвати традиційною дією. По-друге, це афективна соціальна дія, що обумовлена певним емоційним станом суб'єкта. Співчуття, емпатія та емоція взагалі супроводжують реалізацію добродійної діяльності. Людина у більшості випадків надає добродійну допомогу, тому що відчуває певну емоційну потребу у цій допомозі. Слід зауважити, що милостиня являє собою афективну соціальну дію. Однак у контексті інституціоналізації благодійної діяльності аналіз добродійності як афективної соціальної дії не є доцільним. М. Вебер, виділяючи ідеальні типи соціальних дій, ставив під сумнів приналежність традиційної та афективної дії до них, оскільки традиційна та афективна соціальні дії не осмислені суб'єктом, а саме осмисленість є невід'ємною ознакою соціальної дії разом із ознакою «орієнтація на іншого». По-третє, це цілерациональна соціальна дія, що має чітко усвідомлені діячем цілі та рационально прораховані засоби задля досягнення поставлених цілей. Добродійна діяльність, яка реалізувалася підприємцями та купцями, мала на меті досягнення конкретних результатів, а саме прагнення сховати дійсний прибуток або ж прорекламувати власне підприємство. Добродійність можна розглядати як цілерациональну соціальну дію й у сучасному суспільстві: добродійнець може переслідувати чітко усвідомлені цілі, а також рационально прораховувати засоби, що необхідні для досягнення цих цілей (наприклад, добродійні компанії мають чітко усвідомлені цілі й усі видатки корелюють із соціальною винагородою, що отримується під час їхньої реалізації). По-четверте, це ціннісно-рациональна соціальна дія, що має в основі віру у цінність самої дії, незважаючи на кінцевий результат останньої. Ціннісно-рациональна дія базується на вірі у цінність власне дії, така дія сприймається як дещо самостійне, не враховуючи її результатів. Добродійна діяльність може розглядатися як самоцінність, саме цінність надання допомоги іншому змушує індивіда займатися добродійною діяльністю.

Т. Шипунова, спираючись на науковий доробок М. Вебера, говорить про те, що, керуючись вимогою визначення соціально значущих характеристик дій людини, можна виокремити два види соціальних дій [6, с. 53]:

раціональну соціальну дію (таку, що має у своїй основі продуману та чітко усвідомлену мету та адекватно вибрані засоби та способи її досягнення) та ірраціональну соціальну дію (так звану афективну дію, що досить часто супроводжується емоціями, під час реалізації якої немає чітко усвідомлених цілей, а також засобів та способів їх реалізації).

Варто зазначити, що окрім «чистих» ідеальних типів соціальної дії М. Вебера можна виокремити так званий «змішаний» тип — частково раціональний, частково ірраціональний. Цей тип обумовлений тим, що один чи декілька компонентів дії (ціль, засоби та способи її досягнення) повністю або частково не усвідомлені чи не адекватно вибрані [5, с. 53]. Виокремлення зазначених видів соціальної дії є досить важливими для характеристики дій будь-якого суб'єкта з точки зору соціальної значущості цих дій. Окрім того, Т. Шипунова запропонувала у межах раціональної соціальної дії розрізняти ініціативну (вільну) та індуковану (обумовлену зовнішнім примусом) дію. На думку дослідника [6], шлях розвитку форм соціальної дії має відбуватися таким чином: від ірраціональної дії до раціональної, зокрема ініціативної дії, що характеризується наявністю відповідальності. Щодо добродійної діяльності, зазначимо, що надання милостині повністю чи частково поступилося організаціям, діяльність яких зосереджена на реалізації добродійної допомоги. Поява соціально відповідального бізнесу — наступний етап на шляху розвитку форм соціальної дії.

Засади соціальної дії обумовлені культурою суспільства. М. Вебер виокремив в історії людства соціокультурні типи, специфічність яких обумовлена специфікою ієрархії, організації системи цінностей. Кожний з цих типів «висуває» власну «картину світу», що у цілому визначає ставлення людини до світу, спрямовує її поведінку. М. Вебер зазначав, що конфуціанський та даосистський тип релігійно-філософських переконань формує модель пристосування до світу; буддизм — модель втечі від світу; оволодіння світом є імперативом християнства [3, с. 307–344]. Виходячи з цього можна стверджувати, що зовнішнім «фоном», який формує основні варіанти соціальної поведінки, стає культура суспільства. Це й пояснює відмінність у формуванні та розвитку добродійної діяльності у різних державах та суспільствах. Однак разом з тим суб'єктивність смислу дії, особистісна мотивація людських дій не дозволяє стверджувати, що культура однозначно зумовлює дію людини.

На думку М. Вебера, індивіди, які знаходяться в одному й тому ж смисловому полі, здатні розуміти одне одного. Саме через це реалізується друга обов'язкова умова соціальної дії — «орієнтація на іншого». Необхідність досягнення згоди між суб'єктами становить основу соціальної дії. М. Вебер наголошував, що головним фактором, який конструє соціальний світ, є смисл, що знаходиться в основі соціальної поведінки людей.

Добродійна діяльність є взаємодією соціальних партнерів. Будь-який вид соціальної взаємодії має об'єктивні (зовнішній вплив системи на суб'єкта) та суб'єктивні (свобода вибору суб'єкта) фактори. Багато сучасних дослідників [1; 4; 5; 6] вважають, що добродійна діяльність являє собою взаємодію, що обумовлена, з одного боку, потребою, яка сформу-

валася в суспільстві, а з іншого, прагненням суб'єктів надати допомогу нужденним. Ми вважаємо за доцільне додати ще одну досить важливу умову реалізації такої взаємодії, а саме можливість (соціальну, фізичну, матеріальну, моральну чи ін.) здійснювати добродійну діяльність.

Таким чином, теоретико-методологічний аналіз добродійної діяльності доводить, що добродійність може розглядатися як соціальна діяльність, що має суб'єктивний смисл та орієнтацію на іншого. Добродійність як соціальна діяльність являє собою дію або діяльність, що здійснюється добровільно та безкорисливо особами чи організаціями з метою надання матеріальної, фінансової, інтелектуальної та інших видів допомоги нужденним та організаціям задля здійснення ними соціально важливих функцій. Що стосується благодійної діяльності у сучасному українському суспільстві, то особливу увагу необхідно зосереджувати на добродійності як цілераціональній та ціннісно-раціональній соціальній дії, оскільки саме ці типи соціальної дії є показовими для дослідження добродійної діяльності у її інституціональному аспекті.

Список використаної літератури

1. Антонович И. В. Благотворительность как социокультурное явление: социологический анализ: на примере Алтайского края : дис. ... канд. социол. наук: спец. 22.00.06 / Антонович Ирина Владимировна. — Барнаул, 2003. — 194 с.
2. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер. — М. : Прогресс, 1990. — 805 с.
3. Вебер М. Образ общества / М. Вебер. — М. : Юрист, 1994. — 704 с.
4. Векслер А. Зачем бизнесу спонсорство и благотворительность / А. Векслер, Г. Тульчинский. — М. : Вершина, 2006. — 336 с.
5. Костина Е. Ю. Благотворительность в российском обществе как социальный институт и вид социальной деятельности: на материалах Приморского края : дис. ... канд. социол. наук : спец. 22.00.04 / Костина Елена Юрьевна. — Владивосток, 2005. — 221 с.
6. Шипунова Т. В. Опыт построения социологической теории девиантности: теоретико-методологические проблемы : дис. ... д-ра социол. наук : спец. 22.00.01 / Шипунова Татьяна Владимировна. — СПб., 2004. — 453 с.
7. Burlingame D. F. Essays on Philanthropy / D. F. Burlingame // Altruism and Philanthropy: Definitional Issues. — Indianapolis, 1993. — № 10.

Стаття надійшла до редакції 25.09.2013

Е. А. Стрельникова

Харьковский национальный педагогический университет имени
Г. С. Сковороды
ауд. 214, пер. Фанинский, 3, Харьков, 61166, Украина

БЛАГОТВОРИТЕЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В ИЗМЕРЕНИИ ТЕОРИИ СОЦИАЛЬНОЙ ДЕЙСТВИЯ

Резюме

В статье проанализирована благотворительность в рамках теории социального действия. Отмечено, что институционализация благотворительности в условиях современного украинского общества актуализирует необходимость определения сущности, места и роли благотворительной деятельности в современном украинском социуме.

Ключевые слова: благотворительная деятельность, теория социального действия, деятельностный подход, институционализация благотворительной деятельности.

O. O. Strelnikova

Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University,
№ 214, l. Fanynskyu 3, Kharkiv, 61166, Ukraine

CHARITY IN THE DIMENSION OF THE THEORY OF SOCIAL ACTION

Summary

The article analyzed the charity in terms of the theory of social action. It is noted that the institutionalization of charity in the modern Ukrainian society actualizes the need to determine the nature, role and place of charity in the modern Ukrainian society.

Key words: charity, the theory of social action, an activity approach, the institutionalization of charity.

УДК 316

O. O. Fostachuk

Candidate of Sociological sciences, docent
Sociological Department of Social Sciences Institute
Odessa I. I. Mechnikov National University
24/26 Frantsuzskiy Boulevard, 65062, Odessa, Ukraine.
Тел.: +380971748653, e-mail: elfiora2@gmail.com

ON ALIENATION IN CONTEMPORARY CULTURE: THE MICROTRENDS¹

The essay article explores the concept of «alienation» and its connections with «identity»; the references to Herbert Marcuse and Frankfurt School and Mark Penn's «Microtrends» made, a methodological pattern for the analysis of alienation proposed.

Key words: alienation, identity, microtrends.

The matter of «alienation» intrinsically fascinates and concerns me since long ago. It appears to be the most enigmatic and deep substances human culture bore: firstly comprehended as «simple» (specially after the fashion of Marx's formulae), after the certain meditation seems an abyss of significandum. The quests on «alienation» essence, as a rule, been started many times in the different fields of thought: by the philosophers (like Aristotle, or Simmel) or economists (like Marx in that case), or psychologists (Freud) — started freely, in eternal, abstract cunning. But true resolutions could be found, for me, only in the sociocultural insight — which is capable to take into account the state of mind of certain epoch as well as to employ various historical schemata. After the elapse of many centuries, the mankind, in the process of constituting the social world led by Western civilization, still trying to get rid of alienation's restrain. Why and how mundane men endure alienation, seek it and fight it all at once? And persistently ignoring the obvious notion that alienation it is an integral part of the processes within society and within each individual?

The reasons of the alienation's encounter lay in the roots of three Universal religions. The idea of Deity opening itself to the Prophet and τέλος' Revelation denies alienation as such. With Unity under the supreme authority of the Word and the true Deity, alienation, thus, becomes an obsolete «fact», which, sooner or later, has to sink into Oblivion, to Letha. But, for various substantial reasons, that did not happen.

The last combat with «growing sense» of alienation in Western European culture comes to 60's of twentieth century. I often thought of this epoch,

¹ Представлена стаття є підсумком повідомлення, зробленого на 6-й Міжнародній науковій конференції «Одеські читання з соціальних наук» «Соціальні й політичні трансформації в кризовому суспільстві: локальний, регіональний і глобальний виміри», що відбулася 27–28 вересня 2013 року в Інституті соціальних наук Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

known as a cultural and philosophical renaissance after the Second World War. Paradoxically, it seems to me grim turning point in history; and symbolizes alienation almost visibly. Grim it was because the musical and ethical revolutions, pacifist movements and struggle for the civil rights and liberties, of course, had to change fundamentally the social ideals' representations, but how had that really happened? Back then many intellectuals believed: changes must occur; they believed as well in the rightfulness of that changes (no matter what grade and type). Perfect condition, entrenched, could be a mirror image of those vices that people have managed to overcome. However, none of these ideals became real.

Unexpectedly, but officially, the ideas of the 60's received a wide response among the people in Western Europe and North America. Worldviews became different (literally — alienated). «60's» (if we will take a date as a starting point) won, but in a very broad sense. So called «victory» been really unforeseen... and been comprehended thus only because the «revolutionary proclamations» were too positive and up-to-date for losing the chance to fulfill them. Still the fact is that European culture been celebrating symbolic victory, since not much left for «winners».

In the 60s they «felt success» in advance, realizing the positions of the opposing «parties». The past is always dark, senile and wrong then comes face-to-face with the bright and cheerful perceptions youths have. These are always direct antagonists, and take one the side is relatively easy. The old ideologies forced to exhaust themselves and their capabilities, and gave way to a new culture of freedom. Since then, victory was inevitable. And in the same time it ruined the myth of «new» civil society (society could be anything, but certainly it couldn't be «new»). Even cultural norms of the «opponents» were derived from the same «improper» culture. That old, despised, «wrong» culture gave to the «young» the opportunity to bear a different opinion, to disagree with the elder generation and protest openly against all the benefits they been granted at birth.

In the «60's» prominent revolutionary leaders sought conflicts for the changes, though, substantial change of conflict itself really took place. Public control of discrimination, segregation and any violent social action dreamed by many people, led to the triumph of total hypocrisy. Those who used to be enemies of Society have learned to hide. Society, instead of a healthy and straightforward opposition, produced a semblance of political and social institutions, tending to the same standards of public life as its virtual opponents. Open conflict, in words of Max Gluckman, — «healthy phenomenon in society», — ceased to exist openly. Conflicts or the outbreaks of the conflicts became the appendage of marginalized people who refused to be integrated into society. Before 60's integration into society could happen through career and/or wealth. After the 60's personality required to have certain «political reliability», which gave the chance to take more or less important position in society.

However, this inhibition of revolution of the 60's gave additional stimuli for the social theorists in the search for truth. The very structure of the so-

cial sciences has not remained unchanged. At a time when society needs in the most direct and objective analysis, social sciences tended to marginalize themselves.

Theorists made an attempt to distance from the structure-function analysis of society and focused on vivid displaying of «life». The society found itself in a condition that Russian writer Andrei Platonov expressed as «nothing to live for». A person needs to move on, but society blocks the opportunities, claiming that he or she already reached desired conventional «peak» of development, and really has nowhere else to go. Such an attitude greatly influenced the social sciences, making them reveal some mistakes and flaws of so called «new» social order, not realizing that the nature of these mistakes stand at very root of the social order in question.

Philosophers of the Frankfurt School attract me with their «Don Quixote» standpoints. They are clearly aware of their impotence in the struggle against the ideology itself, criticizing Soviet socialism, and German fascism and the Western democracies «together». They, like many thinkers before them, tried to point out the failure of ideology, its alienating effect and its grasping essence. So they have not been heard neither before 60's, when they were one of the first harbingers of future revolutions, nor after when they tried to stop the process of the formation of a new ideology. Despite the fact Max Horkheimer called their philosophy «pessimistic Jewish transcendentalism,» their ideas did maintain the insights of early Christianity. That seems natural, considering their ideas took the logical beginning in philosophical anthropology of Max Scheler, Helmuth Plessner and Arnold Gehlen. Quests on the essence and nature of man, opened by these philosophers, became fundamental to the further mixing of their ideas with a much more mundane ones about human nature (Karl Marx and Sigmund Freud). This mixture of the idealistic conception of man as the center of universe, worth fighting for, and a man as a being who tending to commit self-destruction and death, made the basis for the development of Frankfurt school's ideas. Understanding that Christianity and the religious education of the person no longer give the opportunity to live in peace with someone's self (or «Soul»), they came to the conclusion that ideology should leave the human consciousness. The very thing that Herbert Marcuse called «the Great Refusal».

Nightmare of Marcuse's predictions is not in that they will come true at once. The real sense of «nightmare» is that the society described nearly 50 years ago, had changed only in form, having remained unchanged in content.

Marcuse as the most straightforward and declarative-revolutionary of Frankfurter scholars stands for the «premiere» (in other words, «doctrinal») author in the contemporary understanding of Alienation problem. I mean there the leading position in the field of ideas as well as «écriture» (style): for instance, if you ask the average student about what she or he had read «from Frankfurt School» — the answer will be almost surely — Marcuse, «One-dimensional Man». Being the spiritual leader of the student protests at the Sorbonne in 1968, Herbert Marcuse had the most profound impact on culture and social sciences in the «industrial society». His idea of «non-taking» the

Position, maneuvering between capitalism and communism turned out to be a crucial factor in the further establish of our time ideology(ies), which is so little differs from the worldview he described in the «One-Dimensional Man».

The new ideology, based on the material well-being and consumer values, could not deploy propaganda against itself. Ideologists forced to take practical selection of Marcuse's and the Frankfurt School ideas to be suitable for further reproduction; they sometimes acquire «the line» of constant pseudo-constructive criticism of the system, targeted at the Result but not at the Cause. This is the only permissible criticism, «bloating» of epithets like «grumbling» and «dissatisfaction». In the post-industrial society not many people dare to evaluate and criticize the «very structure» constructively, looking forward and trying to «find the Way»; only its «products and consequences» are criticized. Rather, its observable or hypothetical «imperfections».

Cultural sociology and anthropology did not escape that universal ideological influence. So called «Marcuse's effect» had gone beyond margins of philosophy and sociology. Prominent anthropologists of 60s and post-60's, in my opinion, took this constant criticism's standpoint in the analysis of industrial and later post-industrial societies, perceiving themselves as a cultural group of intellectuals (intelligentsia — Russian word is so correct in this case!), intended to produce a sort final «ideological truth» (explanation, interpretation, or calculation — choose the right term, reader). Their opuses, in fact, are not «researches» in the strict meaning («scientism» is not the word for them, and naturally, they totally despise «scientism»); carrying out a projects of new «system control», which, to a greater or lesser extent, worth a separate study. Object and subject of study thus no longer an independent fragments. They become an integral part of the struggle, the symbolic elements of the global injustice of Western civilization, both in relation to itself, to the world and people — the global Alienation. Significant, that many scholars, nowadays, tend to employ the word «identity» (and even try to build a kind of Methodology on it!). I assume that many colleagues without any reflections would condemn my «attentate» on this concept, so important for sociocultural studies. But I still convinced that *identity (even in the «postmodern» plural mode — identities)* is the essence, which stands as a major goal, «raison d'être» for *ideology (ideologies)*, the latter understood in the strictest Marcusean sense. Really, genuine facts (I mean multiple sociological researches' data) prove that so called «postmodern» identities are variable, mutating, even «migrating». The last precise epithet comes from the title of modern art exhibition in San Francisco this summer. Doubtless, the artistic comprehension and artistic discourse either are more free and expressive than humanitarian sciences' ones. But, otherwise, all sociologists know that the construction of any level's sociological theory often involves actions like corroboration of some *tropes by digits*, more or less. Both «identity» and «alienation» (finally!) are tropes — metaphors, and to the both any researcher could apply certain logic of definition and «proper» figures. In case of identity the «thematic grid», as linguists say, will lead us to «consolidation», «unity», «match», and — at last — to «One-Dimension». In other — meaning of «alienation» would be connected

with «difference», «otherness», «encounter», and «revolution» — to «Variety». So, we see the tropes interconnected in meaning's field, and both are *ideologically employed*, each on different level, of course.

Marcuse's notions about total revolution, surely, couldn't be replicated in reality, and I can guess that the author himself was aware of «Revolutionary myth» emerging about him. The imploration of his ideas fully was not possible ever, and since that commonplace ideologies persist in taking the path of borrowing «convenient» ideas, playing with them, and silencing on «inconvenient» ones. Ideological thinking tends to perceive Marcuse as «revolutionary» more than an «intellectual». The direct impact of Marcuse's ideas of on cultural and social studies difficult to assess to the full extent of one's power, because not many authors link directly to his works. However, with the number of indirect references to Marcuse and wringed citations from «One-Dimension Man», we can imagine he was not unlike «the grim poet» of Alienation: «Underneath its obvious dynamics, this society is a thoroughly static system of life: self-propelling in its oppressive productivity and in its beneficial coordination. Containment of technical progress goes hand in hand with its growth in the established direction. In spite of the political fetters imposed by the status quo, the more technology appears capable of creating the conditions for pacification, the more are the minds and bodies of man organized against this alternative...» [1].

The influence of well-known theorists and philosophers on Marcuse and the Frankfurt school studied rather well. But there are two thinkers, which, I reckon, should be mentioned in primo context of their «inner connection» with Frankfurt scholars, especially considering the «alienation-identity» problem. Their effect is not as evident (if any at all?) and surely not referenced by authoritative sources. They are Ernest Renan and Dmitry Merezhkovsky.

Nature of the philosophy of Herbert Marcuse and his partners lies not only in the nature of dialectics or «negative dialectics» of Adorno, but in the continuity of early-Christian traditions. These ideals mixing of early Christianity with the Old Testament (it is known that Jesus visited the synagogue on the Sabbath, observed the Torah, was circumcised, and so on) have been central to the understanding of the very expression of Horkheimer's «pessimistic Jewish transcendentalism». We are dealing with a romantic interpretation of early Christianity, which has departed from the tenets of the Jewish faith, but have not yet created an official ecclesiastical Christianity. At this point, there was a short combination of earthly and heavenly, rational and irrational.

Could not be denied the fact that Frankfurt scholars (even not always willingly) had in their philosophical systems deeply rooted Christian tradition. Their commitment to the triumph of individualism over the total subjugation, denial of life in society as a conceding, desire to release with a revolutionary way to overthrow the existing lack of freedom, inspired the interest in cults of early Christianity, from the time of the Apostolic Age to the time of Constantine the Great (not taking into account the Christianization of Armenia and Georgia).

Similar ideas, the debating of ecclesiastical understanding of Christianity and bringing it closer to the «earthly» way of life emerged at first in Ernest Renan's work «Life of Jesus». The book set a public scandal and gained extreme popularity in late XIX century, because of Christ was presented as a man who combines the desire for God with human life. One does not negate the other, but makes a complementary.

Renan was not an orthodox Catholic, which did not prevent him from being a believer in the humanity of Christ, named Joshua, who studied Philo, planned and organized the Jewish revolt. This anarchism as the Christ in the book of Renan and Renan himself could not go unnoticed. This is, largely, control of one-dimensional, traditional perceptions of Christ dogmatically accepted for centuries [2].

Even more, Dmitry Merezhkovsky, is interesting in this respect. His cunning intellect and constant dialectical style of thought remotely resemble Frankfurt school in their pursuit to explore the gap between the visionary idealism and material reality. In his famous trilogy «Christ and Antichrist» (and this is most fully expressed in the first part «The Death of the Gods. Julian the Apostate»), he explored the poignant choice and the incompatibility of the spiritual and the physical. The historical novel devoted to the reign of the Roman Emperor Julian the Apostate, who in opposition to the spread of Christianity forcefully tried to revive lustrous Greco-Roman polytheism. The author's interpretation at the same time attracts and repels the reader from Christianity, with the awareness of this religion of Good not able to exist in this world. Co-existence of «stillborn» Christianity, full of asceticism, mortification, and escape from earthly life (which is vaguely reminiscent of the Freudian death wish), and «exhausted» Apollo cult, bereaved of life and joy, provoked the main hero's urge to understand heavenly and human nature of Religion. Julian, who, finally, chose «dead» Greek gods, was fascinated by Christ, but rejected by His people, emphasizes the rivalry between spirit and flesh, the darkness and light. It is required to the soul not to accept the flesh, to reject self, to lie, to become a hypocrite or slayer. The unattainable Unity, the eternal alienation literally breaks Julian's heart — the heart of great sinner and hero. The final wit he says at the deathbed: «*Heaven is up, Heaven beneath, if you take thus, Glory to thee*» (poetic translation from Russian, italic highlight mine. — E. F.) [3].

It is not just my hypothesis, but my direct standpoint, that the really deep understanding of «identity-alienation» social «gear» comes along with religious, spiritual (not political, economical, anthropological, or even philosophical) quest and discourse. That is neither matter of calculation or speculation, nor any kind of measurement or structuralism... I think the matter is in the intent and expression, and requires some artistic skill; a photo or narration would be better understood, than table or graph...

But what if someone wishes to «operationally refer» to, for instance, some «regional», «subcultural», even «virtual» identity and conduct a rightful sociological research? Bearing in mind all theories worth each other? The problem (problem taken in the original severe Greek meaning — as an obstacle)

lays in simple notion: exploring identities, we often forget that we are searching for something «solid» (consolidating) in truly proliferating varieties... Not «identification lays» beneath the variety, but... alienation? By the way, the trope «multiple alienation» sounds like simple metaphor, and «multiple identity» — more like oxymoron?

So, gradually transiting from «multiple identity» to «variable alienation» we need a text giving the logical path in «structuring — measuring», as we had had — in the meaning — when referred to Marcuse and Frankfurt.

And such a book luckily exists — I mean Mark Penn's «Microtrends», first published in 2007. I must admit the certain lack of interest to this work (very well known and celebrated in USA and Europe) from sociologists in Ukraine and Russia.

Penn argues that the core trends the modern culture, are the microtrends — the smaller trends that go unnoticed or even ignored. One percent of the USA nation, or 3 million people, can create new markets for a business, spark a social movement, or produce political change.

«Microtrends» takes the reader deep into the worlds of polling (the author is one of the «iconic» pollsters in USA, leader of few presidential campaigns) targeting, and psychographic analysis, reaching tantalizing conclusions through lively analysis. «Microtrends» highlights everything from business and politics to leisure and relationships, exploring the process' mechanisms of social trends' constituting. Significantly, the book attracts not only with its conclusions (which are rather open), but with Method — strictly sociological, clear, systematic... [4].

I think that careful application of this Method will give a new, more deep insights on cultural studies in general (as it done already on marketing studies). The prospect effects — is the matter of future discussions, I hope.

Referecies

1. Marcuse H. One-Dimentional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society, 1964. — Available at: <http://www.cartoon.iguw.tuwien.ac.at/christian/marcuse/odm.html>
2. Renan E. The Project Gutenberg EBook of The Life of Jesus //Produced by Juliet Sutherland, Linda Cantoni, and the Online Distributed Proofreading Team. — Available at <http://www.pgdp.net>
3. Мережковский Д. С. Христос и Антихрист. Трилогия// Мережковский Д. С. Собрание сочинений: в 4 т. — М.: Правда, 1990. — Т. 1.
4. Penn M. J., Zaleshe K. Microtrends: The Small Forces Behind Tomorrow's Big Changes / M. J. Penn, K. Zaleshe — N.-Y: Twelve Publishers, 2007.

Стаття надійшла до редакції 15.09.2013

Е. А. Фостачук

кафедра социологии Института социальных наук
Одесского национального университета имени И. И. Мечникова
Французский бульвар, 24/26, Одесса, 65062, Украина

ОБ ОТЧУЖДЕНИИ В СОВРЕМЕННОЙ КУЛЬТУРЕ: МИКРОТРЕНДЫ

Резюме

В статье-эссе рассматривается взаимосвязь концептов «отчуждения» и «идентичности», анализируются работы Г. Маркузе и М. Пенна, предлагается методология анализа тенденций отчуждения в современной культуре.

Ключевые слова: отчуждение, идентичность, микротренды.

О. О. Фостачук

кафедра соціології Інституту соціальних наук
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65062, Україна

ПРО ВІДЧУДЖЕННЯ У СУЧАСНІЙ КУЛЬТУРІ: МІКРОТРЕНДИ

Резюме

У статті-есе розглядається взаємозв'язок між поняттями «відчуження» та «ідентичності», аналізуються роботи Г. Маркузе та М. Пенна, пропонується методологія аналізу тенденцій відчуження у сучасній культурі.

Ключові слова: відчуження, ідентичність, мікротренди.

УДК 316.77

Н. С. Василевская

экономико-правовой факультет

Одесского национального университета имени И. И. Мечникова

к. 62, Французкий бул. 24/26, г. Одесса-58, 65058, Украина

тел. 7557775, mail: vasilevska_nadia@ukr/net

ВИЗУАЛЬНОЕ В КУЛЬТУРОСОЦИОЛОГИЧЕСКИХ КОНЦЕПЦИЯХ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА¹

Современное общество будет рассматриваться здесь как контекст и результат социального действия и взаимодействия, опосредованного социально значимыми символами, культурными навыками, личностными и групповыми позициями. Кроме того, признак современности будет нести еще и характеристики основных качеств окружающей нас реальности — образность, зрелищность, коммуникативность, виртуальность и, конечно же, визуальность. В связи с этим теоретические концепции, которые представляют общество через призму медиакультуры, и есть предмет данной научной рефлексии.

Ключевые слова: медиакультура, зрелищность, коммуникация, миф.

Важным элементом современности стал мир медиа-системы массовой коммуникации, основными характеристиками которой являются хаотичность, беспредельность, избыточность. К примеру, Н. Кириллова считает, что понятие «медиакультура» — детище современной культурологической теории, введенное для обозначения особого типа культуры информационного общества, являющегося посредником между обществом и государством, социумом и властью [1, с. 110]. Это уникальное, неоднозначное явление, изучение которого предполагает комплексный подход, опирающийся на методологию истории и культурологии, философии и социологии, искусствознания и психологии. Как отмечает Б. Дубин, «...если говорить о новоевропейской культуре, традиции западной мысли, то в общем смысле визуальное, зримое представляет в структуре социальных феноменов нормативный уровень, или план, их семантики» [2, с. 31]. Цель данного исследования состоит в том, чтобы систематизировать и представить основные теоретические концепции визуальных феноменов общественной жизни, которые так активно охватили все сферы общества и все его институты, что уже само современное общество представлено в качестве зрелища, «спектакля», виртуального продукта медиакommunikаций. Методологическую базу работы составили труды известных представителей Чикагской школы в социологии, а также наработки М. Маклюэна, Г. Дебора, Ж. Бодрияра, П. Вирильо в сфере изучения визуальных феноменов.

¹ Представлена статья є підсумком повідомлення, зробленого на 6-й Міжнародній науковій конференції «Одеські читання з соціальних наук» «Соціальні й політичні трансформації в кризовому суспільстві: локальний, регіональний і глобальний виміри», що відбулася 27–28 вересня 2013 року в Інституті соціальних наук Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Видение, зрение есть безапелляционный по сути социальный акт, отсылающий к непроблематичному, повторяющемуся, рутинному значению. Кроме того, видеть нечто подразумевает безоговорочно принимать его существование. Изображения, которыми наполнены и которые активно продуцируют средства массовой коммуникации, создают тот континуум, в котором существует современный человек. Это существование становится особенно проблематичным в связи с возникновением техник массового тиражирования и возникновением массовых аудиторий. Возникновение, формирование, воспроизводство массовых аудиторий были отмечены «консервативно-ориентированной культурологической мыслью в виде концепции «культы посредственности», «восстания масс» [2, с. 34] и стали предметом анализа представителей Чикагской школы (В. Беньямин, Т. Адорно, З. Кракауэр...).

Ко второй половине XX века средства массовой информации, играя роль проводников сознания, все больше захватывают отдельных индивидов, превращая их в зрителей, предлагая и определенную модель поведения и увлекая в ирреальный рукотворный мир образов. Область визуального, видимого и созданного напоказ охватывает все сферы жизни, социальные институты и процессы, создавая новое общество — «общество спектакля». Именно эта новая реальность отражается в культуросоциологических концепциях М. Маклюэна, Г. Дебора, Р. Барта, Ж. Бодриера, П. Вирильо, в которых само общество представлено в качестве зрелища.

Термин «общество спектакля» ввел Г. Дебор в 1967 г. По мере того как общество становится «зрительским», «символическим», «интерактивным», идеология зрелищ возвращается в социальный мир, принимая на себя, как в давние времена, функцию «делания» общественного и человеческого [3, с. 57]. Исследуя роль масс-медиа в общественных отношениях, «он акцентирует постановочный (сценарный) характер социальной жизни как экономически целесообразной для развития и функционирования капитала, подчиняющего себе экономику, политику, культуру, образование, досуг и т. д. Играя историческую роль в социальном мире, спектакль «отстраняется» и в профессиональную деятельность, рефлексующую и наблюдающую мир» [3, с. 71]. Г. Дебор представляет спектакль и как само общество, и как его часть, и как способ его унификации: «Спектакль — это не совокупность образов, но общественное отношение между людьми, опосредованное образами» [3, с. 1]. Общество спектакля вырастает из зримых форм, окружающих нас, рукотворных образов, населяющих жизнь человека, посредством телевизионного просмотра, виртуального общения, рекламной мозаики, рождая постоянную спутницу человека — зрелищность. «Общество, базирующееся на современной индустрии, не является зрелищным случайно или поверхностно — в самой своей основе оно является *зрительским*» [3, с. 3]. В результате рождается особый мир, мир моделей и симулякров, которые воспринимаются гораздо реальнее, чем сама реальность, — это мир, который Ж. Бодриер называет гиперреальностью. Обращаясь к истокам симулякра (от лат. *simulacrum* — образ, подобие), расширяя и дополняя его, Ж. Бодриер видит его как «порождение гипер-

реальности... при помощи моделей реального, не имеющих собственных истоков и реальности. Под действием симуляции происходит замена реального знаками реального» [4, с. 123]. Признавая симуляцию бессмысленной, Ж. Бодрийяр в то же время утверждает, что в этой бессмыслице есть и «очарованная» форма: «соблазн» или «совращение», которое одновременно и маскирует реальность и становится ею, оставаясь своим собственным чистым симулякром. Искаженная реальность Ж. Бодрийяра перекликается с медиамифами Р. Барта, который считал, что СМИ с помощью текстов и изображений формируют мифы, направленные на обеспечение непроблематичности существования. В своей работе 1956 года «Миф сегодня» Р. Барт писал о том, что миф — это слово, которое является сообщением [5, с. 47]. Следовательно, оно может быть не обязательно устным высказыванием, но и оформляется в виде письма или изображения. Носителем мифического слова способно служить все, не только письменный дискурс, но и фотография, спектакли, реклама, кино... Миф не определяется ни своим значением, ни средством сотворения, так как само это средство уже есть сообщение. Мифическое слово создается из материала, уже обработанного определенной коммуникацией, поскольку в любых материалах мифа, образных или графических, уже предлагается их понимание как знаков. Можно поспорить, что восприятие аудиальное и зрительное отличаются, но как только зрительный образ начинает что-то значить, он сам становится письмом, а в этом качестве несет и словесное оформление. По Р. Барту, слова «язык», «слово» подразумевают любую значимую единицу, вербальную или визуальную, даже вещи могут стать речью, если они что-то значат. В результате все рассматривается как текст: литература, человек, общество... а культура представляется как единый «интертекст», который служит предтекстом вновь появляющегося текста. Каждый текст представляет собой новую ткань, сотканную из старых цитат, где все уже когда-то было сказано, а новое возможно только как мозаика, где смешение определенных элементов дает новые комбинации. Концепция интертекстуальности тесно связана с теоретической «смертью субъекта», о которой писал М. Фуко, и провозглашенной Р. Бартом «смертью автора», отмеченной «точкой исчезновения» М. Маклюэна. Это позволило М. Маклюэну в книге «Галактика Гуттенберга» (1962) провозгласить, что на смену линейному способу мышления приходит глобальное восприятие текста через образы аудиовизуальной культуры. Таким образом, интертекстуальность, как парадигма аудиовизуальной культуры, генерирует не линейно-вербальные тексты, а визуальные знаки, которые воспринимаются особым, тактильным образом. По этому поводу Р. Копылова заметила, что всякое коммуникативное средство несет, кроме текста, еще некое «плюс сообщение» нашему глазу, уху, нервной системе [6, с. 36]. Об этом и слова М. Маклюэна: «The Medium is the Message», что в дословном переводе означает «средство является сообщением», и является квинтэссенцией его теории коммуникации, согласно которой тактильные средства коммуникации (телевидение и др.) осуществляют воздействие на систему чувств человека не содержанием информации, а способом ее передачи. Особенное внимание он

уделяет телевидению, в развитии которого видит истоки эры электронной коммуникации. Телесообщение — это не просто текст, это система, в которой одновременно присутствуют вербальные послания, визуальные образы, мозаичная символика, электронные коды и, конечно, сам телезритель. Именно включенностью аудитории в происходящее на телеэкране и обусловливается глубина воздействия телевизионных образов. По М. Маклюэну, телевидение генерирует текстуальную интеракцию, в рамках которой и формируются новые мифологизирующие формы восприятия действительности, определяющие миро- и самоощущение современного человека. «Интенсивность акцента на визуальном копировании и точности — это взрывная сила, разрывающая на фрагменты мир...», подытоживает М. Маклюэн [7, с. 134].

Влияние техники и медиа на поведение человека рассматривает и П. Вирильо в своей специфической концепции — дромологии (науке о скорости). П. Вирильо отмечает, что любая сфера деятельности, которую можно измерить с помощью пространственно-временных, экономических, световых показателей, сама загрязняется этими же факторами. Французский философ отмечает, что «существует незамеченный феномен загрязнения мировых измерений, который я предлагаю назвать дромосферными, от *dromos*: гонка, бег» [8, с. 22]. Понятие загрязнения не стоит принимать буквально, П. Вирильо подразумевает здесь влияние, которое оказывают на процессы, протекающие в обществе, три основных фактора — это «интервал пространственного времени, интервал временного типа, интервал светового типа. Третий и главный интервал (интерфейс) для мгновенного контроля над микрофизическим окружением с помощью новых средств телекоммуникации» [8, с. 51]. Однако световые загрязнения — явление временное, они не могут создавать перед глазами человека постоянную иллюзию чего-то, но появляется новое явление «зрение без взгляда, когда видеочасть повинуется компьютеру, а компьютер дает уже даже не телезрителю, а машине способность анализировать окружающую среду» [9, с. 94]. Следует, что выбор теперь всецело принадлежит машине, которая становится полноценным субъектом коммуникации, а индивид лишается этого права. П. Вирильо писал: «Я уже не вижу плакат на стене. Плакат сам преподносится мне со стены, его изображение само на меня смотрит» [9, с. 112].

Человек потерялся в современной культуре, насыщенной образами, мифами, симулякрами. Важным становится не истинное значение, а смыслы, сотворенные различными средствами коммуникации. Само общество все больше становится лишь иллюзией происходящего, зрелищем, в котором индивид взаимодействует с другими актерами. Человек разучился верить в то, что он видит, но избрал тысячи способов поведения по поводу того, что ему показывают. Вот почему такие темы, как эффекты визуального восприятия, условия и практики визуального производства, воспроизводства и потребления, способы поведения в контексте визуального дискурса, — являются острыми темами социальной науки.

Список использованной литературы

1. Кириллова Н. Медикультура: от модерна к постмодерну / Н. Кириллова. — М., 2005. — 157 с.
2. Дубин Б. Интеллектуальные группы и символические формы: Очерки социологии современной культуры / Б. Дубин. — М.: Новое издательство, 2004. — 352 с.
3. Дебор Г. Общество спектакля / Г. Дебор. — М.: Логос, 2000. — 184 с.
4. Бодрияр Ж. Симулякры и симуляции [Электронный ресурс] / Ж. Бодрияр. — Режим доступа: <http://exsistencia.Livejournal.com>
5. Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика / Барт Р. — М.: Прогресс; Универс, 1994. — 170 с.
6. Копылова Р. Параллели (Телевидение и художественное мышление технической эры)/ Р. Копылова // Телевидение вчера, сегодня, завтра. — М., 1982. — С. 36–40.
7. Маклюэн М. Понимание медиа: Внешние расширения человека/ М. Маклюэн. — М.: Канон-пресс; Кучково поле, 2003. — 464 с.
8. Вирильо П. Машина зрения / П. Вирильо. — СПб., 2004. — 210 с.
9. Virilio P. Open Sky. — London, 1997 [Электронный ресурс] / P. Virilio. — Режим доступа: <http://www.gobookee.org/paul-virilio-open-sky/>

Статья поступила в редакцию 10.10.2013

Н. С. Василевська

економіко-правовий факультет

Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

к. 62, Французький бул., 24/26, Одеса, 65058, Україна

ВІЗУАЛЬНЕ В КУЛЬТУРСОЦІОЛОГІЧНИХ КОНЦЕПЦІЯХ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Резюме

Сучасне суспільство буде розглядатись як контекст і результат соціальної дії та взаємодії, опосередкованої суспільно значимими символами, культурними навичками, особистими та груповими позиціями. Окрім того, ознаки сучасності будуть співзвучні з характеристиками основних рис оточуючої нас дійсності — образністю, видовищністю, комунікативністю, віртуальністю, і звичайно візуальністю. В зв'язку з цим теоретичні концепції, що розглядають суспільство через призму медіакультури, і є предметом даної научної рефлексії.

Ключові слова: медіакультура, видовищність, комунікація, міф.

N. S. Vasilevska

Economics and Law Faculty of I. I. Mechnikov Odessa National University
r. 32, French Bul., 24/26, Odessa-58, 65058, Ukraine

VISUAL ONES IN CULTURAL SOCIOLOGY — CONCEPTUALIZATION ABOUT MODERN SOCIETY

Summary

Modern society is considered here as the context and the result of social action and interaction mediated by socially significant symbols, cultural skills, personal and group positions. In addition, a sign of modernity will be have more basic qualities and characteristics of the surrounding reality — imagery, spectacularity, communication, virtual, and, of course, visual. In this regard, the theoretical concepts that represent society through the prism of media culture are the subject of this scientific reflection.

Key words: media culture, spectacularity, communication, myth.

УДК 316.334.22:316.442

А. С. Максимова

аспірантка

кафедра соціології Інститута соціальних наук ОНУ

імені І. І. Мечникова

к. 40, Французький бул., 24/26, Одеса-58, 65058, Україна

Тел.: 38(048)686092, e-mail: antonina-maksimova@rambler.ru

СТРУКТУРА ЧАСТНОЇ СФЕРИ УСЛУГ В СОВРЕМЕННОМ УКРАИНСКОМ ОБЩЕСТВЕ¹

В предложенной статье мы обратились к проблеме отношений в сфере предоставления и потребления частных услуг, т. е. к сложной системе взаимодействий индивидов двух больших групп (работодателей и наемных работников, специалистов) и провели анализ основных подходов относительно ее изучения в социологической науке.

Ключевые слова: индивидуализм, американская модель индивидуализма, европейская модель индивидуализма, потребители частных услуг, наемные рабочие.

Произошедшие с украинским обществом трансформации последних десятилетий затронули все стороны нашей жизни и особенно подверглись изменениям социальные явления и процессы, связанные с появлением рынков (товаров, услуг, труда). В отношениях по поводу найма на работу произошли существенные сдвиги в сторону либерализации, появились контрактные формы трудовых соглашений, частный бизнес и неконтролируемый найм, индивидуальные формы труда, различные типы коллективных договоренностей и т. п. И, к сожалению, эти взаимодействия в наемно-трудовой сфере в сравнительно большой степени оказались в теневом секторе. Это означает, что и статистика и правовое регулирование не владеют полной информацией о происходящем. В том числе и социологическая отечественная наука не уделяла достаточного внимания этой проблеме, которая действительно является актуальной. Со временем часть отношений в наемно-трудовой сфере институционализируются, нормативно упорядочиваются, но остается малоизученной сфера, тесно связанная с личными переживаниями, потребностями и эмоциональными особенностями — сфера частной занятости. Нами была проделана работа по подбору научно-теоретического обоснования для эмпирических исследований этой тематики. Следующим шагом мы определили — необходимость четкого структурирования элементов взаимодействия при частном трудоустройстве и использовании услуг, предоставляемых частным образом. Целью настоящей работы определено построение элементов структуры предоставления и потребление частных услуг.

¹ Текст доповіді на Першій Міжнародній науково-практичній конференції «Соціальні, психологічні та політичні проблеми транскордонної безпеки», що відбулася з 31 жовтня по 1 листопада 2013 року в Одесі.

Проанализировав различные модели индивидуализма (европейскую и американскую) мы выявили, что для современного украинского общества характерна ориентация на европейскую модель индивидуализма. Ценностью европейского индивидуализма является стремление человека к свободе, самостоятельности, обособлению. В целом его особенностью является устремленность индивида любыми способами показать свою неповторимость, проявить свои отличия. На первое место ставятся не общепринятые, групповые цели, как раньше, а доминирующими становятся индивидуальные стремления и ценности, направленные на достижение удовлетворения личных потребностей. Основной акцент делается на свободе личности. В американском индивидуализме ярко прослеживается стремление к деятельности ради достижения успеха, приводящее к конкуренции и прагматичности.

Подытожив мнения американских ученых (Л. Ф. Уорда, Д. Дьюи, У. Томаса, Ф. Знанецкого, К. Поланьи) относительно индивидуализации, мы понимаем, что они рассматривают индивида как «актера», активно действующее лицо, причем действия эти направлены на достижение сугубо личного успеха. Наблюдается стремление сконцентрировать человека на себе самом. Также доминирующей становится конкуренция между индивидами, основанная, в первую очередь, на неодинаковых возможностях каждой личности. Над общественными, коллективными интересами преобладают индивидуальные [1, с. 99].

Далее для исследования современных процессов в сфере оказания и потребления частных услуг мы останавливаемся на более подробном описании феномена индивидуализма, предложенном Г. Зиммелем [3, с. 174]. Устремленность личности, группы к оформлению в общественных отношениях своей индивидуальности Г. Зиммель детализирует в следующем:

- индивидуальность присуща определенной группе людей, способной осознать свою функцию в обществе;
- индивидуальность свойственна группе людей, противопоставляющих себя «подчиненности высшему и всеобщему», стремящихся «быть другими и особенными»;
- в моральном плане индивидуальность связана с поворотом от общего закона к морали индивидуального закона, и жизнь по индивидуальным законам Г. Зиммель называет «произволом».

На общий закон воздействует историческая сила необходимости, а индивидуальный закон — это доминирование как форма, в которой протекает индивидуальная жизнь. Индивидуальное — это не единственное, а своеобразное, и это своеобразное доступно не всем, а только определенным группам, как мы уже отметили, группам индивидов с определенными познавательными навыками, группам индивидов, стремящихся к самостоятельности, к свободе в различных ее проявлениях, к независимости от других, вплоть до власти над другими, к широким возможностям выбора, к обладанию благами и т. п.

Предметом нашего исследования определены элементы структуры предоставления и потребления частных услуг. Это сложная система взаимо-

действий индивидов двух больших групп (работодателей и наемных работников, специалистов), включающая в себя сложные социально-статусные позиции, профессиональные навыки, эмоциональные и интенциональные проявления. Для изучения особенностей таких отношений необходимо выделить основные элементы данной системы отношений и обозначить специфику связей между ними.

Наемный труд — это труд, который включается в процесс производства через продажу рабочей силы наемным работником владельцу средств производства. По своему содержанию купля-продажа рабочей силы является экономическими отношениями между владельцем рабочей силы — наемным работником и владельцем денег — капиталистом.

Первое разделение индивидов в системе оказание-потребление частных услуг задается основной социальной ролью этих индивидов на рынке частных услуг — все участники делятся на две группы:

1 — те, кто потребляет услуги частным образом, и,

2 — те, кто предлагает и оказывает услуги на уровне частных договоренностей и в специфических (часто в теневых) условиях.

Объединяющая эти две группы людей сфера частных услуг позволяет им реализовать, прежде всего, свою особо выраженную индивидуальность. Хотя, безусловно, в частно-наемные трудовые отношения люди могут вступать и без особого тяготения к индивидуалистским принципам поведения, но это скорее может быть в виде исключения.

На следующем этапе построения структуры частно-наемных трудовых отношений уточним мотивационную сторону вступления в эти отношения отдельно по двум группам — среди работодателей (потребителей частных услуг) и наемных работников. За основу мы берем вышеприведенные положения Г. Зиммеля.

Потребители. Что способствует тому, что они обращаются к такой специфической форме потребления услуг, предоставляемых другими людьми? Сфера потребления услуг характеризуется для потребителей тем, что они осуществляют:

- самостоятельный подбор сотрудников и специалистов для частного предпринимательства и бизнеса;
- самостоятельный выбор обслуживающего персонала, прислуги;
- самостоятельный выбор услуг специалистов-профессионалов (врачей, педагогов, юристов, программистов, консультантов в высокоинтеллектуальных технологиях);
- потребление продуктов и товаров в соответствии с собственными запросами, вкусами.

В отдельную группу можно выделить индивидуализацию обустройства жизненного пространства:

- подбор и создание жилищных условий в соответствии с собственными запросами;
- возможность выражения своего вкуса в архитектуре и дизайне жилища.

И особого внимания заслуживает индивидуализация социального пространства, в котором речь может идти об окружении себя теми людьми,

которыми бы хотелось и, соответственно, отстраненность от нежелательных лиц.

Согласно Г. Зиммелю потребители частных услуг:

- стремятся выйти за границы всеобщего, стандартного, распространенного;
- стремятся прийти к обособлению через самосовершенствование;
- стремятся к автономии, неприкосновенности, самооценности своей частной жизни, к саморазвитию.

Дополнительно можно уточнить, что:

- такие люди проявляют критичность в отношении общедоступных услуг;
- непосредственно в самостоятельном подборе обслуживающих их людей стремятся оттенить свой высокий социальный статус или подражать заданному другими обеспеченными индивидами стереотипу поведения.

В качестве некоторого исключения потребителями услуг посредством частного найма могут оказаться и люди не очень обеспеченные, без особо выраженного индивидуалистского типа поведения, но в силу определенных сложившихся жизненных ситуаций. Такие случаи исчерпываются несколькими вариантами: в связи с ухудшением состояния здоровья, с угрозой потери рабочего места, которая вынуждает людей нанять няню для ребенка, сиделку по уходу за больными родственниками, репетитора для абитуриента перед прохождением тестирования, при необходимости изучения иностранных языков и т. п. Такие действия не носят оттенка проявления индивидуализма, это, как правило, вынужденный шаг.

Проявление индивидуализма в современном обществе характерно стремлением к обособлению, к созданию обособленного жизненного мира посредством следующих стратегий:

- а) Уход от общества (отшельничество, монашество, произвол, негативная/позитивная девиация), нарушение норм;
- б) Противопоставление себя социальным нормам через определенные привилегии, способности; наличие ресурса для выхода за рамки норм (ресурсом является как материальная обеспеченность, так и творческая сфера).

В нашем случае, мы будем иметь дело с вариантом б.

В развитых странах в историческом контексте мы наблюдали, как первоначально индивидуализм и его проявленность, в том числе и в потреблении частных услуг, был присущ представителем богатых слоев, представителям так называемой элиты. К началу XX века, после формальной ликвидации рабства, наемные рабочие стали одним из двух основных социально-экономических классов капиталистической формации. В классической теории, наемные рабочие в большинстве своем принадлежали к многочисленному, но малоимущему сословию, ранее составлявшему рабов и/или зависимых крестьян, которое было лишено каких-либо прав. Ближе к современности часть предоставляемых услуг была переведена на более организованную и законодательно обоснованную форму. Они стали оказываться представителями мелкого бизнеса и потребляться все более широкими слоями населения.

Что касается непосредственно украинского общества, то в отличие от обществ высокоразвитых стран, где прочно оформилась страта обеспеченных людей (элита общества), в нашем обществе, во-первых, сами услуги частного характера только с развитием рыночных отношений и либерализации в сфере занятости стали активно предоставляться; во-вторых, потребителями этих услуг являются специфические группы людей, которые для нашего общества являются элитой в материально-статусном плане, но в глобальном контексте представляют собой специфическую элиту, которую можно определить как состоящую из двух частей: из элиты и эрзац-элиты. Традиционно сформированная элита общества задает и развивает социальные механизмы, которые передаются другим членам общества. При помощи сетей социальной параллельности эти социальные механизмы распространяются и утверждаются в данном социальном пространстве. Эрзац-элита, наоборот, вводит социальные механизмы, удобные для удовлетворения своих сугубо личных интересов, невзирая на состояние общества и ресурсов в целом, за счет их нещадной эксплуатации. И социальные механизмы эрзац-элиты оказываются неприменимыми для большинства. В том числе в украинском обществе мы сегодня сталкиваемся со сформировавшейся эрзац-элитой, которая, по мнению Васильевой Л. Н., функционирует в русле нарастающего индивидуализма и создает условия социальной самоизоляции от «неэлиты» [2, с. 115].

Отличительной особенностью современной украинской эрзац-элиты в сфере потребления услуг является отсутствие полноценного посреднического звена управленцев в быту. Чаще всего сами представители эрзац-элиты в личном контакте ведут переговоры, выясняют все обстоятельства с нанятыми работниками, без управляющих, которые у зарубежных и отечественных представителей высших слоев делают это за них.

Рассмотрим еще одно звено структуры частно-наемных трудовых отношений. *Наемные рабочие в частной сфере.* Что способствует тому, что они обращаются к такому специфическому виду занятости, как предоставление услуг другим людям частным образом? Прежде всего, это индивидуализация профессионально-трудовой деятельности, которая выражается в:

- индивидуальной трудовой деятельности в широком смысле слова;
- определении стоимости своих трудовых затрат без административно-государственного посредничества;
- самостоятельном выборе и создании условий своей профессионально-трудовой деятельности;
- самостоятельном выборе клиентов и потребителей продукции своей профессионально-трудовой деятельности и услуг.

Согласно Г. Зиммелю они могут:

- осознать особенность своих профессиональных навыков и мастерства;
- стремиться уходить от подчиненности всеобщим законами и ориентироваться на эксклюзивность оказываемых услуг;

То, что Зиммель называет «произволом», мы можем интерпретировать как стремление людей обеспечить себе определенный уровень свободы

(свобода выбора режима работы, условий труда, сезонности, места работы, конкретного работодателя).

Уточнения особенностей поведения работников в частной сфере труда могут касаться уровня подготовки специалистов и степени сложности оказываемых услуг. В этой связи мы данную группу — наемных работников, подразделяем на 3 подгруппы. На наш взгляд, целесообразно выделить:

1. наемных работников творческого труда (дизайнеры в различных сферах, специалисты по компьютерной технике, косметологи);

2. представителей таких видов деятельности, от которых работодатель попадает в тесную личную зависимость (личные врачи, массажисты, няни, гувернантки, телохранители, личные водители, личные адвокаты, сиделки, личные повара и т.д.);

3. наемных работников распространенных нетворческих профессий (уборщицы, экономки, строители-ремонтники, технические работники по обслуживанию автомобилей).

Соответственно первые и вторые в силу своей высокой профессиональной подготовки или относительно устойчивой психики с развитой эмпатией (которой необходимо обладать, чтобы ухаживать за больными, стариками) могут рассматриваться как люди с выраженным индивидуализмом. Третья группа устремляется в сферу частных услуг потому, что она не может реализовать себя в сфере труда посредством официального трудоустройства на предприятие, в коллектив. Также на поиск такого специфического вида занятости их могут вынудить внешние обстоятельства:

- нестабильное состояние здоровья, что заставляет людей работать в определенные сезоны;

- проблемы с гражданством, пропиской;

- не нострифицированный диплом;

- нежелание официального отчисления взносов в различные фонды (стремление максимально исчерпать полагающуюся оплату, уход от налогов) и др. Хотя данные факторы могут влиять и на первые две группы.

Таким образом, изучив сферу предоставления и потребления частных услуг в современном украинском обществе, мы определили ее основные элементы. Если попытаться выделить сферы проявления индивидуализма, то это будут такие области человеческой деятельности, которые в советский период были недоступны или имели существенные ограничения. На данном этапе исследования мы сосредоточили внимание на двух группах по принципу оказания и потребления частных услуг, их особенности формирования нами построены на основе теории микросоциологии Г. Зиммеля, в основу которой легли мотивации: выйти за границы всеобщего, стандартного, распространенного; прийти к обособлению через самосовершенствование; достигнуть автономии, неприкосновенности, самоценности своей частной жизни, саморазвития; проявлять критичность в отношении общедоступных услуг; непосредственно участвовать в самостоятельном подборе обслуживающих их людей; оттенить свой высокий социальный статус или подражать заданному другими обеспеченными индивидами стереотипу поведения — среди потребителей частных услуг; осознать особенность своих

профессиональных навыков и мастерства; уйти от подчиненности всеобщим законами и ориентироваться на эксклюзивность оказываемых услуг; обеспечить себе определенный уровень свободы (свобода выбора режима работы, условий работы, ее сезонности, места работы, работодателя) среди наемных рабочих в частной сфере.

Список использованной литературы

1. Барзгова Е. С. Американская социология. Традиции и современность / Е. С. Барзгова. — Екатеринбург, 1997. — 146 с.
2. Васильева Л. Н. Элита и эрзац-элита: социальные фантомы в политике и экономике / Л. Н. Васильева // Социально-гуманитарные знания. — 2009. — № 1. — С. 113–127.
3. Зиммель Г. Избранное. Т. 2: Созерцание жизни. — М., 1996.

Стаття надійшла до редакції 06.11.2013

А. С. Максимова

кафедри соціології Інституту соціальних наук
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
к. 40, Французький бул., 24/26, Одеса-58, Україна, 65058

СТРУКТУРА ПРИВАТНОЇ СФЕРИ ПОСЛУГ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Резюме

У запропонованій статті ми звернулися до проблеми відносин у сфері надання та споживання приватних послуг, тобто до складної системи взаємодії індивідів двох великих груп (роботодавців і найманих працівників, фахівців) і провели аналіз основних підходів щодо її вивчення в соціологічній науці.

Ключові слова: індивідуалізм, американська модель індивідуалізму, європейська модель індивідуалізму, споживачі приватних послуг, наймані робітники.

A. Maksimova

Department of sociology of the Institute of Social Sciences
Odessa I. I. Mechnikov National University
r. 40, French Bul., 24/26, Odessa-58, Ukraine, 65058

STRUCTURE OF THE PRIVATE SERVICE SPHERE IN MODERN UKRAINEAN SOCIETY

Summary

In the offered article we turned to the problem of relations in the sphere of provision and consumption of private services that is to a complex system of interactions of individuals of two large groups (employers and employees, specialists) and carried out an analysis of the main approaches to its study in sociological science.

Key words: individualism, the American model of individualism, the European model of individualism, consumers of private services, wage workers.

УДК 316.3

Е. С. Павлега

кафедра соціології Інститута соціальних наук
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
к. 40, Французський бульвар, 24/26, Одеса-58, 65058, Україна

СОЦИАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА В КОНТЕКСТЕ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА

В статье автор уделяет внимание социальной политике государства в контексте прав человека. Особое внимание обращается на значение прав человека для определения целей социального государства в Украине. В статье анализируются международные правовые документы, а также соответствующие разделы Конституции Украины.

Ключевые слова: социальная политика, права человека, социальная защита, социальные отношения, социальные стандарты.

Для социальной политики украинского государства характерной чертой является тенденция установления жесткой зависимости социального развития от экономического.

Однако в современных условиях социальная политика в европейских странах регулируется правовыми нормами, что делает ее относительно независимой от экономического потенциала страны.

Социальная политика — это система управленческих, регулятивных, организационных мероприятий государства, направленных на защиту и реализацию гражданских, экономических, социальных, культурных прав человека, закрепленных в международных правовых актах, законах и конституциях государств [1, с. 8].

Соблюдение последних, их реализация способствуют созданию условий для развития социального потенциала личности («человеческого капитала»), социальной безопасности человека, его социальной защиты.

Таким образом, социальная политика имеет политико-правовое измерение, фундамент которого был заложен в XVIII веке «Декларацией прав человека и гражданина» [2].

Современные правовые государства строят свои социальные стратегии на основании принципов естественного или позитивного права. Они должны придерживаться следующих международных документов: «Международный билль о гражданских и политических правах человека» 1948 года [3], «Европейская конвенция по защите прав человека и основных свобод» [4], «Европейская социальная хартия» [5], «Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах» 1966 года [6], «Европейский кодекс социального обеспечения» (1990) [7], «Хартия основных социальных прав трудящихся» (1989) [8]. В 1986 году Генеральная Ассамблея ООН в своей резолюции закрепляет нераздельность и взаимосвязь экономических, социальных, культурных, гражданских и политических прав.

Вся деятельность украинского государства должна быть сконцентрирована на защите и реализации прав человека.

Стратегия социального развития содержится в Программе реформ Президента на 2010–2014 годы «Богатое общество, конкурентоспособная экономика, эффективное государство», а также в ежегодных правительственных программах экономического и социального развития Украины в Национальном плане действий по внедрению Программы экономических реформ.

Масштабный реформационный процесс, охвативший Украину, имеет целью, помимо прочего, внедрение в жизнь европейских социальных стандартов и существенное улучшение качества социальных услуг. Об этом говорится в принятой в августе 2013 г. Кабинетом Министров «Стратегии реформирования системы социальных услуг». В ее основу положены современные и эффективные европейские подходы. Эксперты уже назвали их «высокими технологиями социальной политики».

Права и свободы человека, гражданина, а также их гарантии определяют содержание и направленность деятельности украинского государства в сфере социальной политики, что непосредственно закреплено в части 2 статьи 3 Конституции Украины. Если нормы публичного, в том числе конституционного, административного, уголовного и другого права призваны защищать общие блага всего общества, каждого отдельного человека и гражданина от государственной власти, то нормы частного права призваны, прежде всего, конкретизировать порядок и условия реализации правового статуса гражданина, устанавливать другие права и свободы человека, не предусмотренные Основным Законом, но не противоречащие Основному Закону.

Объем прав, свобод и обязанностей лица — человека и гражданина — не только ограничивает его внешнюю свободу, но также определяет степень свободы государства от личности. Через равенство и свободу человека и гражданина определяется социальная сущность права как меры свободы и равенства человека. Быть свободным и равным в своих достоинстве и правах (статья 21 Конституции Украины) для каждого человека означает свободный выбор вариантов поведения, действия или бездействия, свободу принятия решений в рамках юридического закона. «Каждый человек, — отмечается в статье 23 Конституции Украины, — имеет право на свободное развитие своей личности, если при этом не нарушаются права и свободы других людей...» [9].

Важной основой обеспечения правового статуса человека в Украине является принцип гарантированности прав и свобод человека, а также гражданина. Обеспечение правового статуса человека закреплено в целом ряде статей Конституции Украины (статьи 10, 14, 15, 22, 25, 30, 31, 33, 34, 42, 46 и др.). Конституция Украины не только закрепляет обязанность обеспечения реализации прав и свобод человека, а также гражданина, государством, но и предоставляет самому человеку право активно защищать свои законные интересы [10].

Главная задача государства — охрана личной свободы человека от антиправных действий, как других индивидов, так и органов государствен-

ной власти; обеспечение материальных и духовных условий осуществления этой свободы. Подтверждением этому есть целый раздел Конституции Украины (Раздел II), названный «Права, свободы и обязанности человека и гражданина» [9].

Существуют следующие основные группы прав и свобод человека и гражданина: гражданские, политические, экономические, социальные, культурные.

Экономические, социальные и культурные права призваны обеспечить человеку надлежащий жизненный уровень. Перечень этих прав закреплен в Международном пакте об экономических, социальных и культурных правах (1966) [6]. Именно эти права должны гарантировать экономическую свободу человеку, его развитие как свободной личности. Гарантирование государством этих прав характеризует его как социальное, то есть такое государство, которое обеспечивает достаточно высокий уровень жизни своих граждан.

Важным социально-экономическим правом человека является право на социальное обеспечение, в частности, социальное страхование.

Учитывая, что семья является естественной и основной ячейкой общества, Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах (1966) требует от государств предоставления ей возможно более широкой охраны и помощи [6].

Международно-правовые документы обязывают государства признавать право каждого на достаточный жизненный уровень для него самого и его семьи. Они предусматривают достаточное питание, одежду и жилище, а также непрерывное улучшение условий жизни.

Государства — участники Международного пакта об экономических, социальных и культурных правах (1966) признают основное право каждого человека на свободу от голода. С этой целью они должны участвовать в международном сотрудничестве, осуществлять конкретные программы с целью: улучшения методов производства, хранения и распределения продуктов питания путем широкого использования технических и научных достижений, распространения знаний о принципах питания и усовершенствования. Предполагается справедливое распределение мировых запасов продовольствия в соответствии с потребностями и с учетом проблем как стран-импортеров, так и экспортеров пищевых продуктов [6].

Особое место среди прав и свобод человека занимают культурные права. Именно они гарантируют человеку доступ к благам культуры, свободу художественного, научного и технического творчества, участие в культурной жизни, пользование учреждениями культуры. Важное значение имеет право на образование.

Чтобы в полной мере обеспечить это право, государства — участники пакта должны начальное образование сделать обязательным и бесплатным для всех, а среднее, включая профессионально-техническое, открытым и доступным для всех.

Высшее образование должно быть одинаково доступным для всех на основе личных способностей. Предполагается постепенное внедрение бес-

платного вищого образования. Должна активно розвиватися сеть шкіл всіх ступеней, створюватися задовільна система стипендій. Матеріальні умови преподавательського персоналу також повинні неуклонно покращуватися.

Существують також інші категорії права. К ним відноситься в першу чергу право народів на самоопределение. С точки зору сучасного трактування воно означає, що:

- всі народи мають право вільно, без стороннього втручання, визначати свою політичну долю і здійснювати власне економічне, соціальне і культурне розвиток;
- всі держави зобов'язані поважати це право і сприяти його здійсненню;
- всі держави зобов'язані стримуватися від будь-яких насильствених дій, позбавляючи народи права на самоопределение, свободу і незалежність.

Ця категорія прав включає права етнічних, релігійних і мовних меншин. Діючі міжнародні акти визначають меншину як групу, що складається з громадян держави, яка за кількістю менше решти населення цієї держави. Їй властиві етнічні, релігійні і мовні риси, які відрізняють цю групу від основної частини населення.

В межах Ради Європи діють більше 150 міжнародних багатосторонніх конвенцій, угод і протоколів, обов'язкових для виконання. Крім Європейської конвенції про права людини і основних свобод, найбільш відомою є Європейська соціальна хартія.

Однак основна цінність конвенції полягає не в зафіксованих правах і свободах, а в створенні механізму їх реалізації. На основі були створені два органи — Європейська комісія з прав людини і Європейський суд з прав людини. Комісія наділена повноваженнями для розгляду скарг як держав, так і окремих осіб.

Європейський суд з прав людини приймає до розгляду справи, передавані Європейською комісією з прав людини.

Правовий контекст соціальної політики дозволяє розглядати даний вид діяльності держави поза її жорсткою залежністю від рівня економічного розвитку країни.

Таким чином, правові норми є зобов'язаннями держави, виконання яких знаходиться під контролем міжнародних організацій.

Список использованной литературы

1. Гілко В. І., Кормич Л. І., Гансова Е. А. Соціальні орієнтири державної політики. Діагностика соціального розвитку Одеського регіону: Монографія / В. І. Гілко, Л. І. Кормич, Е. А. Гансова. — Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2005. — 376 с.
2. Декларация прав человека и гражданина [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml
3. Международный билль о гражданских политических правах человека [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/hr_bill.shtml

4. Европейская конвенция по защите прав человека и основных свобод [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.evrosud.ru/konvenciya.htm>
5. Европейская социальная хартия [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.yabloko.ru/Themes/Social/hartia-3.html>
6. Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах 1966 года [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.hand-help.ru/documents/Pakt1.html>
7. Европейский кодекс социального обеспечения 1990 года [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.businesspravo.ru/Docum/DocumShow_DocumID_89326.html
8. Хартия основных социальных прав трудящихся, 1989 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.businesspravo.ru/Docum/DocumShow_DocumID_38237.html
9. Конституция Украины (Раздел II) «Права, свободы и обязанности человека и гражданина» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://meget.kiev.ua/zakon/konstitutsia-ukraini/razdel-2/>
10. Конституция Украины. Принята на пятой сессии Верховной Рады Украины 28 июня 1996 года. С изменениями от 08.12.2004 г. // ВВР. — 2005. — № 2. — Ст. 44 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://sevkrimrus.narod.ru/ZAKON/konstuktur.htm>

Стаття надійшла до редакції 11.11.2013

О. С. Павлега

кафедра соціології Інституту соціальних наук
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
к. 40, Французький бульвар, 24/26, Одеса-58, 65058, Україна

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА В КОНТЕКСТІ ПРАВ ЛЮДИНИ

Резюме

У статті автор приділяє увагу соціальній політиці держави в контексті прав людини. Особливе значення права людини мають для визначення цілей соціальної держави в Україні. У статті аналізуються міжнародні правові документи, а також відповідні розділи Конституції України.

Ключові слова: соціальна політика, права людини, соціальний захист, соціальні відносини, соціальні стандарти.

O. S. Pavlega

Sociology Department of the ISS Odessa I. I. Mechnikov National University
r. 40, French Boulevard, 24/26, Odessa-58, 65058, Ukraine

SOCIAL POLICY IN HUMAN RIGHTS CONTEXT

Summary

The author pays attention to social policy of a state in human rights context. Special attention is paid to significance of human rights for definition of Ukrainian state's aims. International human rights acts, statuses; declarations are analyzed in the article. Appropriate parts of Ukrainian Constitution are also examined.

Key words: social policy, human rights, social protection, social relations, social standards.

УДК 316.74:001

Л. Г. Проценко

ст. викладач кафедри соціології

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

ауд. 350а, пл. Свободи, 6, Харків, 64022

Тел.: +38 (057) 707-53-89, e-mail: liudmyla.protsenko@gmail.com

НАУКОВА ШКОЛА У «ПОЛЬОВІЙ ЛОГІЦІ» П. БУРДЬЄ

У статті запропоновано один зі шляхів соціологічної концептуалізації феномену наукової школи, яким автор вважає конструктивістський структуралізм П. Бурдьє. Особлива увага приділяється концепту практик та теорії поля П. Бурдьє як найбільш перспективних для аналізу наукових шкіл. З перспективи цього підходу наукова школа розглядається автором, з одного боку, як агент (колективний) у полі науки, що займає у ньому певну позицію і включений у відповідні силові відносини та спрямований на реалізацію власних специфічних стратегій, з іншого ж — як субполе, тобто система структур та відносин, що, у свою чергу, дає змогу досліджувати зовнішні і внутрішні впливи на формування та розвиток наукових шкіл.

Ключові слова: наукова школа, практики, конструктивістський структуралізм П. Бурдьє, науковий капітал, поле науки.

Наукові школи¹ у вітчизняній традиції вважаються однією з найефективніших форм організації наукової діяльності, що відображено як у наукових працях (див., наприклад: [1; 2]), так і в офіційному та науковому дискурсах, де наукові школи наділяються найвищим авторитетом. Сьогодні, на нашу думку, у контексті змін, які відбуваються в науковій сфері, зумовлених у тому числі глобалізацією і інформатизацією, що викликають появу нових форм кооперації вчених, місце наукові школи як феномену у полі науки потребує переосмислення. Однією з «рамок», у межах якої можливе вирішення цього питання, на нашу думку, є конструктивістський структуралізм П. Бурдьє.

Варто зазначити, що феномену «наукова школа» приділялась значна увага у межах наукознавства (див., наприклад: [3-5]) та історії конкретних наук (див., наприклад: [6; 7]), проте власне соціологічної концептуалізації даний феномен досі не здобув. Дана стаття є продовженням наших робіт [8; 9], присвячених розробці соціологічної концепції наукової школи, що, на нашу думку, дозволить проаналізувати місце наукових шкіл у сучасній структурі науки.

Метою даної статті є окреслення перспектив концептуалізації феномену наукової школи у межах конструктивістського структуралізму П. Бурдьє.

¹ Тут і далі поняття «наукова школа» вживається у вузькому смислі: як інтелектуальна позиція (локальна парадигма), якої дотримується одна група вчених на відміну від інших, та єдність навчання та процесу дослідження у межах цієї спільноти.

На нашу думку, потенціал застосування теорії П. Бурдьє для аналізу наукових шкіл полягає у можливості використання концепту «практики» та поміщенні наукової школи у «польову» логіку, що дозволяє розглядати наукову школу, з одного боку, як агента (колективного) у полі науки, що займає у ньому певну позицію і включений у відповідні силові відносини та спрямований на реалізацію власних специфічних стратегій, з іншого — як субполе, тобто систему структур та відносин, що, у свою чергу, дає змогу досліджувати зовнішні і внутрішні впливи на формування та розвиток наукових шкіл.

Практики є одним із структурних елементів парадигми наукової школи, яка конститує останню [10], тож цілком доречним виглядає звернення до практичної парадигми, зокрема до теорії П. Бурдьє. Зазначимо, що у даній статті ми ставимо задачу не тільки окреслити можливості застосування теорії П. Бурдьє до аналізу наукових шкіл, але й включити концепт практик у систему вже окреслених нами у попередніх роботах вихідних теоретичних положень запропонованої соціологічної концепції феномену «наукова школа»: концепції неявного знання М. Полані, теорії парадигм Т. Куна та теорії соціальних систем Н. Лумана.

Одним з вихідних концептів теорії П. Бурдьє є практики. Саме практики, за П. Бурдьє, є об'єктами подвійного конструювання з боку агентів і соціальних структур, тому через практики відбуваються відтворення та зміни соціального простору. Соціальний простір — це простір взаємодії агентів і простір практик, який складається з полей, що регулюються правилами, відповідними кожному полю, наприклад, поля політики, економіки, освіти, релігії тощо.

За П. Бурдьє, практики є стійкими та повторюваними діями соціальних агентів, у яких розгортається габітус — «система стійких диспозицій, структурована структура, що схильна функціонувати як структуруюча структура, тобто як принципи, що породжують практики та уявлення, які можуть бути об'єктивно адаптованими до їхньої цілі, однак не передбачають усвідомлену спрямованість на неї і обов'язкове оволодіння необхідними операціями для її досягнення» [11, с. 102].

Габітус, у свою чергу, є продуктом історії, тобто тих умов (соціальних, економічних тощо), в яких він сформувався: «Габітус як набута система схем, що породжують, робить можливим продукування будь-яких думок, сприйняття і дій, що вписані в межі, властиві особливим умовам вироблення даного габітусу і лише їм. Структура, продуктом якої є габітус, скеровує практику, але не механістично-детерміністським шляхом, а через примушування і обмеження, що наперед визначені його (габітусу. — Л. П.) знаходженням» [11, с. 106]. Таким чином, габітус продукує практики у відповідності наперед даним соціальним структурам — соціальним відносинам, що, за концепцією П. Бурдьє, об'єктивовані у розподілі різноманітних видів капіталу. Габітус «забезпечує активну присутність минулого досвіду, який, існуючи у кожному організмі у формі схем сприйняття, мислення та дії, з більшою вірогідністю, ніж всі формальні правила і всі норми, що явно сформульовані, дає гарантію тотожності і постійності практик у часі»

[11, с. 106], що у свою чергу є засадою наступництва та упорядкованості соціального простору.

Через те, що агенти не можуть здійснювати практики поза і незалежно від наперед заданих їм соціальних структур, що є необхідними умовами і передумовами будь-яких практик, агенти можуть діяти лише виключно «всередині» вже наявних соціальних відносин і тим самим завжди лише репродукувати або трансформувати їх. Таким чином, користуючись мовою системної теорії, практики — завжди рекурсивні¹ й фактично є, говорячи словами Н. Лумана, аутопоетичними елементами соціальних систем².

Намагаючись відтворити закономірності, відповідні умовам, у яких було сформовано габітус, практики співвідносяться з вимогами, що містяться як об'єктивна можливість у ситуації, яка, у свою чергу, визначається практичними схемами — когнітивними і мотивуючими структурами, що є складовими габітусу, і, додамо, релевантні парадигми, у якій габітус був сформований (якщо вести мову про професійний «науковий» габітус). Саме ці структури зумовлюють значущість зовнішніх «подразників» серед їхньої безмежної кількості для агента, варіативність можливих реакцій агента і вибір певної з них, в результаті чого практики можуть бути змінені. П. Бурдье зазначає: «Практики засновані не на усвідомлених і постійно діючих правилах, а на практичних схемах, непрозорих для себе самих, схильних до змін в залежності від логіки ситуації, від майже завжди часткової точки зору, що нав'язується нею» [11, с. 29], що відповідає концепції неявного знання³ М. Полані: схеми сприйняття, оцінки і дії фактично є неявним знанням, набуття якого можливе лише на практиці.

Усталеність практик, їхня релевантність парадигми та відтворюваність парадигми з точки зору концепції П. Бурдье пояснюється тим, що «будучи продуктом певного класу об'єктивних закономірностей, габітус намагається породжувати «розумні» способи поведінки, що йдуть від «здорового глузду», які допустимі в рамках цих і лише цих закономірностей, які до того ж мають всі можливості бути позитивно санкціонованими в силу своєї об'єктивної пристосованості до логіки, характерної для даного конкретного поля, об'єктивне майбутнє якого вони передбачають. У той же час габітус намагається виключити «сугубо добровільно» будь-які «божевілля» («це не для нас»), тобто поведінку, що приречена на негативну оцінку в силу несумісності з об'єктивними умовами» [11, с. 108], і далі: «У тій, і лише в тій мірі, в якій габітуси є інкорпорацією однієї й тієї ж історії (або, точніше кажучи, однієї й тієї ж історії, об'єктивованій в габітусах і

¹ Рекурсивність — звернення до результатів попередніх операцій як до основи наступних.

² Зазначимо, що недивлячись на те, що Н. Луман у своїй теорії аутопоетичних соціальних систем веде мову про системи комунікації, він також визначає і місце соціальних дій у системі: «На питання, з чого складаються соціальні системи, ми даємо подвійну відповідь: з комунікацій та їхнього віднесення у якість дій. Жоден з цих моментів не був би здатним до еволюції без іншого... Комунікація є елементарною єдністю самоконституції, дія є елементарною єдністю самоспостереження і самоопису соціальних систем» [12, с. 239].

³ Неявне знання являє собою практики, прийоми дослідження, еталони оцінки гіпотез, правила поведінки, традиції, ціннісні орієнтації тощо. Неявне знання слабо формалізується, через що передається лише неформальними засобами і у безпосередньому контакті (див.: [13]).

структурах), практики, які вони породжують, стають взаємозрозумілими і безпосередньо налаштованими на структури, а також об'єктивним чином відрегульованими і наділеними об'єктивним смыслом, одночасно одиничним і систематичним, трансцендентним до суб'єктивних намірів і до свідомих — індивідуальних чи колективних — планів» [11, с. 112].

Фактично використання понять габітусу і практик дає пояснення тому, як на мікрорівні вирішується проблема подвійної контингентності¹: «Габітус — не що інше, як іманентний закон, *lex insita*, вписаний в тіла схожою історією, яка суть умова те тільки узгодженості практик, але й практик узгодження» [11, с. 109]. Що стосується наукових шкіл, то ця властивість практик як об'єкту подвійного конструювання містить у собі потенціал до трансформацій наукової школи від створення або змін власне практик наукової школи до змін у її дослідницькій програмі, категоріальному апараті тощо.

Концепція П. Бурдьє забезпечує нас аналітичними інструментами для пояснення процесу збереження і наслідування наукової традиції у науковій школі: «Комунікація свідомостей» має на увазі спільність «неусвідомленого» (тобто мовної і культурної компетенції). Об'єктивна гомогенізація габітусів групи чи класу, що виходить з гомогенізації умов існування (умов наукової соціалізації. — *Л. П.*), дозволяє об'єктивно узгоджувати практики без стратегічного розрахунку і свідомого співвіднесення з нормами і робити їх взаємно пристосованими при відсутності будь-якого безпосереднього наміру і, а *fortiori*, будь-якої експліцитної домовленості...» [11, с. 114]. У цьому відношенні можна зазначити, що якщо концепція Н. Лумана дає відповідь на питання «що наслідується?» (нагадаємо, у Лумана відповідь — специфічний медіум, код-розрізнення, який у випадку наукової школи являє собою парадигму див.: [9]), то теорія П. Бурдьє, яка в цілому не суперечить у питанні про предмет наслідування у науковій школі (проте, безперечно розглядаючи останній у межах власної методології), дає відповідь на питання «як відбувається процес наслідування?» не з формальної точки зору, а з позиції реалізації стратегій агентів у реальній взаємодії останніх, що ми розглянемо далі, аналізуючи наукову школу в категоріях поля.

На відміну від структурних функціоналістів, зокрема Р. Мертона, для яких характерне розуміння науки як професійної спільноти, що наділена справедливими та легітимними інститутами регуляції — науковими нормами, — і де, принаймні, відсутня боротьба стосовно «ставок» боротьби (такою ставкою вважається визнання), для П. Бурдьє наука є одним з соціальних полів², для якого характерною є боротьба за монополію на на-

¹ Проблема подвійної контингентності у концепції Н. Лумана фактично є проблемою «невірогідності комунікацій», оскільки невіргодним є те, що саме певна інформація буде обрана для повідомлення, що саме певний спосіб повідомлення з усіх можливих буде обраний, як і рівно невіргодним є те, що саме певну інформацію буде вирізнено з повідомлення. Проблема подвійної контингентності вирішується через редукцію можливих виборів завдяки використанню відповідних медіумів (див. [14]).

² За теорією П. Бурдьє соціальний простір складається з безмежної кількості вимірів, проте декотрі з них, зокрема наука, є історично сформованими ігровими полями зі своїми специфічними інститутами й особливими функціональними законами в кожному з них [15].

укову легітимність [16]. Наукова легітимність, наукова компетентність, науковий авторитет визначаються П. Бурдье як «технічна можливість і — одночасно — як соціальна влада, і, якщо завгодно, монополія на наукову компетенцію, яка розуміється як соціально закріплена за певним індивідом здатність легітимно (тобто у повній мірі і авторитетно) говорити і діяти від імені науки» [17]. Поле науки є «полем співвідношення сил і полем боротьби за збереження чи зміну цього співвідношення» [17], відношення ж сил, за концепцією П. Бурдье, проявляються у розподілі відповідного капіталу — ресурсу, що слугує одночасно «козирем» і ставкою у боротьбі в соціальному просторі.

У полі науки функціонує специфічний вид капіталу — науковий, що являє собою «особливий вид символічного капіталу (про який відомо, що він завжди заснований на актах впізнання та визнання), що полягає у визнанні (чи довірі), яке дарується групою колег-конкурентів всередині наукового поля» [17]. Оскільки традиційно про наукові школи говорять у ретроглядній перспективі, коли досягнення певної школи стали визнаними і перевіреними часом, тобто перетворилися на символічний капітал, причому у його найбільш престижній з точки зору (автономності) поля формі, «чистий» науковий капітал, закріплення назви «наукова школа» за певним науковим колективом автоматично значно «підвищує» позицію відповідного колективу у полі (власне назва «наукова школа» вже є науковим капіталом), що надає простір для спекуляцій цією назвою-визнанням для відповідних стратегій агентів наукового поля зі зміни або легітимації власної позиції у полі, оскільки структура розподілу капіталу визначає структуру поля: «сама структура об'єктивних відношень між агентами визначає те, що вони можуть чи не можуть робити. Або, точніше, позиція, яку займають агенти в цій структурі, визначає або скеровує, хоча б і через заперечення, їхній вибір» [17]. Таким чином, і практики і стратегії, що реалізуються агентами в полі, залежать від їхньої позиції в структурі розподілу капіталу, зокрема, за концепцією П. Бурдье, чим більш сприятливу позицію займають індивіди у структурі поля, тим більше їм притаманні стратегії (проте обмежені власними диспозиціями), спрямовані на збереження одночасно і структури і своєї позиції в ній.

Науковий капітал існує у двох видах — «чистий» науковий капітал, який набувається як визнання за наукові досягнення (показником, наприклад, є публікації, особливо у найбільш престижних наукових виданнях, які, володіючи власним інституціоналізованим символічним капіталом, здатні наділяти авторів і їхні дослідження науковим авторитетом), і адміністративний (інституціональний) капітал, який набувається у результаті політичних стратегій і проявляється у контролі над соціальними ресурсами поля (посадами, званнями, фінансуванням, публікаціями тощо). Двом видам наукового капіталу відповідають два види влади у науковому полі: світська, або політична, та «індивідуальний престиж», або наукова компетентність. Це роздвоєння наукового капіталу і влади в науці походить від того, що автономність поля завжди небезумовна і є при цьому умовою співіснування двох типів ієрархій в науці, що складає одне з основних

напружень у полі [17]. Обидва види наукового капіталу у різних пропорціях притаманні агентам наукового поля. Оскільки наукова школа є неформальним видом організації наукової діяльності, визначальною характеристикою якої є самоорганізація, відносини всередині наукової школи визначаються другим видом влади — науковою компетентністю, що, на нашу думку, зумовлює більшу автономність школи на відміну від інших форм організації наукової праці, що має прояв, наприклад, у специфічній атмосфері наукового пошуку, з одного боку, високої дослідницької мотивації, з іншого — у дружній атмосфері взаємодопомоги і взаємопідтримки, про що пишуть майже всі дослідники наукових шкіл (див., наприклад: [18; 19]), оскільки єдині значущі конфлікти для автономного поля — це «чисті» наукові (позиція у школі, за яку йде боротьба, залежить лише від «чистого» наукового капіталу), що вирішуються легітимними для поля науки засобами — науковою дискусією. Визначальна роль наукової компетентності у шкільній ієрархії, висока автономність поля «наукова школа» зумовлює, на нашу думку, і більший науковий авторитет школи у порівнянні з іншими формами організації науки. Найбільшим об'ємом наукової компетентності у школі володіє лідер школи.

З іншого боку, будучи агентом у полі науки, наукова школа включена у боротьбу за наукову легітимність (перш за все власної парадигми у межах дисципліни і своєї дисципліни у полі науки в цілому) з іншими агентами цього поля. Здобуття наукової легітимності пов'язане значною мірою з інституціоналізованими формами визнання: науковими званнями, публікаціями у провідних виданнях, участю у конференціях, причому значення має як престиж власне конференцій, так і місце у програмі конференцій (наприклад, виступ на пленарному засіданні, модерування секції чи круглого столу, доповідь на секції), участь у конкурсах (у тому числі у якості журі), здобуттям наукових премій тощо¹. У цьому контексті боротьбою за наукову легітимність і авторитет, на нашу думку, обумовлені і стратегії інституціоналізації школи, що у полі дисципліни реалізуються через створення кафедр, факультетів, наукових журналів, конференцій, експертних комісій тощо, а у полі науки — через заснування нової дисципліни. З огляду на вищезазначене ми можемо висунути припущення, що в інституціоналізованій науковій школі принаймні на початку інституціоналізації обидва типи ієрархії очолюються лідером школи.

Адміністративний та «чистий» види наукового капіталу розрізняються не лише способами накопичення, а й способами трансляції. «Чистий» науковий капітал значно складніше транслювати через його слабку об'єктивованість, невизначеність, неясність. Як зазначає П. Бурдьє, «чистий» науковий капітал «...завжди містить дещо харизматичне (у буденно-

¹ Науковий капітал наукової школи є, з одного боку, акумульованим сукупним індивідуальним капіталом дослідників школи, з іншого ж боку, частину індивідуального наукового капіталу дослідників складає конвертований капітал школи, через що, зокрема, індивідуальний капітал дослідників, які входять до наукової школи, завжди підвищується на величину наукового капіталу школи. Проте варто зазначити, що, як і будь-який символічний капітал, науковий капітал є результатом конвенцій, через що завжди відносний.

му сприйнятті він пов'язаний з особистістю, з її індивідуальним «даром» і не може бути предметом «наказу про призначення на посаду» [17]. Щоправда, за П. Бурдье, дослідник здатний передати найбільш формалізовану частину своєї компетентності, але у ході тривалої співпраці або навчання, тобто на практиці. Науковий інституціоналізований капітал як вид бюрократичного капіталу має і відповідні правила трансляції, не дивлячись на те, що «у декотрих випадках він повинен приймати вигляд «відбору» за прикладом «чистого» наукового капіталу, особливо на основі конкурсів, які насправді можуть бути дуже схожими з конкурсами бюрократичного прийому на роботу, де визначення посадового місця декотрим чином підігнане під претендента» [17]. З огляду на вищезазначене, оскільки визначальним у науковій школі є «чистий» науковий капітал, то передача «неявного» знання, що вимагає безпосередньої комунікації у процесі передачі наукової традиції наступним поколінням дослідників як формуюча характеристика наукової школи отримує нову інтерпретацію і операціоналізацію з боку концепції П. Бурдье.

Окрім символічного, науковий капітал є ще специфічним видом культурного капіталу, який, у свою чергу, виступає у трьох станах: інкорпорованому — «у формі тривалих диспозицій розуму й тіла» (знання, вміння, методологічні і теоретичні переваги, «неявне знання» тощо), об'єктивованому (обладнання, інструменти, література тощо) та інституціоналізованому (посади, наукові звання) [20]. Причому особливістю об'єктивованого капіталу є те, що для його використання необхідно є наявність інкорпорованого культурного наукового капіталу — обладнання і література безкорисні для того, хто не вміє ними користуватися або не володіє категоріальним апаратом для того, щоб розуміти написане.

Зазначимо, що хоча здобуття і накопичення наукового капіталу є визначальним у науковому полі, проте на позицію агента у полі впливають всі види капіталу, якими володіє агент: економічний, соціальний, символічний і культурний, з одного боку, оскільки капіталам властива здатність до конверсії, з іншого — оскільки соціальні поля завжди умовно автономні.

Описуючи процеси автономізації поля науки, П. Бурдье синтезує два традиційні погляди на одну з основних проблем соціології науки — проблему соціальної детермінованості діяльності вченого (перший погляд характеризує науку як «чисту» діяльність, що розвивається за власною іманентною логікою¹, другий — кардинально протилежний — наголошує на тому, що наукові факти є результатом соціального конструювання²). У цьому контексті П. Бурдье зазначає, що «необхідно відмовитись від альтернативи «чистої науки», повністю вільної від будь-якої соціальної необхідності і «науки-служниці», повністю підпорядкованої політико-економічним інтересам» [17]. Саме категорія «поле», за П. Бурдье, дозволяє вирішити парадокс, з одного боку, вписаності діяльності вченого у конкретний соціокультурний контекст зі всіма відповідними характеристиками і впливами,

¹ В соціології цей погляд притаманний нормативістській соціології науки Р. Мертона.

² Цей погляд репрезентує так звана «сильна програма» в соціології науки, представлена іменами К. Кнорр-Цетіни, Д. Блура, Б. Барнса та ін.

з іншого — виробництво у процесі цієї діяльності позачасового і позапросторового продукту — наукових істин.

За П. Бурдье поле як автономна частина соціального простору конститується специфічною силою, яка забезпечує цілісність поля. Під силою у даному контексті розуміється властивість соціальної структури, що проявляється як відносини розподілу відповідного поля капіталу, через що у полі діють власні специфічні закономірності. Але оскільки поля є «мікрокосмами» у «макрокосмі» соціального простору, вони не позбавлені обмежень макроструктури: «Світу науки, так само як і економічному світу, відомі відносини сили, явища концентрації капіталу і влади, або навіть монополії, соціальні відношення домінування, що включають панування над засобами виробництва і відтворення, які діють у тій чи іншій області. І якщо він є саме таким, то зокрема тому, що ця антиекономічна економіка чисто наукового порядку залишається вкоріненою у звичайній економіці і в силу цього підводить себе під удар економічної (політичної) влади і чисто політичних стратегій, спрямованих на подолання чи збереження цієї влади» [17]. Проте зовнішні примушення завжди опосередковані логікою поля, причому чим більш автономне поле, тим більше воно здатне до рефракції — здатності переводити зовнішні примушення і вимоги у їхню специфічну, релевантну полю форму. Тобто у більш автономному науковому полі боротьба відбувається власне науковими засобами, науковими аргументами, у той час як у менш автономному науковому полі спрацьовують аргументи економічні, політичні тощо. Тоже можна припустити, що науковій школі як полю з доволі сильною автономією характерні часті зібрання, дискусії і обговорення наукових напрацювань, адже чим більша наукова автономія, тим більше «чистих» наукових практик реалізується у просторі, що дозволяють контролювати науковий «продукт», котрий у тому числі репрезентуватиме школу у більш широкому науковому полі, а також розподіляють «чистий» науковий капітал всередині школи.

Відносна автономність поля науки проявляється (окрім існування двох типів влади й ієрархій у науці), зокрема, у тому, що стратегії агентів завжди неоднозначні, двоїсті, одночасно зацікавлені і незацікавлені, оскільки походять від специфічного наукового інтересу — інтересу до незацікавленості: «Науковий інтерес... є форма інтересу, що визнається у будь-якій економіці символічного виробництва, цій антиекономічній економіці, де до певного ступеню саме незацікавленість приносить користь» [17]. Таким чином, вибір агентом наукових практик, зокрема науковою школою, області і предмету дослідження, методології і методів, видання для публікацій може розглядатись як стратегії реалізації не лише «чистих» наукових цілей, а й як стратегії символічної боротьби у науковому полі: «Епістемологічні конфлікти завжди одночасно є політичними конфліктами» [16]. Таким чином, стратегії агентів у науковому полі є залежними від стану розвитку дисципліни, а також від соціальних, культурних, політичних і економічних факторів (наукова діяльність завжди передбачає економічні витрати, наукові інституції й дослідження великою мірою фінансуються державою, також саме держава надає дозвіл на здійснення дослідницької і

освітньої діяльності, впливаючи тим самим і на стан дисципліни) тим більшою мірою, чим нижчий ступінь автономії поля, у тому числі дисципліни як субполя.

В цілому автономність поля науки передбачає спрямованість агентів поля на створення достовірних схем уявлень; розробку і використання складних методів верифікації і фальсифікації наукових результатів; відповідність результатів «реальності»; залежність визнання результатів не лише від виробників, а й від споживачів, які в автономному полі є іншими вченими, конкурентами і володіють високою компетентністю, що піддають результати критиці; раціональну дискусію і підкорення силі вирішального аргументу як спосіб подолання конфліктів [16; 17].

З позиції П. Бурдье, серед всіх дисциплін соціальні науки стикаються з більшими труднощами на шляху до автономії. Соціальні науки «займаються занадто важливим об'єктом (він цікавить всіх, починаючи з влади), занадто пекучим, щоб можна було залишити його у їхньому повному розпорядженні і залишити його їхнім власним законам. Він занадто важливий з точки зору соціального життя, соціального і символічного порядку, щоб соціальним наукам була надана така ж автономія і монополія на виробництво істини, як іншим наукам. Кожний вважає себе вправі братися за соціологію і вступати у боротьбу за легітимне бачення соціального світу, у яку включається і соціолог, але з дуже специфічним наміром. Цей намір: говорити істину або, гірше того, визначати умови, у котрих можна говорити істину, ми спокійно визнаємо за будь-яким іншим вченим, але щодо соціолога воно здається потворним» (цит. за: [21, с. 46]), а отже аналіз діяльності конкретних агентів наукового поля, зокрема наукових шкіл, повинен включати як аналіз власне наукових, так і аналіз зовнішніх чинників, що набувають більш питомої ваги, якщо об'єктом дослідження є соціальні науки.

Таким чином, розташовуючи наукову школу у «польову» логіку П. Бурдье, дослідник отримує аналітичні інструменти для розуміння як констеляції чинників формування та розвитку наукової школи, так і позиції наукової школи у структурі науки.

Список використаної літератури

1. Научные школы: проблемы теории и практики / [Астахова В. И., Астахова Е. В., Гайков А. А. и др.]; под ред. В. И. Астаховой, Е. В. Астаховой. — Х. : Изд-во НУА, 2005. — 332 с.
2. Зербино Д. Д. Научная школа как феномен / Д. Д. Зербино. — К. : Наук. думка, 1994. — 134 с.
3. Ярошевский М. Г. Логика развития науки и научная школа / М. Г. Ярошевский // Школы в науке / под ред. С. Р. Микулинского, М. Г. Ярошевского, Г. Кребера и др. — М. : Наука, 1977. — С. 265–274.
4. Гасилов В. Б. Научная школа — феномен и исследовательская программа науковедения / В. Б. Гасилов // Школы в науке / под ред. С. Р. Микулинского и др. — М., 1977. — С. 119–153.
5. Грезнева О. Ю. Научные школы (педагогический аспект) / Грезнева О. Ю. — М. : Изд-во МГУ, 2003. — 69 с.

6. Петренко В. Ф. Школа А. Н. Леонтьева в семантическом пространстве психологической мысли // Традиции и перспективы деятельностного подхода в психологии: школа А. Н. Леонтьева / [под ред. А. Е. Войскунского, А. Н. Ждан, О. К. Тихомирова]. — М. : Наука, 1999. — 248 с.
7. Воронкова С. В. Школа Валерия Ивановича Бовыкина (К вопросу о традициях и новаторстве в развитии советской исторической науки) // Россия на рубеже XIX–XX веков : Материалы научных чтений памяти профессора В. И. Бовыкина (Москва, МГУ им. М. В. Ломоносова, 20 января 1999 г.). — М. : Изд-во МГУ, 1999. — 234 с.
8. Проценко Л. Г. Наукова школа як об'єкт дослідження: теоретико-методологічні засади / Л. Г. Проценко // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства* : збірник наукових праць. — Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. — Випуск 16. — С. 190–195.
9. Проценко Л. Г. Наукова школа з перспективи системного підходу Н. Лумана / Проценко Л. Г. // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*. — 2012. — № 18. — С. 130–134.
10. Кун Т. Структура научных революций / Т. Кун. — М. : Прогресс, 1977. — 300 с.
11. Бурдьё П. Практический смысл / Пьер Бурдьё; [пер. с фр. Н. А. Шматко]. — СПб. : Алетейя, 2001. — 562 с.
12. Луман Н. Социальные системы. Очерк общей теории / Никлас Луман ; [пер. с нем. И. Д. Газиев]. — СПб.: Наука, 2007. — 644 с.
13. Полани М. Личностное знание. На пути к посткритической философии. — БГК Им. И. А. Бодуэна Де Куртенэ, 1998. — 344 с.
14. Луман Н. Медиа-коммуникации / Никлас Луман ; [пер. с нем. А. Антоновский]. — М. : Логос, 2005. — 280 с.
15. Бурдьё П. Социология социального пространства / Пьер Бурдьё ; [пер. с фр., общ. ред. Н. А. Шматко]. — СПб. : Алетейя; М. : Ин-т эксперим.социологии: Алетейя, 2005. — 288 с. — (Gallicinium).
16. Бурдьё П. Поле науки / П. Бурдьё // *Социальное пространство: поля и практики*. — СПб. : Алетейя, 2005. — С. 473–517.
17. Бурдьё П. Клиническая социология поля науки / П. Бурдьё // *Альманах Российско-французского центра социологии и философии Института социологии Российской Академии наук*. — СПб. : Алетейя, 2001. — С. 49–95.
18. Научные школы: проблемы теории и практики / [Астахова В. И., Астахова Е. В., Гайков А. А. и др.]; под ред. В. И. Астаховой, Е. В. Астаховой. — Х. : Изд-во НУА, 2005. — 332 с.
19. Юревич А. В. Социальная психология науки / А. В. Юревич. — СПб. : Изд-во РХГИ, 2001. — 352 с.
20. Бурдьё П. Формы капитала // *Западная экономическая социология: хрестоматия современной классики* / сост. и науч. ред. В. В. Радаев. — М. : РОССПЭН, 2004. — С. 519–536.
21. Маркова Ю. В. П. Бурдьё Пьер. Наука о науке и рефлексивность. Курс в Коллеж де Франс в 2000–2001 годах : реферат / Ю. В. Маркова // *Социологическое обозрение*. — 2003. — Т. 3, № 1. — С. 38–49.

Стаття надійшла до редакції 05.11.2013

Л. Г. Проценко

ст. преподаватель кафедры социологии
Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина
ауд. 350а, пл. Свободы, 6, Харьков, 64022, Украина
Тел.: +38 (057) 707-53-89, e-mail: liudmyla.protsenko@gmail.com

НАУЧНАЯ ШКОЛА В «ПОЛЕВОЙ ЛОГИКЕ» П. БУРДЬЕ

Резюме

В статье предложен один из путей социологической концептуализации феномена научной школы, которым автор считает конструктивистский структурализм П. Бурдьё. Особое внимание уделяется концепту практик и теории поля П. Бурдьё как наиболее перспективным для анализа научных школ. В перспективе этого подхода научная школа рассматривается автором, с одной стороны, как агент (коллективный) в поле науки, который занимает в нем определенную позицию и включен в соответствующие силовые отношения и направленный на реализацию собственных специфических стратегий, с другой же — как субполе, то есть систему структур и отношений, что, в свою очередь, дает возможность исследовать внешние и внутренние влияния на формирование и развитие научных школ.

Ключевые слова: научная школа, практики, конструктивистский структурализм П. Бурдьё, научный капитал, поле науки.

L. Protsenko

Department of Sociology, V. N. Karazin Kharkiv National University
Room 350a, Freedom Square, 6, Kharkiv, 64022
Phone: +38 (057) 707-53-89. E-mail: liudmyla.protsenko@gmail.com

SCIENCE SCHOOL IN THE BOURDIEU'S «FIELDS LOGIC»

Summary

One of the way of sociological conceptualization of phenomenon of scientific school suggested in the article, theoretic approach of P. Bourdieu that author are pointed out. Special attention is given to the concept of practices and theory of social fields as the most prospective for the analysis of scientific schools. Within the framework of this approach the scientific school is considered as an agent in the field of science, which occupies a certain position and included into a specific power of relationships and aimed at implementing their specific policies, and as sub-field, which is a system of structures and relationships, which makes possible to explore the internal and external influence on the formation and development of scientific schools.

Key words: Scientific school, practices, P. Bourdieu, scientific capital, the field of science.

УДК 316.286

К. О. Скляренко

магістр соціології, аспірантка кафедри соціології
Дніпропетровський національний університет імені О. Гончара
буд. 2а, вул. Слободська, с. Сурьсько-Литовське, Дніпропетровський р-н,
Дніпропетровська обл., 52064, Україна
Тел.: 0637858354, e-mail: zzzorya@rambler.ru

ПОВСЯКДЕННІСТЬ ЯК КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ МОДУС СОЦІОЛОГІЧНОЇ РЕФЛЕКСІЇ

В рамках даної публікації здійснена спроба методологічного аналізу концептуалізації феномену повсякденності як модусу соціологічної рефлексії в процесі парадигмальних змін наукового теоретизування з метою вироблення комплексного погляду на проблемне поле досліджень повсякденності з урахуванням специфіки процесуального контексту актуальної реальності.

Ключові слова: повсякденність, концептуалізація, рефлексія.

Тема повсякденності міцно увійшла в сферу сучасного наукового інтересу й вже встигла створити власну традицію, почали з'являтися дослідження із проблем культури побуту, способу життя в різні епохи, філософського осмислення повсякденності. Актуальність дослідження і аналітика культури повсякденності пов'язані із стрімкими змінами глобальної, інформаційної, постіндустріальної, постмодерної реальності, які трансформують цінності, норми, моделі поведінки, буття, інтегруючи в них не існуючі раніше елементи. Через це в культурі повсякденності найвиразніше видно соціальні трансформації, що імпліцитно і експліцитно відображають специфіку суспільства. Без звернення до культури повсякденності неможливо зрозуміти і ті інновації, які формуються в сучасній культурі. Отже місце культури повсякденності в загальній структурі культури міняється, але рівень знання про неї поки що недостатній, що відкриває широкі можливості для наукового аналізу.

Біля витоків наукового вивчення повсякденності стояли: М. Вебер, який ввів поняття «оповсякденювання»; У. Джеймс, що позначив в науці «множинність життєвих світів»; Е. Гуссерль, що вказав на відірваність науки від повсякденного життєвого світу людини; пізніше — А. Шюц, П. Бергер, Н. Луман, Ф. Бродель, Н. Еліас, А. Людке, Г. Гарфінкель, Х. Блюменберг, Б. Вальденфельс та ін. Принципи історичного дослідження повсякденності закладені французькою «школою анналів»: М. Блок, Ф. Бродель, Ж. Ле Гофф, Л. Февр та ін.

В українській та російській літературі відсутня тривала традиція вивчення повсякденності. Але все ж таки починаючи з 80-х років ХХ століття до неї зверталися такі російські дослідники, як А. Гуревич, О. Золотухіна-Аболіна, Л. Іонін, І. Касавін і Ю. Левада. В Україні дослідженням повсяк-

дення займаються М. Бойченко, О. Ходус, М. Галушко, В. Даринський, І. Карпенко, В. Кизима, А. Лактіонова та інші вчені.

Усі ці підходи перекликаються між собою і складають своєрідний калейдоскоп, який дає нові картини вивчення повсякденності. У цьому плані вважається необхідним вироблення комплексного погляду на проблемне поле досліджень повсякденності з урахуванням специфіки процесуального контексту актуальної реальності. Тому метою даної статті є: незважаючи на різноманіття і суперечливість підходів до вивчення повсякденності, комплексний аналіз концептуалізації цього феномену як модусу соціологічної рефлексії в процесі парадигмальних змін наукового теоретизування.

Інтерес до повсякденності пов'язаний із загальною зміною ставлення до культури в ХХ столітті, вона починає сприйматися як весь світ того, що створено людиною, без жорсткої ціннісної ієрархії. В результаті в орбіту дослідника потрапляє маса культурних об'єктів, які раніше просто не вважалися гідними вивчення і серйозного дослідження, приміром, уся область популярної культури, яка стала предметом вагомих наукових досліджень лише в першій половині ХХ століття. Виникає своєрідна мода на вивчення повсякденності в найрізноманітніших дисциплінах — історії, соціології, культурології.

В соціологічній науковій думці оформлюється окрема галузь знання — соціологія повсякденності, яку слід розглядати як своєрідний тренд в розвитку світової соціологічної думки, пов'язаний з кризою пояснювальних моделей «великої» теорії і, передусім, теорії еліт і структур. Структурний функціоналізм і споріднені йому класичні соціологічні теорії не могли і не прагнули до виявлення якісної специфіки різних суспільних явищ, оскільки головною метою заявляли пошук моделей, що дозволяють вичерпно описати будь-яку соціальну ситуацію за допомогою кінцевого числа індивідуальних змінних — аналітично певних характеристик, статистичних параметрів. Так, директор Центру досліджень повсякденного життя М. Маффесолі трактує підвищену увагу до повсякденності як ознаку краху великих пояснювальних схем минулого [1, с. 27]. Класична соціологія нехтувала такими критичними рисами нашого суспільства як фрагментація, випадковість, хаос, збіг обставин, ризик, ефемерні, спонтанні прояви, тілесні, емоційні і саморефлексивні характеристики, глобалізація. На даному етапі концепт цілісності суспільства змінюють категорії «мережа» (М. Кастельс), «первинна соціальність» (А. Кайє), «практики соціальних акторів» (Е. Гідденс, П. Бурдье).

Наступною причиною звернення до проблематики повсякденності була феміністська соціальна критика і феміністська теорія, яка вивчала прояв і причини пригнічення, дискримінації і експлуатації жінок в контекстах повсякденного життя, особливо в сім'ї і на робочому місці. Тобто відбувалася загальнонаукова й методологічна зміна в підходах до об'єкта і предмета дослідження — фокус інтересу соціологів зміщується з відносно стійких структур та інститутів в бік мікросоціальних явищ і процесів, на деталізацію повсякденної поведінки індивіда [2, с. 15].

Ще один важливий аргумент — визнання повсякденності у якості предмета наукового дослідження підкріплюється тим, що повсякденне знання містить «суб'єктивні теорії», тобто актуалізовані знання людини про світ і про себе, які, в свою чергу, можуть бути використані у раціональному пізнанні. Ось чому повсякденність, як філософська категорія, є важливим моментом у дослідженні сучасного життя, яка під впливом змін структур соціальних зв'язків та відносин перетворює повсякденне життя, надає йому варіативності.

У рамках сучасної соціології повсякденності спеціальному розгляду піддається найширший спектр явищ «зворотної сторони» життя суспільства:

- зонування простору помешкання в побуті;
- хронометраж часу буденного і вихідного днів, періоду праці і відпустки, сну, а також форми дозвілля;
- рольові функції в різних контактних групах (сімейних, офісних, клубних і ін.), тактики мовної поведінки;
- порядок соціалізації різних громадських груп (поколінь, чоловіків і жінок, представників титульних етносів, мігрантів і тому подібне);
- форми харчування, щоденні і святкові ритуали, модифікації етикету, мода (семантика одягу і взуття, зачіски і макіяжу).

Проте принципова відмінність між дослідженням побуту і вивченням повсякденності полягає в тому, що в центрі уваги дослідника знаходиться не безпосередньо побут, а життєві проблеми і їх осмислення сучасниками подій. Іншими словами, якщо етнограф реконструює побут, то соціолог аналізує емоційні реакції людей у зв'язку з тим, що їх в побуті оточує, концентрує увагу на суб'єктивному життєвому досвіді людей. Він шукає відповідь на питання, як випадкова подія стає спочатку «нормальним винятком», а потім — поширеним явищем.

Вихідні позиції соціології повсякденності базуються на поєднанні наступних ідей:

– засновників феноменологічного напрямку у філософії і, зокрема, Е. Гуссерля, який першим звернув увагу на значущість філософського осмислення «сфери людської повсякденності», яку він іменував «життєвим світом» [3, с. 35]. Натхненний ідеями Е. Гуссерля, засновник соціальної феноменології А. Шюц запропонував відмовитися від сприйняття «світу, в якому ми живемо», як «наперед-даного» і зосередитися на аналізі процесів утворення і обумовленості цієї уявної «наперед-даності», тобто «світу людської безпосередності» — прагнень і фантазій, сумнівів і реакцій на безпосередні особисті події [4, с. 131]. А. Шюц саме в предметно-тілесному існуванні бачив «переваги» повсякденності в порівнянні з іншими сферами людського досвіду (релігією, сном, грою, науковим теоретизуванням, художньою творчістю, світом душевної хвороби і тому подібне), які він називав кінцевими областями значень внаслідок того, що перехід з однієї області в іншу припускає свого роду смисловий стрибок;

– незадовго до Другої світової війни засновник «соціогенетичної теорії цивілізацій» Н. Еліас закликав розглядати суспільство і окремих людей «як нероздільні аспекти єдиного, але досить мінливого, набору взаємозв'язків»

[1, с. 13]. Він подарував світовому гуманітарному знанню бачення розвитку цивілізацій як переплетення різноманітних практик (виховання, пізнання, праці) і способів їх впорядкування, закріплених різними інститутами. Крім того, Н. Еліас поставив питання: чи маємо ми справу у разі повсякденності і, відповідно, її протилежності — «позапovсякденності» — з різними сферами людського суспільства? Ключова думка статті Н. Еліаса «Про поняття повсякденності» полягає в тому, що «...структура повсякденності не наділена характером більш-менш автономної особливої структури, але є складовою частиною структури даного соціального шару й, — оскільки його не можна розглядати ізольовано, — частиною владних структур усього суспільства». Численні ж сучасні визначення поняття «повсякденність», вважає німецький соціолог, імпліцитно мають на увазі протилежне поняття («не-повсякденність»), яке, однак, зазвичай залишається в тіні. Н. Еліас вважає за необхідне окреслити ці сфери, які протиставляються повсякденному життю, щоб уточнити, про які саме аспекти повсякденності йтиметься в тому чи іншому разі [1, с. 14]. Німецький філософ Бернхард Вальденфельс розвинув ідеї Н. Еліаса, стверджуючи, що дослідження повсякденності має напряду залежати від місця, часу, середовища та культури. Крім того, він звернув увагу на те, що повсякденність як факт значно відрізняється від уявлень людей про неї.

— кроком до виділення досліджень повсякденності в окрему галузь науки стала поява в 1960-ті ряду модерністських соціологічних концепцій і передусім теорії соціального конструювання П. Бергера і Т. Лукмана. Саме вони запропонували вивчати «зустрічі людей віч-на-віч», вважаючи, що саме такі соціальні взаємодії є основним змістом повсякденного життя. Вони ж першими поставили питання про мову таких «зустрічей» і шляхи «заучування типізації повсякденних дій», даючи таким чином поштовх дослідженням соціального конструювання ідентичності, статі, інвалідності і тому подібне [5, с. 25].

П. Бергер і Т. Лукман виділяють ознаки повсякденності, відмічаючи такі її риси як:

- самоочевидність існування;
- цілісність і впорядкованість;
- орієнтація на присутність;
- орієнтація на ситуацію «тут і зараз»;
- інтерсуб'єктивність;
- просторово-часова локалізація.

У теорії «соціального конструювання реальності» йдеться про те, що соціальна реальність складним чином конструюється через систему колективних уявлень. У свою чергу, механізм соціального конструювання реальності полягає в дотриманні наступних чотирьох процедур: хабітуалізації («доведення до звички» або перетворення на повсякденність), типізації, інституціоналізації і легітимації [5, с. 34];

— у ті ж 1960-ті роки Г. Гарфінкель і А. Сікурель заклали основи соціології повсякденного життя або «етнометодології». Метою соціології повсякденного життя стало виявлення «методів, якими користується людина

в суспільстві для здійснення повсякденних дій», тобто аналіз соціальних правил і упереджень, процеси їх формування, тлумачення одними людьми мови, поведінки і жестів інших [6, с. 125]. Суть етнометодологічного експериментування Г. Гарфінкеля полягає в несподіваному порушенні загальноприйнятого і нормального ходу подій, що дозволяє виявити зміст і форми повсякденних уявлень, що не виявляються при нормальному плині життя. Тобто завдяки провокації повсякденності остання «видає» сокривенні механізми свого устрою.

Своєрідним рубежем у вивченні повсякденності можна вважати «антропологічний поворот», який стався на початку ХХ ст. В цей час починається видавнича діяльність А. Берра — засновника журналу «Історичний синтез», на сторінках якого друкувалися М. Блок і Л. Февр. Саме у рамках заснованої ними «Школи Анналів» в центрі досліджень все частіше стала з'являтися пересічна людина зі своїми повсякденними проблемами харчування, одягу, житла, зайнятості, праці, відпочинку, моралі і так далі. Історики-анналісти виділяли виробничі, споживчі та технічні умови матеріального життя, або, як їх називав Ф. Бродель, «структури повсякденності». Це те, що є незмінним протягом тривалого часу та складає матеріальні умови існування людини у певному географічному та соціальному середовищі [7, с. 78].

Інше розуміння історії повсякденності домінує в італійській та німецькій історіографії, де досить часто її трактують як синонім поняття «мікроісторії». Заслугою німецьких істориків-критиків «старої науки» (Х. Медік, А. Людтке) є заклик до дослідження мікросвітів рядових людей, малих суспільних груп. Італійські дослідники звернули увагу не лише на поширене, типове, але й одиничне та випадкове в історії, будь то індивід чи подія. Фокус аналізу дослідника повсякденності — вивчення соціального з точки зору індивіда. Індивід в дослідженнях повсякденності має бути відтворений як такий, що діє на життєвій сцені в заданих обставинах (природних, тимчасових і політичних), що визначає ситуацію, конструює — спільно з іншими — соціальні ролі та грає їх [7, с. 79].

Дослідник історії повсякденності А. Хеллер підкреслювала, що головне в повсякденності — це індивідуальне відтворення. За її визначенням, «повсякденне життя є сукупність діяльності індивідуумів по відтворенню, що створюють умови і для суспільного відтворення» [цит. за 1, с. 153]. Її ідеї були розвинені і доповнені іншими дослідниками, зокрема Ж. Бодріаром, що в результаті дало можливість здійснити висновок про те, що повсякденність — це світ всіх людей, в якому повинен досліджуватися не тільки матеріальний бік, культура, житло, одяг, але і повсякденна поведінка, мислення та переживання [8, с. 54]. Особливо слід виділити роботи М. Фуко, в яких разом з вивченням самих повсякденних практик античності та класичних епох (способи говорити, робити і поводитися) залучаються і теоретичні формулювання філософії і науки, що стосуються цих повсякденних практик [9, с. 162].

Інтерес до повсякденності в сучасній соціальній теорії й гуманітарному знанні відроджувався під знаком «практичного повороту» — спроб фор-

мування нового теоретичного консенсусу на основі поняття «практики». Соціологічній концептуалізації «практик» сприяли три сучасні теорії: структуралістський конструктивізм П. Бурдьє, теорія структурації Е. Гідденса й етнометодологія Г. Гарфінкеля. У роботах П. Бурдьє, Е. Гідденса й Г. Гарфінкеля практична дія наділялася трьома основними рисами: домінуючою позицією у світі повсякденного життя, принциповою відмінністю від рефлексивних дій і подвійним (суб'єктивно-об'єктивним) характером. Якщо у феноменологічних і неомарксистських версіях соціології повсякденності мова йшла про «життєвий світ» як «верховну реальність» людського існування (А. Шюц [4, с. 131]), то завдяки «практичному повороту» повсякденність почала розглядатися в якості рутинних практик і нереліксивних дій [10, с. 20]. Онтологічними передумовами даного повороту є усвідомлення цінності різноманітних типів суб'єктивного досвіду, емоційно-поведінкових стратегій, плюралізму повсякденних практик — всього того, що у П. Бергера отримало назву «індивідуалізація життя» [5, с. 42], у З. Баумана — «індивідуалізоване суспільство» [11, с. 65].

За останні роки соціологія повсякденності істотно змінила свій теоретико-методологічний інструментарій. Критичному переосмисленню в 1990-ті рр. піддалося філософсько-соціологічне розуміння повсякденності А. Шюца. На основі переосмислення шюцерівської феноменології склався підхід, представлений, приміром, в роботах німецького дослідника Х. Бардта, що наголошує на розрізненні повсякденних і позаповсякденних ситуацій (пограничних, кризових і драматичних, а також ситуацій, які переживаються як «пригодницькі» або життєвий «поворот»). Учений підкреслював, що фактично більшість ситуацій є «змішаними», тобто виключно «позаповсякденні ситуації» можуть бути пронизані суто повсякденними явищами, так і виключно повсякденність може нести в собі «екзотику незвичності».

В роботах останніх років соціологією вивчається не стільки фактична обстановка повсякденності, скільки самовідчуття індивідів, їх суб'єктивні уявлення про себе самих і про світ навкруги, форми спілкування і інститути культури. Тобто предметом соціологічного дослідження стає не стільки соціальна реальність, скільки ставлення до неї, форми її представлення у свідомості людей. Соціолог повсякденності прагне з'ясувати, як пересічна людина пояснює собі і іншим свою поведінку, здійснення того або іншого вчинку при спілкуванні з людьми, що її оточують, а також звичні в суспільстві норми праці, відпочинку, їжі, виховання дітей, сімейних і любовних стосунків.

Можна сказати, що повсякденний світ — це все те, що у свідомості людини пов'язано з очевидністю, але протистоїть спробі її теоретичного опису в категоріях та визначеннях. Очевидне служить основою повсякденного життя, регулює вчинки та дії. Це все те, що в житті людини відбувається щодня, певним чином переживається і оцінюється як рутинне, тривіальне, а, відтак, стає повсякденним, неминучим, обов'язковим, звичним. Можна сказати, що повсякденність, за висловом Ф. Тенбрука, представлена «репрезентативною культурою» [цит.: за 1, с. 29]. Тобто такою культурою, яка визнається та сприймається. І, що важливо, сприймаються не тільки

вірування, ідеї, переконання людей, а й також мотиви, спонукання, різноманітні інтенції тощо.

Підводячи підсумок необхідно відзначити, що, незважаючи на різноманіття і суперечливість підходів до вивчення повсякденності в останні десятиліття, можна виділити дві основні тенденції, два полюси вивчення проблеми повсякденності. Перший прагне аналізувати повсякденне життя критично, ідентифікувати різні види суб'єктивного досвіду в соціальному контексті відчуття капіталістичної сучасності («модерніти»), а також усвідомити з найбільшою повнотою «визвольний» потенціал, присутній в повсякденності. Цей «критично-діалектичний» погляд пов'язаний з неомарксистським крилом культурної і соціальної критики, представлені такими відомими фігурами, як В. Бенямін, Б. Вальденфельс, М. Блок, А. Лефевр, Ф. Бродель. Другий підхід протистоїть занадто абстрактному і детерміністичному погляду багатьох кількісних соціальних досліджень і має на меті глибше розуміння області безпосереднього життєвого досвіду. До цієї тенденції у вивченні повсякденності, яку можна назвати інтерпретативно-текстуальною, можна віднести учених, що ґрунтуються на теоріях таких європейських мислителів, як Е. Гуссерль, А. Шюц і М. Вебер, а також представників американського прагматизму (У. Джеймс). Цей напрям включає соціальний конструктивізм П. Бергера і Т. Лукмана, драматургічний підхід І. Гоффмана, етнометодологію, біля витоків якого стоїть Г. Гарфінкель. Основною ідеєю представників другої групи є те, що дослідники соціального світу повинні артикулювати інтерпретативне розуміння того, яким чином актори розвивають «внутрішнє знання» певних соціальних процесів і використовують його, щоб діяти вільно і творчо.

Представлені нами концепції повсякденності хоча і розрізняються між собою, але все таки мають багато схожого в розумінні цієї проблеми. Всі автори так чи інакше згодні з тим, що повсякденність є особливою сферою досвіду, яка виступає як важливий і актуальний пласт культури, у вивченні і описі якої досягнуті певні результати. Предметна галузь повсякденності охоплює більшим чином невиробничу, споживчу сферу, сферу дозвілля, ніж виробничу, сферу приватного життя, аніж життя громадського.

Таким чином, ми можемо зробити висновок, що у роботах сучасних вчених намітилася тенденція розглядати побут, повсякденне життя не ізольовано, не як сферу, відірвану від соціальних процесів та явищ, великих історичних подій, політики, наукового і технічного прогресу, а як область, в якій проявляються, заломлюються магістральні соціальні процеси і яка, у свою чергу, чинить істотний вплив на розвиток усього суспільства.

Поява теми повсякденності в сучасних соціологічних дослідженнях пов'язана з критикою абстрактних соціологічних систем, розвитком феміністських та постмодерністських теорій, із затвердженням нового розуміння соціальної реальності, згідно з яким її хід визначається не лише політичними подіями, економічними законами, видатними особистостями, але і непримітним плином повсякденних справ, життям звичайних людей.

Вказані обставини в соціологічній теорії знайшли вираження в ряді «методологічних поворотів», зокрема в «антропологічному» та «практичному».

Таким чином, ми можемо відзначити, що історія повсякденності протягом ХХ ст. набула значного розвитку в доробках істориків, філософів, соціологів, культурологів. Надзвичайно висока популярність даної тематики та попит на неї виступають в якості показника соціального замовлення, відповіддю науки і культури в цілому на потребу, яка тепер уже могутньо заявила про себе, в осмисленні і затвердженні повсякденного життя як цінності сучасної культури.

Вищенаведені концепції доповнюють одна одну у спробі осягнення й аналізу повсякденності. На сучасному етапі ще не цілком викристалізувалася термінологія повсякденності, не до кінця розкриті її предмет та об'єкт. А оскільки без розуміння повсякденності неможливе повноцінне вивчення жодної гуманітарної науки, її подальше дослідження є сьогодні особливо актуальним.

Список використаної літератури

1. Орлов И. Б. Советская повседневность / И. Б. Орлов. — М., 2008. — 230 с.
2. Айзенштейн З. Экспортный феминизм Севера и Запада / З. Айзенштейн // Гендерные исследования. — 1998. — № 1. — С. 15–17.
3. Гуссерль Е. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология / Е. Гуссерль. — Новочеркасск, 1994. — 154 с.
4. Шюц А. Структура повседневного мышления / А. Шюц // Социол. исслед. — 1988. — № 2. — С. 130–136.
5. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. — М., 1995. — 303 с.
6. Филмер П. Об этнометодологии Гарольда Гарфинкеля / П. Филмер // Новые направления в социологической теории. — М., 1998. — С. 123–135.
7. Людтке А. Что такое история повседневности? Ее достижения и перспективы в Германии / А. Людтке // Социальная история. Ежегодник. 1998/1999. — М., 1999. — С. 77–79.
8. Бодрийяр Ж. В тени молчаливого большинства, или Конец социального / Ж. Бодрийяр. — Екатеринбург: Изд-во Уральск. ун-та, 2000. — 86 с.
9. Фуко М. Власть и тело / М. Фуко. — СПб., 2008. — 231 с.
10. Бурдьё П. Социальные поля и практики / П. Бурдьё. — М., 2001. — 185 с.
11. Бауман З. Индивидуализированное общество / З. Бауман. — М.: Логос, 2002. — 390 с.

Стаття надійшла до редакції 11.11.2013

Е. А. Скляренко

Днепропетровский национальный университет имени О. Гончара
д. 72, пр. Гагарина, г. Днепропетровск, 49010, Украина

ПОВСЕДНЕВНОСТЬ КАК КОНЦЕПТУАЛЬНЫЙ МОДУС СОЦИОЛОГИЧЕСКОЙ РЕФЛЕКСИИ

Резюме

В рамках данной публикации осуществлена попытка методологического анализа концептуализации феномена повседневности как модуса социологической рефлексии в процессе парадигмальных изменений научного теоретизирования с целью выработки комплексного взгляда на проблемное поле исследований повседневности с учетом специфики процессуального контекста актуальной реальности.

Ключевые слова: повседневность, концептуализация, рефлексия.

E. A. Sklyarenko

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University
72, Gagarin Avenue, Dnepropetrovsk, 49010, Ukraine

DAILY LIFE AS A CONCEPTUAL MODUS OF SOCIOLOGICAL REFLECTION

Summary

As part of this publication effected attempt methodological analysis of the conceptualization of the phenomenon of everyday life as a mode of sociological reflection in the process of paradigm changes in scientific theorizing in order to develop a comprehensive view of the problem field studies of everyday life, taking into account the specific context actual reality.

Key words: daily, conceptualization, reflection.

УДК 316.774

Н. С. Тарасова

аспірант кафедри методів соціологічних досліджень
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
кв. 115, б. 31/3, Танкопія, Харків, 61091, Україна
Тел.: +380971916289, e-mail: bocharova.natalya@gmail.com

МАНІПУЛЯТИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ВІЗУАЛЬНИХ ОБРАЗІВ У ЗМІ

У статті розглядаються основні історичні форми моделей впливу на аудиторію, що використовуються засобами масової інформації. Також розглядаються особливості таких сучасних моделей впливу ЗМІ, як «ефект праймінгу» та модель «культивації». Ґрунтуючись на особливостях представлених моделей впливу ЗМІ та ролі візуальних образів у цих моделях впливу, доведено високий маніпулятивний потенціал візуальних образів у ЗМІ.

Ключові слова: візуальні образи, модель обмеженого впливу, модель тотального впливу, ефект праймінгу, модель культивації.

Засоби масової інформації мають здатність не тільки нести інформацію, але і формувати у людей певні уявлення про систему соціальних відносин і позицій, а також формувати систему цінностей та поведінкових практик, маючи, тим самим, значний вплив на конструювання соціальної реальності. Сучасні засоби масової інформації носять переважно візуальний характер, зокрема, журнальні тексти набувають художнього оформлення, телевізійні повідомлення представлені одночасно у візуальній і в аудіальній формі, візуально оформлені й гіпертексти в Інтернет-просторі. Багатство візуальних образів у нашому повсякденному досвіді призводить до формування нових форм сприйняття, нового складу мислення і осягнення світу, а тому і вносить зміни у моделі впливу ЗМІ на аудиторію.

Метою нашої статті є визначення маніпулятивного потенціалу візуальних образів у ЗМІ. Для цього ми розглянемо моделі впливу, що використовуються засобами масової інформації та визначимо, яку роль у цьому процесі відіграють саме візуальні образи.

Ґрунтуючись на різноманітних підходах до вивчення впливу ЗМІ на суспільство, соціологи розробили безліч поглядів щодо впливу ЗМІ на аудиторію. Досить вичерпна схема наукового вивчення медіавпливу дається у роботі У. Северина і Дж. Танкарда «Теорії комунікації: походження, методи та застосування в засобах масової інформації» [1]. Автори поділяють історію теоретичного осмислення впливу ЗМІ на ряд етапів, кожен з яких представлений своєю моделлю впливу. Автори виділяють:

1. «Модель тотального впливу», суть якого полягає у тому, що аудиторія вважається пасивною масою, нездатною протистояти потоку повідомлень, ідей і уявлень, а також ідеологічним махінаціям [2]. Ця модель, на думку авторів, панувала з 1920 р. по 1940 р. Яскравими представниками «моделі тотального впливу» вважаються У. Ліппман і Г. Лассвелл. Ці авто-

ри вважали, що засоби масової комунікації можуть впливати на аудиторію досить сильно та невідворотно, при вірному підборі повідомлень і організації інформації (теорія «золотої кулі»). Таким чином, правильно організований вплив однозначно призведе до бажаного результату.

2. «Модель обмеженого впливу» з'явилася в 1940 році та проіснувала до 1965 року. Значний вклад у розвиток даної моделі впливу зробив психолог К. Хофланд, який на основі емпіричних досліджень виявив безліч чинників, що впливають на згоду аудиторії з повідомленням СМК. До таких чинників він відносить щирість, компетентність, привабливість, авторство, думка оточуючих і ін. Також важливими виявилися характеристики повідомлення та характеристики одержувача (стать, тип особистості, інтелект, самооцінка, замученість і ін.). Ще одним впливовим дослідником в рамках даної моделі став П. Лазарсфельд, який отримав схожі дані. Він створив модель дворівневої комунікації, згідно якої ЗМІ впливають не на більшість аудиторії, а лише на невелику, найбільш активну її частину, яку автор назвав «лідери думок» [3].

3. На зміну моделі «обмеженого впливу» у 1965 році приходять модель «помірного впливу», що полягає у наявності сильного впливу засобів масової інформації на аудиторію але з певними обмеженнями. Так, М. Маклюен, вважав, що вплив ЗМІ визначається не змістом інформації, а засобом її подачі як таким [4]. Іншими словами, вплив відбувається на самому фундаментальному рівні, змінюючи моделі сприйняття і мислення. Яскравими представниками даної моделі стали також і С. Болл-Рокешо і М. Де Флер, що розробили теорію залежності, що підкреслює зв'язок між суспільною системою, ЗМІ та аудиторією. Теорія стверджує, що ступінь залежності аудиторії від засобів масової інформації визначається індивідуальними відмінностями одержувачів, масштабом соціальних заворушень чи конфліктів, а також кількістю і централізацією інформаційних функцій, які виконуються мас-медіа [5].

4. Модель «сильного впливу», на думку У. Северина і Дж. Танкарда, з'явилася у 1980 році та займає пріоритетне положення і досі. Дослідники вважають, що засоби масової комунікації мають значний вплив на суспільну свідомість. Прикладом даної моделі є дослідження впливу телебачення на основні американські життєві цінності, що було проведено Дж. Грубе [1], яке показало, що люди переглядають свої цінності, переконання та моделі поведінки, якщо в таких виявляються невідповідності, а вплив перегляду піддослідними 30-хвилинної телепередачі про життєві цінності був досить сильним.

Але адекватність запропонованої класифікації заперечується Д. Брайтманом і С. Томпсон, які у книзі «Основи впливу ЗМІ» приводять незаперечні факти, що спростовують таку періодизацію теорій впливу ЗМІ [4]. Вони стверджують, що визначення таких етапів розвитку (від сильних до помірних, а потім знову до сильних) може призвести до помилкового уявлення про розвиток теорій впливу, пояснюючи це тим, що у запропонованій версії періодизації підкреслюється значимість окремих вчених, у той час як інші автори та їхні роботи не згадуються взагалі. В якості аргу-

ментів своєї точки зору Д. Брайант і С. Томпсон приводять ряд прикладів, що ілюструють розбіжності у поглядах щодо впливу ЗМІ, що з'явилися вже на початковому етапі. Так, вони приводять дві статті, що були опубліковані в Американському журналі соціології кінця XIX століття, при порівнянні яких відкривається цікавий факт: «модель обмеженого впливу» з'явилася раніше «моделі сильного впливу» [4]. «Наприклад, в 1926 році Г. Лундберг виявив вельми слабкий зв'язок між думками жителів Сіетла відносно певних питань державної політики та позицією, яку зайняла преса» [4, с. 273]. Він припускав, що індивідуальні відмінності одержувачів інформації послаблювали силу впливу. Автори також доказують, що теорії «обмеженого» і «сильного» впливу ЗМІ, мали місце на кожному етапі історії наукових досліджень медіавпливу. Ми, слід за Д. Брайантом і С. Томпсоном, вважаємо, що усі представлені вище моделі впливу мають місце і на сучасному етапі розвитку теорій ЗМІ.

Найбільш значного впливу у сучасному світі розвинутих технологій, можливо досягти не лише при вірному підборі повідомлень і організації інформації, а й при вірному підборі форми передачі повідомлень. Реклама, кіно, телебачення та Інтернет здатні об'єднувати у собі одночасно аудіальні, вербальні та візуальні повідомлення, а тому є найбільш впливовими засобами масової інформації. Це пов'язано з «ефектом присутності», що створюється завдяки тому, що в цих ЗМІ в органічній єдності знаходяться звуко- і відеоряд і задіяні обидва найважливіших типи рецепторів людини, що забезпечує створення більш міцних зв'язків з аудиторією, яка сприймає інформацію. Саме завдяки такій багатоканальності вони здатні повернути найбільше уваги до повідомлення та забезпечити безпрограшний варіант впливу, виходячи з того, що коли один канал не спрацьовує, все одно залишається можливість впливу через інший канал. Саме тому, опираючись на ідеях У. Ліппмана і Г. Лассвелла, ми підтримуємо ідею тотального впливу у сучасному суспільстві при умовах правильно створеного та переданого повідомлення.

Розглянемо протилежну, «модель обмеженого впливу» що підтримує ідею активної поведінки аудиторії ЗМІ у плані вибору джерел інформації й відбору розповсюджуваних повідомлень. Звісно, в епоху інформаційного забруднення і зростання кількості «незатребуваної» інформації подібні теорії мають право на існування, але роль візуальних образів у засобах масової комунікації в рамках даної моделі впливу значно зростає, тому що саме візуальні образи найбільше здатні привертати увагу аудиторії, виділяти повідомлення серед величезного інформаційного масиву за рахунок того, що візуальні образи не потребують особливих технік дешифрування. На відміну від текстів вони відразу «схоплюються» оком, передаючи зміст повідомлення в цілому, що значно прискорює механізм фільтрації непотрібних даних. До того ж візуальні образи здатні справляти прихований вплив. Апелюючи насамперед до емоційних верств психіки людини, візуальні образи здатні проникати в підсвідомі шари та впливати на свідомість людини, що також актуалізує роль візуальних образів у процесі маніпулювання суспільною свідомістю. Так, згідно з концепцією, запропонованою Л. Фестінгером,

люди відчувають психологічний дискомфорт, впадають у стан «когнітивного дисонансу», коли їм нав'язують погляди, ідеї й судження, що змушують їх сумніватися у власних ідеалах, або почуття і смаки, що їх торкаються [6]. Щоб уникнути дискомфорту, людина відбирає тільки ту інформацію, яка узгоджується з її власними переконаннями й віруваннями, й ігнорує суперечливі повідомлення. Ідея цілеспрямованого інформаційного відбору продовжує розроблятися й останнім часом [7]. Та все ж таки, враховуючи значну виразність та можливість латентного впливу візуальних образів у ЗМІ та їх тотальний характер розповсюдження, ми вважаємо, що значення даної моделі впливу трохи зменшується.

Цікавою для нас також є модель обмеженого впливу П. Лазарсфельда, який запропонував класичну двоступеневу модель впливу ЗМІ, яка згодом стала однією з перших загальноновизнаних теоретичних конструкцій у соціології. Згідно із цією моделлю, вплив ЗМІ на індивіда здебільшого є не прямим, а опосередкованим мікрогрупами, де посередниками при передачі інформаційного впливу виступають так звані «лідери суспільної думки» — особи, які користуються авторитетом у своїй мікрогрупі, які цікавляться будь-якою проблемою, активно читають газети й слухають радіо, а потім обговорюють прочитане або почуте у своєму оточенні, даючи при цьому фактам або подіям власне тлумачення. Іншими словами, міжособистісна й внутрішньогрупова комунікація опосередковує масову комунікацію за наступною схемою: ідеї часто передаються від радіо й газет до лідерів суспільної думки, а від них — до менш активних верств населення [8]. Запропонована П. Лазарсфельдом двоступенева модель впливу актуальна і сьогодні. Пропонуємо розглянути її на прикладі такого візуалізованого комунікативного простору, як соціальні Інтернет-мережі. Так, серед величезного масиву інформації, що циркулює у просторі соціальної Інтернет-мережі «ВКонтакте», користувачі віддають перевагу інформації, що транслюється «співтовариствами» або «групами», адміністратори яких займаються фільтруванням інформації не лише за тематикою «співтовариства» або «групи», а й виходячи з власних поглядів. Таким чином, «співтовариства» або «групи» у соціальній Інтернет-мережі «ВКонтате» відіграють роль «лідерів суспільної думки». Більша частина інформації на сторінках «співтовариства» або «групи» представлена саме у візуальній формі. Тому ми можемо констатувати, що візуальні образи є основним інструментом передачі інформації, яким користуються лідери суспільної думки у соціальній Інтернет-мережі «ВКонтате».

Розглянемо сучасні теорії впливу ЗМІ, що представлені такими моделями як: «ефект праймінгу» та модель «культивації». Теорія «ефекту праймінгу» заснована на концепції когнітивних неоасоціацій. Сутність її полягає в тому, що під впливом засобів масової комунікації в свідомості індивіда оживають старі асоціації, які впливають на розуміння отриманої інформації [9]. Сприймаючи якусь інформацію і згадуючи та переживаючи асоціативно певні події, пов'язані з цією інформацією, люди можуть реагувати на неї не так, як вимагають реальні умови, а як вони реагували колись. Процес виникнення асоціацій і спогадів є «ефектом праймінгу». В рамках

даної моделі впливу візуальні образи також займають пріоритетне по відношенню до тексту положення, тому саме візуальні образи мають здатність викликати емоції та впливати на асоціативні спогади та уявлення набагато сильніше, ніж «голий» текст. Саме тому модель праймінгу частіше застосовують до таких засобів інформації, як телебачення, реклама Інтернет тощо. Ефекту праймінгу приділяється багато уваги в дослідженнях щодо впливу реклами, особливо впливу праймінгу на сприйняття нових виробів відомих фірм-виробників [9]. Також аналізується інтерпретація телепередач і викликані ними асоціації після праймінгу або позитивними, не стереотипними образами чорношкірих (обох статей), або негативними стереотипами цих соціальних груп [10]. Роль телебачення в праймінгу ставлення виборців до кандидатів або посадових осіб вивчалася в межах досліджень впливу візуальних зображень політиків, які з'являються в новинах [11].

Як свідчать ці та безліч інших прикладів, «теорія праймінгу» стала ефективним концептуальним базисом для пояснення різних видів медіавпливу. Ця теорія була успішно застосована в різних сферах вивчення медіавпливу. Учені намагаються визначити взаємозв'язок між «ефектом праймінгу» й установками, поглядами і поведінкою споживачів масової інформації. Враховуючи, що сьогодні практично кожна людина тією чи іншою мірою є споживачем масової інформації, то вплив «ефекту праймінга» відбивається на суспільстві в цілому.

Ще однією дуже цікавою моделлю є модель «культывації» [12], згідно з якою чим більше часу індивід витрачає на перегляд телевізійних передач, тим більш спотворено він сприймає реальність. Значну роль у даному процесі відіграють візуальні телевізійні образи, тому що захоплюючи і зачаровуючи людину, візуальні образи набувають можливість конструювати нову реальність, а точніше безліч віртуальних реальностей. Віртуальна реальність носить симулятивний характер (в термінології Ж. Бодріяра) [13] і може взагалі не мати зв'язків зі справжньою реальністю, але візуальні образи створюють ілюзію таким чином, що вона сприймається і переживається людиною як абсолютно достовірною реальністю. Створення теорії «культывації» було пов'язано, головним чином, зі спробою вчених пояснити вплив телебачення на телеглядачів. Однією з головних, але не єдиною темою досліджень був вплив медіанасильства на свідомість і поведінку людей. Поряд з медіанасильством вивчалися процеси формування вікових стереотипів [12], гендерних стереотипів [14], а також інших явищ, що відбуваються в суспільстві.

Таким чином, ми можемо зробити висновок, що у сучасному суспільстві присутні усі історичні форми моделей впливу ЗМІ, але у зв'язку з тотальною візуалізацією засобів масової інформації, на нашу думку, більш пріоритетне місце займають теорії «помірного» та «максимального» впливу.

Ефективність впливу візуальних засобів інформації залежить від багатьох факторів: особливостей змісту повідомлення та каналу передачі і сприйняття повідомлення, індивідуальних особливостей аудиторії тощо.

При сприйнятті інформації через зоровий канал з'являється відчуття реальності того, що зображується (бачити, значить, вірити), а також ви-

никає ефект включення, що підсилює вплив візуальної інформації на аудиторію. На відміну від тексту візуальні образи здатні швидше передавати зміст повідомлення, привертати більше уваги до повідомлення. Найбільш масовий і сильний вплив на аудиторію справляють аудіовізуальні ЗМІ: телебачення, Інтернет і реклама, видовищність яких означає активну мобілізацію візуально-чуттєвих образів, націлених насамперед на емоційну віддачу з боку глядачів, а раціонально-розумовий план сприйняття тут відступає на другий план, що приводить до пасивного споживання готових образів і відкриває нові можливості до маніпулювання суспільною свідомістю.

Список використаної літератури

1. Severin W. J., Tankard Jr., J. W. Communication theories: Origins, methods, and uses in the mass media / W. J. Severin, Jr. J. W. Tankard. — 3rd ed. — New York: Longman, 2002.
2. Почепцов Г. Г. Информационные войны / Почепцов Г. Г. — М.: Рефл-бук; К.: Ваклер. — 2000. — 576 с.
3. Гулевич О. А. Убеждающая коммуникация: Реф. обзор: Учебное пособие для студентов факультетов психологии ВУЗов / О. А. Гулевич. — М.: Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. Фак-т. Психологіі. — 1999.
4. Брайант Д., Томпсон С. Основы воздействия СМИ: Пер. с англ. — М.: Издательский дом «Вильямс», 2004. — 432 с.
5. Ball-Rokeach S. J., DeFleur M. L. A dependency model of mass-media effects / S. J. Ball-Rokeach, M. L. DeFleur // Communication Research. — 1976. — № 1. — P. 3–21.
6. Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса / Л. Фестингер. — СПб.: Ювента, 1999. — 318 с.
7. Graber D. Processing the news: How People tame the information tide / D. Graber. — Lanham, Md.: University Press of America, 1993. — 300 p.
8. Lazarsfeld P. The People's choice / P. Lazarsfeld, B. Berelson, H. Gaudet. — New York: Free Press, 1944. — 187 p.
9. Назайкин А. Н. Эффект прайминга медиа-исследований в рекламе / А. Н. Назайкин // Вестник Московского университета. Серия 1: Журналистика. — 2010. — С. 160–169.
10. Power J. G. Priming prejudice: How stereotypes and counter-stereotypes influence attribution of responsibility and credibility among ingroups and outgroups / J. G. Power, S. T. Murphy, G. Coover // Human Communication Research. — 1996. — 23 (1). — P. 36–58.
11. West D. M. Air Wars: television advertising in election campaigns / D. M. West. — New York: CQ Press, 2009. — 187 p.
12. Gerber G. Aging with television: Images in television drama and conceptions of social reality / G. Gerber, I. Gross, N. Signoricelli, M. Morgan // Journal of Communication. — 1980. — № 30(1). — P. 37–47.
13. Бодрийяр Ж. Общество потребления: Его мифы и структуры / Ж. Бодрийяр ; [Пер. с франц., послесл. и примеч. Е. А. Самарская]. — М.: Республика; Культурная революция, 2006. — 269 с.
14. Morgan M. Television and adolescents' sex role stereotypes: A longitudinal study / M. Morgan // Journal of personality and Social Psychology. — 1982. — № 43. — P. 947–955.

Стаття надійшла до редакції 19.11.2013

Н. С. Тарасова

кафедра методов социологических исследований
Харковского национального университета имени В. Н. Каразина
кв. 115, д. 31/3, ул. Танкопия, Харьков, 61091, Украина

**МАНИПУЛЯТИВНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ ВИЗУАЛЬНЫХ ОБРАЗОВ
В СМИ**

Резюме

В статье рассматриваются основные исторические формы моделей воздействия на аудиторию, используемые средствами массовой информации. Также рассматриваются особенности таких современных моделей влияния СМИ, как «эффект прайминга» и модель «культивации». Основываясь на особенностях представленных моделей влияния СМИ и роли визуальных образов в этих моделях влияния, доказан высокий манипулятивный потенциал визуальных образов в СМИ.

Ключевые слова: визуальные образы, модель ограниченного влияния, модель тотального влияния, эффект прайминга, модель культивации.

N. Tarasova

Department of methods of sociological research, Kharkov National University
kv. 115, Tankopiya, 31/3, Kharkov, 61091, Ukraine

MANIPULATIVE POTENCIAL OF VISUAL IMAGES IN MEDIA

Summary

Main historical forms of impact models on audience use by media are treated in article. Priming's effect» and «cultivation» model as features of modern models of media's influence are also treated. Basing on features of presented media's impact models and on roles of visual images in this models has been proved a high manipulative potencial of visual images in media.

Key words: visual images, limited impact model, the model of total impact, the effect of priming, the model of cultivation.

УДК 316.7

Ю. Г. Сорока

д-р соціол. наук, доцент, доцент кафедри соціології
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
п. Свободи, 4, Харків, 61022, Україна
Тел.: +38 050 3258453, e-mail: soroka70@gmail.com

КУЛЬТУРНІ МЕХАНІЗМИ ВЛАДИ: ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ

В статті аргументується визначення поняття культурних механізмів влади, яке пропонується як інструмент аналізу «роботи» культури по відтворенню соціальних ієрархій та нерівностей. Розкриваються види культурних механізмів влади (номінація, класифікація, легітимація, сакралізація, натуралізація), що пов'язані з соціальними практиками функціонування таких елементів культури, як символ, ритуал, міф. Методологічна перспектива такого розгляду визначена соціокультурним аналізом та постструктуралістською соціальною теорією.

Ключові слова: культура, влада, номінація, легітимація, натуралізація.

В сучасному рухливому, глобалізованому та інформатизованому світі все частіше культура використовується для пояснення зіткнень та конфліктів на ґрунті національних, етнічних, расових, релігійних та інших відмінностей. Але справа не тільки в тому, що звернення до очевидних речей — різниці в одязі, поведінці на публіці, ритуалах чи віруваннях — приховує боротьбу за ресурси грошей чи впливу. Або в тому, що власна культура та слідування культурним традиціям як ціннісні пріоритети піднесені на небачену висоту консервативним поворотом суспільного дискурсу. Залишаючи ці конспірологічні та ідеологічні пояснення в зоні уваги, маємо визнати головним наслідком зазначених стратегій інтерпретації закріплення певних дистанцій між категоріями та групами в суспільстві, ставлення до них як близьких чи далеких, миролюбних чи небезпечних, ширше — своїх чи чужих. Іншими словами, маємо визнати зростаючу актуальність звернення до питань ролі культури у відтворенні соціальних ієрархій та влади в суспільстві.

Також висвітлення зв'язку культури та влади є необхідним для пояснення виникнення та відтворення культури як такої в її певних формах, що пов'язані з діяльністю та минулим конкретної спільноти чи суспільства. Таке спрямування дослідження на зв'язок конкретних культурних феноменів (символів, ритуалів, міфів, дискурсів тощо) та соціокультурних умов їх виникнення та відтворення необхідне, щоб запобігти перетворенню соціології культури на «рафіновану» галузь, відокремлену від перебігу соціального життя скляним бар'єром вкритих пилом музейних вітрин.

Дослідження зв'язку культури та влади відповідатиме й розвиткові соціологічного знання, яке, як відомо, орієнтовано трьома специфічно соціологічними питаннями: соціальна нерівність, типологія соціальних систем

та соціальна взаємодія (В. Судаков). Пропоноване в даній статті поняття — культурні механізми влади — відповідає першому з цих питань, концентруючи увагу на культурному забезпеченні відтворення влади та соціального порядку, які мають певний формат соціальної нерівності своїм доступним для спостереження вираженням.

Розмаїття тематики досліджень зв'язку культури та влади в соціології та суміжних дисциплінах (М. Вебер, В. Парето, Е. Дюркгейм, Р. Михельс, Г. Моска, Т. Парсонс, А. Грамши, М. Хоркхаймер та Т. Адорно, М. Фуко, П. Бурдье, З. Бауман, Ф. Енгелстад та ін.) пов'язане зі специфікою тематичних напрямків та методологічних орієнтирів. Так, дослідження може звужувати владу до політичної, влади держави, а культуру — до інститутів створення, розповсюдження та зберігання культурних цінностей, мистецтва, обираючи ключовим концептом «культурну політику» [1]. Рефлексивна й критична настанови щодо відтворюваних значень, цінностей, ідентичностей висуває в якості ключових поняття «культурна гегемонія» й «культурні індустрії» [2], пізніше інтенція маркетизації культурного виробництва — поняття «креативних індустрій» [3]. Вітчизняні дослідження пострадянських трансформацій актуалізували зазначену тематику у методологічній перспективі феноменологічної соціології [4] та тематичному ракурсі механізмів підтримки реальності в умовах соціальної кризи.

Соціокультурний аналіз, обраний в даній роботі як основа методології, орієнтуючи на розгляд будь-яких явищ та процесів суспільного життя в нерозривній єдності трьох вимірів — особистісного, соціального та культурного, — відвертає від відокремленого бачення культури та влади або вивчення їх взаємовпливів. Натомість соціокультурний підхід спрямовує концептуалізацію на висвітлення соціоструктурних, соціально-розрізнявальних ефектів культурних феноменів. Саме для вирішення цього концептуального завдання пропонується поняття культурних механізмів влади. Іншою методологічною опорою обрано постструктуралістську соціальну теорію (Ж. Дельоз, М. Фуко, П. Бурдье), яка дозволяє реалізувати критичний потенціал соціологічного дослідження, тобто не тільки виявляти певні соціальні нерівності, але й рефлексувати фігури влади, що за ними стоять.

Центральними поняттями, на основі яких відбувається концептуалізація, є поняття культури та влади. Культура, слідом за К. Гірцем, визначається як сукупність генералізованих настанов комунікації та інтерпретації [5]. Влада, слідом за М. Фуко — через розрізнення прямої та дискурсивної влади [6]. Нижче представлена загальна рамка концептуалізації поняття культурних механізмів влади.

Кожна людина переживає утиски своєї свободи, вимоги підкорятися певним нормам, законам, правилам та чинить це особисто по відношенню до інших, тобто має справу з проявами влади. Влада розуміється як тип соціальних стосунків домінування в таких проявах, як вплив, керування, управління, маніпулювання, панування тощо. Феномен влади присутній в соціальній взаємодії на будь-якому її рівні (соцієтальному та міжіндивідуальному, міжгруповому та внутрішньогруповому тощо) та в різних стра-

тегіях встановлення ієрархій (переконавання, примус, сила, оцінювання, компетенція, авторитет, харизма тощо).

Прямі влади вирізняються вертикальною структурою, реалізуються згори вниз та пов'язані з примусом чи навіть утиском прав та свобод людини. Вони легко помітні та реалізуються на макрорівні взаємодії (влада інститутів армії, поліції тощо). В домодерному світі — це влада суверенів, тобто влада відбирати чи дарувати життя. В сучасному світі, де велика частина суспільного життя базується на ліберальній взаємодії і проголошує права й свободи людини, вертикальні структури підпорядкування також легко помітити.

Дискурсивні влади (або влада-знання за М. Фуко) діють горизонтально, регулюють взаємодію за допомогою знань та норм, завдяки чому в суспільстві відбувається розрізнення груп людей та встановлення між ними стосунків нерівності. Будь-яка ознака відіграє роль розрізнявальної: колір шкіри, клас, стать, вік, місце проживання, сексуальна орієнтація, освіта тощо. Дискурсивна влада не належить певній людині, регулює стосунки на мікрорівні суспільства, за допомогою правил та знань, що є частиною здорового глузду. Вона характеризується горизонтальністю, децентрованістю, невидимістю [7].

Реалізація різних форм владних стосунків є соціальною взаємодією, тобто має включати три компоненти соціокультурної тріади [8]. Аналітично виділяючи культурний вимір цих процесів, тобто спрямувавши погляд з перспективи культури в соціокультурній тріаді, отримуємо культурне забезпечення владних стратегій, культурний аспект відтворення стосунків панування й підпорядкування або (коротше) культурні механізми влади.

Культурні механізми влади є способом закріплення певних стосунків нерівності між групами в суспільстві шляхом вироблення (або актуалізації) культурних значень, їх ієрархізації, наділення їх соціальною силою, тобто встановлення зв'язку між культурними значеннями та соціальною структурою. Завдяки цьому відбувається примушення груп до певного місця в соціальній ієрархії відповідно актуальному розподілу сил в суспільстві, а саме — в інтересах домінуючих. Важливо підкреслити, що слово «механізм» (в прямому значенні — засіб передачі руху) використовується у пропонованому понятті як метафора та акцентує смисл багатобічних зв'язків процесів, що взаємно відтворюють один одного. Серед культурних механізмів влади треба назвати наступні: номінація та класифікація (П. Бурдьє), нормалізація (М. Фуко) та канонізація (Л. Іонін), сакралізація (В. Бурлачук) та легітимація (М. Вебер, П. Бергер та Т. Лукман, Ю. Хабермас, П. Бурдьє, В. Бурлачук), натуралізація (А. Бікбов). Специфічним культурним механізмом влади є також дискурс чужого та ворога [9]. Нижче представлені такі культурні механізми влади, як номінація та класифікація, легітимація, сакралізація та натуралізація.

Номінація та класифікація, за П. Бурдьє, є функціями та ознаками легітимної влади [10]. Номінація — це називання або визначення будь-яких соціальних об'єктів, явищ, груп, окремих персон; класифікація — віднесення їх до певних типів, класів. Номінація та класифікація реалізуються

будь-яким соціальним агентом та визнаються в межах його впливу (батьків щодо дітей — в межах родини, вчительки щодо учнів — в межах школи, начальника щодо підлеглих — в межах організації тощо). Право легітимної номінації в межах суспільства належить державі та реалізується за допомогою бюрократичних процедур, в тому числі — кодифікації та видачі посвідчень. Останні не тільки надають загальновизнані права їх володарю (наприклад, керувати транспортним засобом, брати шлюб, обіймати посаду тощо), але й підтверджують символічну владу держави, яка забезпечує всі ці посвідчення. Право на легітимну номінацію є засобом відтворення стосунків об'єктивної влади в стосунках символічної влади, тобто виробництво здорового глузду (чим і є легітимна номінація) відбувається відповідно до інтересів домінуючих. З іншого боку, номінація та класифікація не є нейтральними механічними операціями розподілу: класифікації оперують культурними категоріями (словами мови, культурними символами [11]), які головним чином спираються на бінарні опозиції (жіноче/чоловіче, зло/добро, чорне/біле, низьке/високе тощо). Тобто інтерес домінуючих щодо вибудовування ієрархії значень реалізується за допомогою ціннісно ангажованих символів. Важливим полем досліджень в цьому контексті є використання номінацій в текстах мас-медіа [12], художніх та інших культурних текстах, повсякденному спілкуванні, що є полями функціонування дискурсивної влади.

Якщо поділити культурні механізми влади на групи відповідно тому, які саме елементи культури (культурні феномени) ними актуалізуються, можна побачити, що згадані номінація та класифікація є використанням символу, легітимація та сакралізація — ритуалу, натуралізація — міфу. Умовність такого поділу очевидна: символічні, ритуальні та міфологічні аспекти культури тісно переплетені між собою та в певних ситуаціях недоступні для відокремлення. Однак зазначений поділ видається корисним з методичної точки зору, бо дозволяє структурувати тематику на початковому етапі вивчення та скерувати знання щодо центральних елементів культури на вивчення процесів культурного забезпечення відтворення нерівності в суспільстві.

Легітимація — це, за П. Бергером та Т. Лукманом, смислова об'єктивація другого порядку [13], тобто створення значень, які мають пояснити та виправдати зміст та форму інституціонального устрою. Легітимація розгортається на чотирьох рівнях: безальтернативна констатація «так це робиться» на дотеоретичному рівні; закріплені в прислів'ях та приказках, фольклорі та вкорінені в повсякденному мисленні моральні максими; професійно створені теорії; символічні універсуми, тобто матриці бачення та інтерпретації об'єктивних та суб'єктивних подій та явищ [14]. Причому три попередніх рівня є механізмами підтримки символічного універсуму.

Легітимація постає не тільки засобом пояснення культурно-історичних феноменів, але дозволяє інтерпретувати процеси, що постійно виникають в суспільстві [14, с. 131–160]. Як стверджує О. Шульга, ці процеси легітимації можуть бути суб'єкт-об'єктивними та розгортатися у вертикальній площині, суб'єкт-суб'єктивними — в горизонтальній площині, а також більш

складними, що відбуваються за допомогою інститутів освіти та мас-медіа. Таку типологію можна співвіднести зі згаданими ідеями М. Фуко про прямі й непрямі влади та роль інститутів дисциплінування тіл.

Таке розуміння легітимації спрямовує дослідження різноманітних форм ритуалів як сучасних, так і традиційних. Так, ритуал переходу легітимує соціальну структуру спільноти, яка включає не тільки живих, але й померлих членів [15], чоловічі ритуали — соціальний поділ за гендерно-статевою ознакою [16], а практики материнства — патріархальний принцип розподілу праці та відповідальності [17]. Ритуали вшанування пам'яті легітимують державний устрій за допомогою згадування героїв минулого [18], а практики телевізійного перегляду можна інтерпретувати як засіб легітимації «четвертої влади» [19].

Специфічним варіантом легітимації як культурного механізму влади є сакралізація. Це специфічні ритуали (або ефект певних ритуалів), які відтворюють поділ сакрального та профанного світів [20], або встановлюють такий поділ, коли старий порядок зруйновано. Сакральне, як стверджує В. Бурлачук, не обов'язково означає деяку невидиму силу: воно є чимось екстраординарним та вимагає такого ж ставлення до себе; решта предметів, людей, будь-яких об'єктів таким чином стає профанним. «Процес сакралізації предмета, людини, події є одночасно процесом наділення владою. Сакральне та влада співпадають в тому сенсі, що обидва несуть собою здатність домінування, безпосереднього визначення життя людей» [20, с. 67]. Прикладами сучасної сакралізації стають ритуали футбольних вболівальників, музичних фан-клубів, або прибічників певного політичного лідера. Встановлюючи місце центру, який сакралізується та репрезентує владу, такі ритуали впорядковують світ, повертають його в гармонійний стан. В цитованій роботі В. Бурлачук розглядає події Помаранчевої революції як специфічний ритуал сакралізації.

Натуралізація — це ототожнення соціокультурних явищ з природними (натуральним), завдяки чому зв'язок їх походження з діяльністю певної спільноти в певних історичних умовах викорінюється з пам'яті людей на користь положення про їх відповідність законам природи, всесвіту тощо. Натуралізації зазнають норми розподілу соціально значущих ресурсів в суспільстві, що призводить до закріплення та забезпечує відтворення вираженого в цьому розподілі формату соціальної нерівності, відповідної ієрархії верств, груп та категорій суспільства.

Як підкреслює Л. Малес [21], соціальні практики натуралізації представлені у способах творення та відтворення культурної традиції через підтримку відповідних символів, ритуалів та міфів. Саме в традиції «до мінімуму зводиться рефлексія соціального конструювання реальності» [21, с. 7], вони є нереклексивними настановами культурного відтворення. Натуралізація культурних смислів, набуття ними надсуб'єктивного, гіпостазованого характеру є проявом їх реіфікації, поводження з ними як з предметами. Так, наприклад, визначення центру/периферії міста є результатом натуралізації як просторового закріплення культурних ознак соціальних поділів.

Натуралізації піддаються важливіші соціальні поділи, як, наприклад, політико-географічні кордони, які досліджує О. Бікбов [22]. Гори, річки, ліси не містять в собі природної сутності кордонів, здатні бути перешкодами лише для фізичних переміщень. Натомість буденною свідомістю політико-географічні кордони сприймаються як щось природне, натуральне. Природність приховує випадковий характер національних та адміністративних кордонів, пов'язаний з перебігом політичної боротьби в минулому, та стає центральною ілюзією панування.

Натуралізацією також є стратегія інтерпретації явищ та процесів природи за допомогою соціокультурних смислів, тобто перенесення суто людських значень на розповідь про тварин, рослини та будь-які прояви життя. Метафоричність та намагання авторів (наприклад, авторів чисельних телевізійних фільмів про природний світ) бути зрозумілими для широкої аудиторії є тільки поверховим поясненням такої стратегії інтерпретації. Як показала Е. Мартін, навіть наукові тексти з природничих дисциплін (йшлося про біологічний опис яйцеклітин та сперматозоїдів) не є вільними від культурного досвіду [23].

Таким чином, поняття культурних механізмів влади, запропоноване в цій роботі, визначається як спосіб закріплення певних стосунків нерівності між групами в суспільстві шляхом вироблення культурних значень, їх ієрархізації, наділення їх соціальною силою, тобто встановлення зв'язку між культурними значеннями та соціальною структурою. Його введення відповідає завданню концептуального освоєння соціокультурних ефектів культурних феноменів.

Подальші дослідження зазначеної проблематики передбачають розширення переліку культурних механізмів влади, в тому числі за допомогою звернення до надбань суміжних дисциплін; визначення взаємозв'язків між окремими культурними механізмами влади; включення кодів, дискурсів, політик до переліку актуалізованих дослідженням культурних феноменів; розвиток концептуалізації в напрямку співставлення з досягненнями в таких тематиках, як культура та соціальна структура, культура та соціальні розрізнення; створення та реалізацію стратегії емпіричного дослідження культурних механізмів влади в її прямій та дискурсивній формі.

Список використаної літератури

1. Белова Т. Культура и власть / Т. Белова. — М.: Философское общество СССР, 1991. — 212 с. ; Между обществом и властью: массовые жанры от 20-х к 80-м годам XX века. — М.: Индрик, 2002. — 328 с.
2. Адорно Т., Хоркхаймер М. Диалектика Просвещения. Философские фрагменты / Т. Адорно, М. Хоркхаймер. — М.; СПб.: Медиум, Ювента, 1997. — 312 с.; Грамши А. Тюремные тетради. Часть первая: пер. с итал. — М.: Издательство политической литературы, 1991.
3. Мак-Илрой Э. Культура и бизнес: путеводитель по фандрейзингу: пер. с англ. — М.: Классика-XXI, 2005. — 158 с.; Флорида Р. Креативный класс: люди, которые меняют будущее: пер. с англ. — М.: Классика-XXI, 2005. — 430 с.
4. Бурлачук В. Ф. Символ и власть: роль символических структур в построении картины социального мира / В. Бурлачук. — К.: ИС НАНУ, 2002. — 266 с.

5. Гирц К. «Насыщенное описание»: в поисках интерпретативной теории культуры / К. Гирц; пер. с англ. // Интерпретация культуры. — М.: РОССПЭН, 2004. — С. 9–42.
6. Фуко М. Воля к знанию // М. Фуко. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет: Пер. с франц. — М.: Кастанль, 1996. — С. 97–268.
7. Гендеровані влади: про теорію дискурсивних влад // Гендер для медій / За ред. М. Маєрчик (гол. ред.), О. Плахотник, Г. Ярманової. — К.: Критика, 2013. — С. 29–40.
8. Сорокин П. А. Родовая структура социокультурных явлений // Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество. — М.: Издательство политической литературы, 1992. — С. 190–220.
9. Сорока Ю. Свої, чужі, різні: соціокультурна перспектива сприйняття Іншого: Монографія / Ю. Сорока. — Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. — С. 212–216.
10. Бурдьє П. Социальное пространство и символическая власть / П. Бурдьє; Пер. с фр. Н. Шматко // Начала. — М.: Socio-Logos, 1994. — С. 181–208.
11. Сорока Ю. Г. Символи культури в соціологічному баченні: викладання соціології культури в умовах легітимації Української культури / Ю. Г. Сорока // SOCIOПРОСТІР: THE INTERDISCIPLINARY COLLECTION OF SCIENTIFIC WORKS ON SOCIOLOGY AND SOCIAL WORK. — № 2'11. — С. 47–50 [Електронний ресурс]. — Режим доступу до журналу: http://www.sociology.kharkov.ua/socioprostir/files/magazine/2_2011/
12. Сорока Ю. Г. / Номинальный уровень схемы восприятия социального пространства в текстах теленовостей // Сорока Ю. Г. Видеть, мыслить, различать: социокультурная теория восприятия / Ю. Г. Сорока. — Х.: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2010. — С. 182–196.
13. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности / П. Бергер, Т. Лукман. — М.: Медиум, 1995. — 336 с.
14. Шульга А. Легитимация и «легитимация»: феноменологический анализ / А. Шульга. — К.: ИС НАНУ, 2012. — 208 с.
15. Маєрчик М. Символіка втрати і здобуття тілесних функцій в обрядах переходу // Маєрчик М. Ритуал і тіло / М. Маєрчик. — К.: Критика, 2011. — С. 73–126.
16. Гилмор Д. Ритуалы мужественности // Гилмор Д. Становление мужественности: культурные концепты маскулинности: Пер. с англ. — М.: РОССПЭН, 2005. — С. 154–176.
17. Кісь О. Мати: ідеали та практики материнства // Кісь О. Жінка у традиційній українській культурі (друга половина XIX — початок XX ст.) / Кісь О. — Львів: Інститут народознавства НАН України, 2012. — С. 181–199.
18. Коннертон П. / Церемонії вшанування пам'яті // Коннертон П. Як суспільства пам'ятають: Пер. з англ. — К.: Ніка-Центр, 2004. — С. 70–113.
19. Рождение практики телепросмотра // Сергеева О. Домашний телевизор: экранная культура в пространстве повседневности / О. Сергеева. — СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2009. — С. 70–91.
20. Бурлачук В. Власть, ритуал и «оранжевая революция» // Соціологічне знання та влада: суперечливі взаємовідносини соціологічних досліджень і політичної практики. — К.: Стило; Фоліант, 2005. — С. 63–75.
21. Малес Л. В. Соціокультурний аналіз: концептуалізація засад: Автореф. ... доктора соціол. наук: спец. 22.00.01 — теорія та історія соціології / Л. В. Малес. — К.: Логос, 2012. — 32 с.
22. Бикбов А. Социальное пространство как физическое: иллюзии и уловки / А. Бикбов // Отечественные записки. — 2002. — № 6/7 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://magazines.russ.ru/oz/2002/6/2002_06_08.html
23. Martin E. The Egg and the Sperm: How Science Has Konstruted a Romance Based on Stereotypical Male-Female Roles // Signs. 1991. — Vol. 16, № 3. — P. 485–501 (Цитується за: Гендерована біологія // Гендер для медій / За ред. М. Маєрчик (гол. ред.), О. Плахотник, Г. Ярманової. — К.: Критика, 2013. — С. 61–78).

Стаття надійшла до редакції 25.11.2013

Ю. Г. Сорока

кафедра соціології

Харьківського національного університету імені В. Н. Каразіна

пл. Свободи, 4, Харків, 61022, Україна

КУЛЬТУРНЫЕ МЕХАНИЗМЫ ВЛАСТИ: ПОНЯТИЕ И ВИДЫ

Резюме

В статье аргументируется определение понятия культурных механизмов власти, которое предлагается как инструмент анализа «работы» культуры по воспроизводству социальных иерархий и неравенств. Раскрываются виды культурных механизмов власти (номинация, классификация, легитимация, сакрализация, натурализация), которые связаны с социальными практиками функционирования таких элементов культуры, как символ, ритуал, миф. Методологическая перспектива такого рассмотрения определена социокультурным анализом и постструктуралистской социальной теорией.

Ключевые слова: культура, власть, номинация, легитимация, натурализация.

I. G. Soroka

department of sociology, N. V. Karazin Kharkiv national university,

m-n. Svobody, 4, Kharkiv, 61022, Ukraine.

CULTURAL MECHANISMS OF POWER: DEFINITION AND FORMS

Summery

The article is devoted to the definition of concept «cultural mechanisms of power» which can be the instrument for analysis of «work» of culture in reproduction of social hierarchies and inequalities. The forms of cultural mechanisms of power (nomination, classification, legitimation, sacralization and naturalization) have described. These forms relate to functioning of cultural elements of power, namely — symbol, ritual and myth. The methodological perspective of this approach has defined by sociocultural analysis and social theory of post structuralism.

Key words: culture, power, nomination, legitimation, naturalization.

УДК 316.7(477):379.85

В. Г. Шпакова

аспірант кафедри соціології

Одеського національного університету імени І. І. Мечникова

к. 40, Французський бул., 24/26, Одеса-58, 65058, Україна

Тел.: (066)2027210, e-mail: camila2112@mail.ru

ТУРИСТИЧЕСКИЕ ПРАКТИКИ В КОНТЕКСТЕ ИНФОРМАЦИОННО-КУЛЬТУРНОГО ПОТРЕБЛЕНИЯ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА

Статья призвана показать, что туристические практики становятся компонентом повседневности и что туристическая деятельность постепенно выходит за пределы прямого потребления услуг коммерческих предприятий. Это происходит под влиянием развивающегося интернет-дискурса туризма, формирующего основы «новой культуры» времяпровождения в путешествии, подразумевающей: информированность, «персонализированный запрос», экономию времени и средств, специализацию (например, релаксацию, спорт, познание, эстетическое наслаждение, собственно динамику передвижения).

Ключевые слова: туристические практики, интернет-потребление, туристические услуги, турист-пользователь, социокультурные аспекты.

Актуальность статьи объясняется тем, что феномен туризма приобрел всеобщий характер и трансформировался в культурный феномен, можно сказать, стал символом массового потребления, может быть, даже законодателем моды на стандартизированные удовольствия (отдых, рекреация, творчество и т. д.).

В Украине за последнее время туризм стал одной из ведущих отраслей, перешедших в сферу предпринимательской активности, он вписался в производство рыночной экономики и сам во многом способствовал его формированию. Все меньше потребители стали обращаться за предоставлением им туристических услуг к разнообразным туристическим организациям и агентствам, и все в большей степени стали самостоятельно выбирать туристические услуги, в особенности становится актуальным интернет-потребление туристических услуг. Ясно, что туризм — это не просто смена обстановки, путешествие, перемещение в пространстве. Это осознанная целенаправленная деятельность, деятельность, в первую очередь, культурная (досуговая), базирующаяся на эстетически-гедонистическом замысле, на детальном расчете свободного времени и свободного бюджета, деятельность потребительская, выражающаяся в выборе и непосредственном потреблении как коммерческих услуг отрасли, так и духовных ценностей культурного наследия. Для современного человека туризм — один из способов как самопостижения, творческого самовыражения, так и банальной демонстрации собственного статуса и потребительских опций. Нынешняя эпоха информатизации, несомненно, провоцирует глубокие изменения туристи-

ческой деятельности. На наш взгляд, эти изменения касаются, в первую очередь, именно потребления туристических услуг, которое все больше ориентируется не на коммерческое рекламное предложение, а на личную информированность, личный интерес, рациональное обдумывание того, что и как и с какими затратами потребить, и к кому обратиться за услугами (а то и вовсе организовать все, по возможности, самостоятельно). Большинство современных туристов в Украине, например, — активные пользователи Сети (потому что для туризма все-таки актуален определенный «порог» регулярного дохода, в рамках которого пользование Интернетом — совсем не проблема). Иными словами, «турист-пользователь» — это новый уровень потребления и новый, специфический характер деятельности, основанный на информированности, на детализированной экспектации, «независимо проверенном» пакете туристических услуг. Он способен быстро и эффективно выявить соответствие или несоответствие рекламной информации той, которую совершенно свободно предоставляют пользователи сети, уже имеющие опыт подобного потребления. Наверное, информативность туристических форумов и порталов — обстоятельство, с которыми обязательно придется считаться коммерсантам, потому что интернет-коммуникация постепенно делает туристов подобием публики. В связи с вышесказанным целью данной статьи является демонстрация трансформации туризма как деятельности, его социокультурных факторов. Методологической основой данного исследования являются работы таких представителей социологии туризма, как Д. Маккеннел [1], Д. Бурстин [2], Д. Урри [3], С. Коэн [4], К. Роджек [5], в которых содержатся разные интерпретации влияния туризма в социокультурном пространстве. Первые попытки теоретического осмысления туризма в современной социологии относятся к 60-м гг. XX века. По мнению Д. Бурстина, механизм туризма заключается в следующем: изолированный от окружающей среды и местных жителей, массовый турист путешествует в управляемых группах и находит удовольствие в недостоверных искусственных аттракционах, доверчиво наслаждаясь «псевдособытиями» и игнорируя «реальный мир». Реклама и средства массовой информации, образы, которые отвечают туристским потребностям, продуцируют замкнутую бесконечную систему иллюзии, которая служит основанием туристу для отбора и оценки потенциальных туристских «райских уголков» [1, с. 134]. Отстаивая проблему подлинности туристского опыта, Д. Маккеннел утверждает, что туристы стремятся увидеть жизнь такой, которую они реально проживают, даже прожить ее вместе с местным населением, и в то же время они никогда не смогут достичь этой цели [2, с. 10]. Дж. Урри ввел в методологию изучения туризма метафору «туристский пристальный взгляд» (*tourist gaze*). По мнению Дж. Урри, туристский взгляд фокусируется на объектах, отличающихся от повседневной жизни (пейзаж, ландшафт), но, с другой стороны, объекты туристского внимания включают «разные формы социальной стереотипизации». Взгляд туриста конструируется с помощью знаков и зависит от эффекта визуальности. Изменение технологии зрения влияет на способы видеть мир и, как следствие, трансформирует его не только в глазах людей, но и в его физической

структуре. Таким образом, туристское потребление побуждает к созданию туристских достопримечательностей, развитию туристской инфраструктуры, освоение новых мест с предоставлением им значению туристской дестинации [3, с. 76]. К. Роджек представил «концепцию индексации представлений туристов». Он доказывал, что в структуру туристского восприятия включены визуальные, текстовые и символические представления, которые содержатся в путеводителях, кино, телевизионных показах и историях путешественников. Выдающиеся достопримечательности, как и туристические места, не имеют никаких собственных или оригинальных значений, следовательно, можно создавать фрейм выдающейся достопримечательности, индексируя элементы культуры с помощью кино, телевидения и литературных работ [5, с. 5].

Современный туризм является интенсивно развивающимся социальным феноменом, актуальной сферой человеческой деятельности, образования, потребления, времяпрепровождения, обусловленной системой взаимодействия человека с миром. Естественная «влюбленность», приверженность людей к культуре, тяга к познанию ее глубинных оснований и исторических корней — одна из предпосылок возникновения и развития культурного туризма. Туризм активно взаимодействует со сферами культуры, образования, досуга, масс-медиа. Феномен роста многообразия требует усиления культурных контактов — налаживания «мостов» сотрудничества, диалога культур, народов и цивилизаций. Туризм становится все более популярным и доступным. Он отображается на многочисленных Интернет-сайтах, посвященных проблемам и вопросам туризма, и спутниковое вещание также становится все более масштабным. Это развитие привело к реальному формированию единого для всего мира коммуникационного пространства, способствующего значительной активизации информационных и культурных обменов, укреплению духовного единения людей, в какой бы части мира они ни проживали. Мы становимся свидетелями интенсивного образования новой туристической реальности посредством новейших медиа- и телекоммуникационных технологий. Существуют телеканалы, которые транслируют телепередачи, посвященные туристическим турам, одна из таких украинских передач это «Світ навиворіт», или «Мир наизнанку» на телеканале 1+1. Автор «Мира наизнанку» путешествует по странам, в которые не принято ездить с туристическими турами. В программе можно увидеть редкие традиции и уникальные ритуалы, невероятные знакомства с аборигенами. Ведущий данной программы Дмитрий Комаров — украинский журналист и фотограф, специальный корреспондент газеты «Известия в Украине». Автор и участник масштабных экспедиций отдает предпочтение одиночным путешествиям — покупает билет в один конец и надолго уезжает в незнакомую страну, чтобы понять ее изнутри, стать ее жителем, показать ее изнанку. Проект «Города мира» производства России на телеканале ТВЦ представляет собой цикл фильмов в жанре развернутого репортажа. Каждый фильм рассказывает о современной жизни одного конкретного города: исторический и деловой центры, транспорт, рестораны, развлекательные заведения. Чем живет средний класс и люди состоятельные — как одеваются, где делают покупки и т. д.

Каждый выпуск программы — это не просто повествование о Стокгольме, Париже, Лондоне или Амстердаме — это яркие, красочные зарисовки из повседневной жизни города и его жителей. «Клуб мандрів» — украинская передача на телеканале Верховной Рады, где описываются памятники истории и культуры, неповторимые природные ландшафты — от дремучих лесов до крутых скал, тихходные реки, народные промыслы, уникальные музеи и выдающиеся личности Украины. Широко известен в Интернет-сети — виртуальный тур по Крыму. Крым богат удивительными уголками и необыкновенно разнообразен, а отдых в Крыму великолепен, — можно убедиться в этом, рассмотрев панорамы полуострова в 360 градусов, совершая прогулки по достопримечательностям и местам отдыха в виртуальной реальности, как в жизни — с возможностью оглянуться вокруг, прокрутить изображение от горизонта до горизонта, от земли до неба. Перемещаясь по карте Крыма, можно найти информацию о размещении достопримечательностей, мест отдыха и развлечений, выбрать экскурсию или тур по дворцам Крыма, паркам, скверам, пляжам и насладиться панорамами природы Крыма. Можно посмотреть фотографии гостиниц и совершить виртуальный тур по номерам и инфраструктуре.

Интернет стал неотъемлемой частью современной жизни. Это не просто быстрое и удобное средство коммуникации, а среда, которая пронизывает практически все сферы деятельности человека. Вспомним слова «отца» Интернета Билла Гейтса: «...Если тебя нет в Интернете, то ты не существуешь» [6, с. 105].

Эмпирическая база исследования представлена результатами контент-анализа (контент-анализ является одним из наиболее распространенных в практике изучения содержания массовой коммуникации) материалов туристических (потребительских) Интернет-ресурсов. Из веб-страниц, которые были избраны для исследования, — наиболее популярные по рейтингу туристические ресурсы: туристический клуб и форум «Мангуп» (посвящен внутреннему туризму в Украине, в частности, в Крыму) и «Турправда» (сайт-портал со множеством гиперссылок — переходов, самый объемный из потребительских туристических ресурсов по внешнему туризму). Таким образом, выдвинутая нами гипотеза подтверждается — рассмотрев основные результаты контент-анализа, приходим к следующей интерпретации полученных результатов: единицы счета, которые подвергались анализу, представляют собой «туристический дискурс», объединяющий различные тематические сообщения о туризме, нацеленные на позиционирование потребляемых туристами услуг, с помощью стратегий аргументаций, которые функционально связаны между собой. Темой данного дискурса являются: организации туристических поездок, отзывы о культурных объектах в связи с этим. Активными Интернет-пользователями используются разнообразные дискурсивные жанры: авторские путеводители по различным культурным объектам Крыма, Египта, Турции, видеоролики, фотоальбомы туристов, рекомендации ноу-хау, оценочные суждения. Таким образом, туристический дискурс выполняет «информативную» функцию, и наряду с этим сопряженную с ней «убеждающую функцию». Анализируя туристический дис-

курс, следует отметить, что привлечение внимания достигается, во-первых, броским заголовком, своеобразными лозунгами, названием той или иной туристической программы, включением в туристические поездки: «Мармарис — это удивительный город!», «Египет — совершенно иной мир!»; во-вторых, использование картинок и фотографий, где представлены аттрактивные объекты. В туристическом дискурсе встречается и значительное количество отрицательной информации, которая позволяет построить свой «гипертекст», т. е. можно выбрать тот маршрут, который будет наиболее интересным, менее проблемным и затратным, который подтвержден наибольшим количеством положительных отзывов и наименее — отрицательных. В связи с интерпретацией приходим к следующим выводам: важнейшая социокультурная характеристика туризма состоит в том, что он является социальной практикой, изменяющей человека и позиционирующей его в социальном пространстве, что реализуется в социализирующей, коммуникативной, когнитивной, рекреационной, медиативной, рекламной функциях, в функции формирования и удовлетворения туристских потребностей.

Выводы. Механизм функционирования феномена туризма определяет воздействие туристической деятельности на уровне внутреннего мира человека, межличностных отношений, социума, фокусируя наиболее значительные трансформации современной социокультурной ситуации, в результате чего туристический опыт становится социально значимым. Основными функциями туризма являются: социальная, экономическая, рекреационная, гедонистическая, познавательная, мировоззренческая и аксиологическая. При этом различные виды туризма реализуют иногда одновременно несколько функций. Социокультурные функции туризма самым тесным образом связаны с культурным развитием общества, ценностными приоритетами и ориентирами социума:

– феномен туризма в определенном смысле означает гетерогенность, одобрение сосуществования культур в индивидуальном опыте, что, прежде всего, предполагает готовность к взаимодействию, стремление к плюрализму, а не к единообразию;

– взаимообогащение транснациональных форм общечеловеческой культуры происходит во многом благодаря обмену социокультурной информацией между туристами. В этом отношении феномен туризма играет важнейшую роль канала культурного межцивилизационного взаимодействия, однако необходимо отметить, что потребительские приоритеты современного общества ведут к массовым пространственным практикам туризма, нивелирующим его изначальный когнитивный потенциал.

Для Украины туризм является важным фактором социального прогресса украинского общества, и в качестве факторов оптимизации туристической деятельности в Украине должна выступать разработка эффективной государственной политики относительно развития туризма; формирование гражданского общества; содействие развитию туристического бизнеса; создание благоприятной политической и социально-экономической обстановки и экологического состояния в местах туристского интереса; повышение благосостояния населения вследствие социального прогресса.

Список использованной литературы

1. Boorstin D. The Image. A Guide to Pseudo-Events in America / D. Boorstin; Ed. — N.-Y.: Vintage Books, 1992. — 319 p.
2. MacCannell D. The Tourist: A New Theory of the Leisure Class / D. MacCannell. — New-York: Schocken, 1998. — 14 p.
3. Урри Д. Туристское созерцание и окружающая среда / Д. Урри // Вопросы социологии. — 1996. — № 6. — С. 75–91.
4. Cohen E. A. Phenomenology of Tourist Experiences / E. A. Cohen. — Sociology. — 1979. — Vol. 13, № 2. — P. 179–201.
5. Шарий Д. В. Соціально-філософські аспекти туризму/Д. В. Шарий // Наукова періодика України. — 2011. — 11 с.
6. Войцицька М. Віртуальний вимір українського соціокультурного простору. UA-NET- у дзеркалі всесвітнього павутиння / М. Войцицька // Молода нація: Альманаху — 2003. — № 4.

Стаття надійшла до редакції 25.11.2013

В. Г. Шпакова

кафедра соціології Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
к. 40, Французький бульвар, 24/26, Одеса-58, 65058, Україна

ТУРИСТИЧНІ ПРАКТИКИ В КОНТЕКСТІ ІНФОРМАЦІЙНО-КУЛЬТУРНОГО СПОЖИВАННЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Резюме

Стаття має на меті показати, що туристичні практики українських туристів стають компонентом повсякденності і що туристична діяльність поступово виходить за межі прямого споживання послуг комерційних підприємств. Це відбувається під впливом зростаючого інтернет-дискурсу туризму, формує основи «нової культури» проведення часу в подорожі.

Ключові слова: туристичні практики, інтернет-споживання, туристичні послуги, турист-користувач, соціокультурні аспекти.

V. G. Shpakova

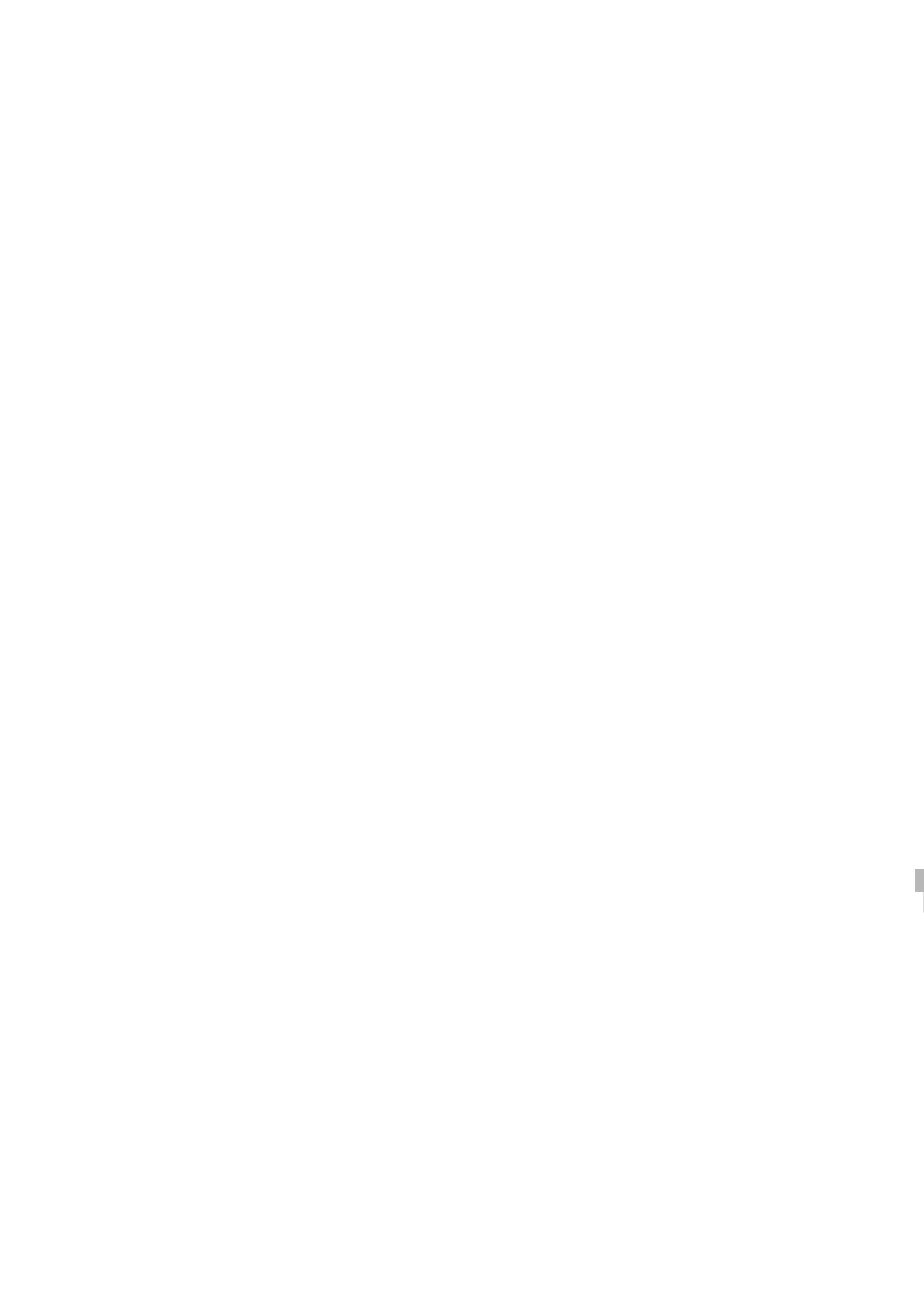
Sociology Department of the Institute of Social Sciences
Odessa I. I. Mechnikov National University
24/26 Frantsuzky Bulvar, room 40, Odessa, 65058, Ukraine

TOURIST PRACTICES IN THE CONTEXT OF THE INFORMATION AND CULTURAL CONSUMPTION OF THE MODERN SOCIETY

Summary

The article is aimed to show that tourism practices of Ukrainian tourists and are a component of everyday life and tourism activities are gradually goes beyond the direct consumption of services provided by commercial enterprises. This occurs under the influence of growing Internet discourse tourism, forming the basis of the «new culture» pastime in the journey.

Key words: tourism practices, Internet consumption, travel services, tourist-user, socio-cultural aspects.

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ
ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ
І СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА

УДК 323.1

И. С. Прибегин

студент отделения политологии Института социальных наук
Одесского национального университета имени И. И. Мечникова
кв. 25, ул. Жуковского, 4, Одесса, 65014, Украина
(096) 104-84-09, e-mail: ivanpribegin@rambler.ru

**СТРАТЕГИИ И ВОЗМОЖНОСТИ РАЗВИТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ
ИДЕНТИЧНОСТИ В ИЗРАИЛЕ**

Статья посвящена современному состоянию национальной идентичности в Израиле и анализу возможных путей ее развития.

Ключевые слова: национальная идентичность, диаспора, сионизм, неосионизм, постсионизм.

Проблемы национальной идентичности стали объектом пристального изучения сравнительно недавно — после Второй мировой войны— и приобрели особую актуальность начиная с 1960-х г. Это, конечно, не значит, что ученые прежде совершенно игнорировали этот феномен, но в последние несколько десятилетий эта тема приобрела особую популярность. С тех пор развитие национальной идентичности в Израиле является предметом пристального внимания ученых как в самом Израиле, так и за его пределами.

Среди работ, посвященных этому непростому вопросу, следует особо отметить статьи таких исследователей, как Элиезер Бен-Рафаэль, Клод Клейн, Сами Самоха, Владимир (Зеев) Ханин и Алек Эпштейн, посвященные как общим вопросам формирования израильской идентичности, так и ее частным аспектам: этнокультурным, социальным, правовым...

Целью нашего исследования является комплексное рассмотрение современного состояния национальной идентичности в Израиле и возможных путей ее развития.

Прежде чем приступить непосредственно к рассмотрению темы нашего исследования, определим, что же мы все-таки подразумеваем под понятием «национальная идентичность». Для удобства будем использовать традиционный для израильской социальной науки подход, разграничивающий два вида самосознания — «национальный», в основе которого лежат культура, язык, история и представление об общности судеб, и «гражданский», обусловленный принадлежностью к определенному государству. В этом смысле национальное и гражданское самосознание не тождественны друг другу, а динамика их развития может быть разнонаправленной. Так, национальное самосознание израильских арабов характеризуется эмоциональной связью с палестинской или арабской нацией, а гражданское — инструментальным контактом с «еврейским государством», которому они адресуют свои практические запросы [1, с. 149–150].

Очевидно, что нынешний кризис идентичности в Израиле можно рассматривать на различных уровнях. Наиболее существенный — уровень,

свойственный всем современным обществам. Он характеризуется стремительной утратой традиционных социальных ориентиров одновременно с несмелыми попытками разнопорядковых акторов предложить обществу новые, альтернативные ценности. Поэтому в той мере, в какой речь идет о явлении глобальном, на нем нет смысла останавливаться. Интерес для нас представляет лишь та составляющая кризиса идентичности, которая специфическим образом преломляется в условиях современного Израиля.

Абсолютно очевидно, что еврейское сообщество переживает сейчас острый кризис. Личностная мотивация еврейской идентичности, в традиционном ее понимании, у современного человека становится все более слабой. Этот процесс характерен для значительной части североамериканского еврейства, подавляющей части еврейского населения бывшего СССР и Европы и уже затрагивает, по самым скромным оценкам, не менее половины израильтян. «Правда, в Израиле дело обстоит особым образом. Здесь мотивация принадлежности к единой общности... весьма сильна, но, чем дальше, тем больше, за счет не столько еврейской идентичности, сколько израильской, что уже не вполне одно и то же, а в перспективе совсем не одно и то же» [2, с. 27–28].

В этом свете представляется целесообразным установить характер взаимоотношений между еврейской общиной Израиля и диаспорой.

В обобщенном виде традиционные подходы к этой проблеме можно представить в виде трех парадигм:

Первая состоит в «самоликвидации» диаспоры и переселении евреев в Палестину, которой предстоит стать «национальным домом» всего мирового еврейства [3]. В наиболее маргинальной версии представленная модель может быть выражена следующей формулой: «Если вы не уничтожите галут, галут уничтожит вас» [4]. К сторонникам этой модели можно отнести отцов-основателей политического сионизма: Теодора Герцля, Макса Нордау, Давида Бен-Гуриона, Владимира (Зеева) Жаботинского и многих других [3; 4].

Второй путь, напротив, предусматривает сохранение сильной и влиятельной диаспоры за пределами Эрец-Исраэль. «Национальный очаг» играет при этом не более чем роль важнейшего духовного центра еврейского народа. Эту концепцию — модель так называемого «культурного» или «духовного» сионизма предложили и развили Ахад ха-Ам и его последователи.

Третий подход предполагает симметричный характер взаимодействия между еврейской общиной Израиля и галутом. Две общности сосуществуют, поддерживая взаимовыгодные экономические, политические и культурные контакты.

В той или иной мере «классическому» сионизму удалось ассимилировать все три подхода. На «еврейское государство» была возложена задача собирания евреев диаспоры и стимулирования экономической, политической и культурной жизни народа. При этом Израиль рассматривался как важное средство развития и укрепления национальной еврейской самоидентификации, земля которого — «духовная основа нации, неразрывно связанная с еврейской идентичностью как таковой». От диаспоры в этой

схеме требовалась «двойная лояльность», не противоречащая принципам либеральной гражданственности, принятым в большинстве развитых государств, и предполагающая верность не только стране проживания, но и Государству Израиль [3].

После победы Израиля в Шестидневной войне значительно усилилось чувство солидарности с «еврейским государством» в галуте, а сионистские настроения в нем стали существенно превалировать над несионистскими и антисионистскими. Однако за прошедшие 45 лет эти настроения серьезно девальвировали. Так, например, на десятки процентов снизилась доля американских евреев, ощущающих сопричастность с происходящим в Израиле и рассматривающих «еврейское государство» в качестве значимого фактора своего самосознания [5, с. 444–445]. Социологический опрос, проведенный в 1989 г. по заказу Американского еврейского комитета (АЕК), показал, что 73 % американских евреев согласны со следующим утверждением: «поддержка Израиля является очень важной частью моей еврейской идентичности». А уже в 2005 г. с подобным высказыванием соглашались только 57 % американских евреев. При этом особую обеспокоенность АЕК вызывает тот факт, что именно молодое поколение американских евреев демонстрирует все более слабую связь с Израилем [6]. Такое положение вещей в галуте обуславливает соответствующую реакцию евреев, живущих в своем «национальном доме». Согласно одному из опросов, 44 % еврейского населения Израиля полагает, что евреи диаспоры не имеют права публично критиковать израильское правительство, в то время как только 40 % — считают, что такое право у них есть.

Кризис классического сионизма в середине 1970-х гг. привел к выходу на передний план двух качественно новых моделей национализма: «постсионизма» и «неосионизма». Несмотря на существенные различия между ними, их объединяет то, что «представители обеих концепций видят в существовании Израиля не только и не столько средство для решения общих проблем еврейского народа, сколько самостоятельную или даже самодостаточную цель» [5, с. 445].

Приход к власти в 1977 г. партии «Ликуд» усилил две совершенно различные, в действительности наблюдавшиеся и ранее, тенденции в израильском обществе: этнизацию и либерализацию. С этого момента политические и культурные конфликты в стране стали более легитимными, а «постепенное ослабление системы социального обеспечения и укрепление неолиберальных тенденций в экономике несколько смягчили жесткую, опиравшуюся на государственность, метаидентичность». В результате усилились альтернативные, прежде всего, этнообщинные формы самосознания [7, с. 505].

Вместе с тем кризис национальной идентичности в Израиле связан и с рядом других процессов и преобразований, которые затрагивают израильское общество, а именно: углублением социально-экономических трещин, растущим недовольством неравномерным распределением экономического и социального бремени, наконец, возвращением к общественной дискуссии о такой якобы укоренившейся и бесспорной ценности, как призыв в армию [8, с. 10].

Как следствие, Израиль уже сегодня представляет собой поликультурное общество, расколотое едва ли не по всем сколь-нибудь значимым вопросам [9, с. 85]. «Общество дошло до пугающей поляризации... между его секулярными и религиозными кругами, ашкеназами и сефардами, жителями «городов развития» и кибуцев, кварталов бедноты и Рамат-Авива, новыми репатриантами и старожилами, работниками наукоемких предприятий и текстильных фабрик ... Гетерогенное общество, не несущее в себе ничего, что цементировало бы отдельные его компоненты» [10, с. 72].

В этой ситуации постсионисты предлагают исходить из мультикультурной данности, призывая создать «государство всех граждан», в то время как неосионисты предлагают воспользоваться так называемым «еврейским цементом» с целью предотвратить окончательный раскол израильского общества на группы [9, с. 85]. Соответственно, если для неосионистов принципы классического сионизма — органическая часть их идеологии, то постсионисты, напротив, эти принципы отвергают. «Прием алии для неосионистов — легитимация существования Израиля и способ укрепления еврейского характера государства, для постсионистов — гуманитарная проблема, дань устаревшей традиции и препятствие на пути к «государству всех граждан» [5, с. 445].

В этом контексте израильское общество можно представить в виде двух конкурирующих лагерей, которые, в свою очередь, делятся на пять приблизительно равных по численности сегментов:

1) Евреев европейского происхождения — «ашкеназов», большинство из которых ассоциирует себя с «коренной» израильской культурой, принадлежит либо к среднему классу, либо к привилегированным слоям общества, голосует за «левых», требует отделения религии от государства и демонстрирует желание заключить мир с палестинцами;

2) Арабов — граждан Израиля, которые, очевидно, в наибольшей степени заинтересованы в постсионистской альтернативе;

3) Евреев восточного происхождения — «сефардов», в большинстве своем испытывающих враждебность по отношению к доминирующей светской культуре, имеющих относительно низкий социальный статус, оказывающих доверие «правым» партиям Израиля, сохраняющих приверженность традиционному образу жизни и менее склонных к компромиссу с палестинцами;

4) Религиозных евреев, включая ультра-ортодоксальных «харедим», и национально-религиозных сионистов, в том числе основную массу «поселенцев»;

5) Наконец, «русских», в большинстве своем пытающихся сохранить язык и культуру страны исхода в качестве значимых символов собственной идентификации, претендующих на достаточно высокий социальный статус в Израиле, выделяющихся наименее выраженным религиозным чувством и не питающих никаких иллюзий в отношении «мирного процесса» [11; 12].

Таким образом, речь идет о расколе общества, в котором трещины нередко накладываются друг на друга. Это в значительно большей сте-

пени представляет опасность для внутривостановической стабильности, чем существующая, например, в Швейцарии система «перекрестных трещин». С одной стороны, мы видим сефардское население, голосующее за «правых», приверженное традиции и сравнительно бедное, с другой — ашкеназов, идентифицирующих себя с «левыми» партиями, отошедших от религиозной практики и занимающих привилегированное положение в обществе.

Список использованной литературы

1. Эпштейн А. Д. Война и дипломатия. Арабо-израильский конфликт в XX веке / А. Д. Эпштейн — К.: Дух і літера, 2003. — 216 с.
2. Милитарев А. Ю. Воплощенный миф. «Еврейская идея» в цивилизации / А. Ю. Милитарев — М.: Наталис, 2003. — 253 с.
3. Эпштейн А. Д. Диаспора еврейская и диаспора израильская [Электронный ресурс] / А. Д. Эпштейн // Лехаим. — 2008. — Режим доступа: <http://www.lechaim.ru/ARHIV/189/epshteyn.htm>
4. Стрешинский И. Зеев Жаботинский и еврейская традиция [Электронный ресурс] / И. Стрешинский // Хроники Иерусалима. — 2005. — Режим доступа: <http://www.gazeta.rjews.net/stresh2.shtml>
5. Ханин З. Государство Израиль, неосионизм и еврейство Америки / З. Ханин // Новые исследования по еврейской истории. Материалы XIX Международной ежегодной конференции по иудаике — М., 2012. — Т. 3. — С. 435–448.
6. Коэн С. Так что же случилось с народом? [Электронный ресурс] / С. Коэн, Д. Вертхаймер // Еврейское слово. — 2006. — № 43(316). — Режим доступа: <http://www.e-slovo.ru/316/8poll.htm>
7. Занд Ш. Кто и как избрал еврейский народ / Ш. Занд. — М.: Эксмо, 2011. — 544 с.
8. Wolf H. H. Jewish renewal in Israel: past, present and future / H. H. Wolf // Contact. — 2012. — № 3(14). — С. 10–11.
9. Паппе И. Израильское общество между постсионизмом и неосионизмом / И. Паппе // Время искать: Журнал общественно-политической мысли, истории и культуры. — Иерусалим, 2001. — № 4. — С. 76–91.
10. Либерман А. Ничего, кроме правды / А. Либерман. — Тель-Авив: Иврус, 2005. — 366 с.
11. Avnery U. Role of Israel's Russian Jews in peace process [Электронный ресурс] / U. Avnery // Arab news. — 2013. — Режим доступа: <http://www.arabnews.com/news/449575>
12. Бен-Рафаэль Э. Самоидентификация различных социальных групп в современном израильском обществе [Электронный ресурс] / Э. Бен-Рафаэль. — Режим доступа: <http://www.hedir.openu.ac.il/kurs/politic/ben-rafael.htm>

Стаття надійшла до редакції 05.11.2013

І. С. Прибєгін

відділення політології Інституту соціальних наук
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова,
кв. 25, вул. Жуковського, 4, Одеса, 65014, Україна

**СТРАТЕГІЇ ТА МОЖЛИВОСТІ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ
ІДЕНТИЧНОСТІ В ІЗРАЇЛІ**

Резюме

Стаття присвячена сучасному стану національної ідентичності в Ізраїлі та аналізу можливих шляхів її розвитку.

Ключові слова: національна ідентичність, діаспора, сіонізм, неосіонізм, постсіонізм.

I. Pribegin

Department of Political Science
ISS ONU named after I. I. Mechnikov
r. 25, st. Zhukovsky, 4, Odessa, 65014, Ukraine

**STRATEGY AND POSSIBILITIES OF DEVELOPMENT OF NATIONAL
IDENTITY IN ISRAEL**

Summary

This article is dedicated to the current situation about National Identity in Israel and possible ways of its development.

Key words: National Identity, Diaspora, Zionism, NeoZionism, PostZionism.

УДК 32:351:341.231(477)

Е. В. Якубенко

соискатель кафедры политологии

Одесского национального университета имени И. И. Мечникова

кв. 151, Фонтанская дор., 16/8, Одесса, 65049, Украина.

Тел.: (38048) 7047302, e-mail: Jeka-pole@ukr.net

СИНЕРГЕТИЧЕСКИЙ МЕХАНИЗМ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ СИСТЕМЫ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ УКРАИНЫ

В статье стоит задача раскрыть особенности функционирования системы местного самоуправления с точки зрения синергетической модели. Раскрываются проблемы формирования системы местного самоуправления и предложены механизмы их решений с точки зрения синергетической парадигмы.

Ключевые слова: нелинейность, социальный локус, диссипативный взрыв, социальная самоорганизация.

Синергетика, исследуя процессы самоорганизации в сложных открытых системах, обогащает знанием о том, как надлежащим образом оперировать с этими системами и как ими эффективно управлять. При анализе динамики сложных объектов исследователь, как правило, руководствуется другим подходом, чем при изучении простых объектов.

Для классической науки в большей степени была характерна ориентация на исследование жестко детерминированных путей развития общества, однозначное соответствие между его стадиями, появление же параллельных или альтернативных путей исключалось. Наука и практика управления долгое время формировались в рамках классической детерминистской парадигмы, базирующейся на представлении о мире как уравновешенной метасистеме, то есть системе систем.

Неклассический этап развития науки выдвинул новые парадигмальные основы управления. Новая система познавательных идеалов и норм обеспечила значительное расширение поля управляемых объектов, открывая пути к освоению сложных саморегулирующихся систем. Такие объекты характеризуются многоуровневой организацией, наличием относительно автономных ситуаций в движении подсистем, массовым стохастическим взаимодействием их элементов, существованием управляющего уровня и обратных связей, обеспечивающих целостность системы. При этом определяется, что сложная динамическая система способна обеспечивать постоянство своей внутренней среды при определенных изменениях окружающей среды. Главную роль в этом играет информация об отклонениях и способах их возвращения к норме — обратная связь. Отбор и накопление этой информации в памяти системы и ее движения по замкнутому контуру обратной связи образует механизм саморегулирования. Основанный на неклассических представлениях, кибернетический подход к управлению тех-

ническими, биологическими и социальными системами вывел парадигму управления за рамки детерминистских толкований, однако пределы управленческой стратегии и тактики не были преодолены. «Линейность», «следование установленному порядку», «закрытость», «возвращение к норме», «постоянство», «сохранение» — все это из словарного запаса равновесной динамики.

Постнеклассическая наука выводит на первый план понятийный аппарат синергетики: «открытость», «неравновесность», «нелинейность», «становление» и т. д., социальное управление — это не успокоение движения жизни, а организация жизнедеятельности в неравновесной среде. Постнеклассическая парадигма определяет место субъекта управления в структуре общества. Последний, непосредственно включенный в социальную жизнь, живет этой жизнью, ее проблемами, организуется в процессе социальной самоорганизации и реализуется, организуя среду, в которую он включен. Отсюда проистекает полисубъектность социального управления, иерархически организованный и пронизывающий все общество управленческий процесс. Социальные изменения вносят коррективы в структурные, качественные характеристики субъектов и объектов управления, не противопоставляя их при этом, а синергируя субъект-объектные отношения. В этом контексте процесс социального управления раскрывается в новом представлении. Объективно он берет начало не в одной, какой-то высшей точке социального пространства, а зарождается во множестве микроуровневых локусов социальной самоорганизации. Спонтанно возникающие в процессе преодоления кризисной ситуации или при прохождении индивидами точки бифуркации, параметры порядка согласовывают частные и общие интересы в конкретной общности и приобретают значение устраивающих (организующих) или направляющих и регулирующих движение (управляющих) факторов. Так в сопряжении самоорганизации, организации и управления формируется самоуправляемый социальный локус. В процессе взаимодействия локальных социальных образований происходит отбор параметров порядка, согласующий отношения и поведение компонентов системы нового организационного уровня.

Деятельность институтов и структур местного самоуправления является одной из разновидностей процессов самоорганизации в локальных социальных системах. В Украине данная проблема стала актуальной в начальной стадии процессов децентрализации власти после распада СССР.

Развитие местного самоуправления в нашей стране происходит в результате эволюции советской системы местной государственной власти. Это происходит на фоне сохраняющихся от прошлого стереотипов мышления и практики организаторов данного процесса, а в определенной мере благодаря умышленному затягиванию процесса реорганизации устаревшей системы.

Проблема самоорганизации социальных сообществ на локальной территории приобрела актуальность в ходе активной институциональной перестройки структур самоорганизации украинского общества, включая муниципальное самоуправление. На современном этапе существует потребность

в адекватном раскрытии природы социальной самоорганизации, обосновании ее значимости для устойчивого развития социума. Следует понять невозможность замены структур самоорганизации на системы организации локального сообщества.

Управленческие системы не являются неизменными, так как происходящий процесс накопления опыта внутри данных систем со временем неизбежно приводит их к реорганизации. Консервация форм организации системы не обеспечивает необходимой гармонии отношений с внешней средой и разрывает связи внутри системы. Обеспечение устойчивости системы путем поддержания замкнутости и сведения коммуникаций к вертикальным связям может привести к последствиям, которые могут оказаться разрушительными для нее.

В условиях современного общества порядок как полный контроль государства над процессами, происходящими в обществе, требует критического осмысления и оценки. Местное самоуправление представляет собой одно из проявлений синтеза публичной и локальной самоорганизации жителей территории и, вместе с тем, этот способ позволяет учесть и включить интересы локальной территории в процесс развития общества.

Так как, по сути, система местного самоуправления в настоящее время представляет собой некоторый хаос, рациональное приложение к ее функционированию простых линейных решений часто оказывается неэффективным и в этой связи становится актуальным синергетическое исследование проблем местного самоуправления. Определенный хаос в жизнедеятельности локальных территориальных сообществ и общества в целом может стать основанием самоорганизации. И. Р. Пригожин рассматривал таковой в качестве важного внутреннего побудительного стимула социальных систем к самоорганизации, которые в своем стремлении к цели самостоятельно выстраивают оптимальные структуры [4].

В настоящее время концепция социальной самоорганизации признается одним из перспективных направлений, однако в завершенном виде она еще не сформировалась. В процессе становления данной теории определяющую роль можно отвести синергетике. Образую основание теории социальной самоорганизации, синергетика обеспечивает междисциплинарные связи в структуре исследования данной проблемы. В рамках синергетики анализируются проблемы открытости социальной системы, ее нелинейности, неравновесности.

Применяя системный подход к анализу социальных процессов, возможно определить локальные территориальные сообщества как открытые неравновесные самоорганизующиеся системы. Открытость системы, в которой осуществляются социальные процессы, определяется с точки зрения синергетики наличием взаимодействия с внешней средой, обменом с ней информацией и энергией. Данные взаимодействия присущи всем элементам самоорганизующейся системы.

Важным постулатом теории самоорганизации можно назвать нелинейность. Осуществляемая как результат воздействия множества переменных, практика местного самоуправления по своему содержанию нели-

нейна. Данная нелинейность при определенных благоприятных условиях усиливает флуктуации системы, что в свою очередь увеличивает социальные последствия действия даже незначительных элементов, входящих в ее структуру.

Кроме всего прочего открытые нелинейные системы обладают таким важным социальным качеством, как порог чувствительности. Повышение социальной чувствительности выше определенной меры ведет к следующим последствиям:

- многократно возрастает уровень социальных связей;
- повышается активность индивидов и их сообществ;
- осуществляется поиск оптимальных форм и механизмов организации.

Нелинейность социального процесса делает нефункциональными традиционные для классической схемы управления прогнозы на основе экстраполяции от достигнутого, ибо развитие происходит в процессе случайного выбора пути развития из множества возможных вариантов, а подобная случайность может не возникнуть вновь [2].

Идея местного самоуправления заключается в предоставлении гражданам самим решать вопросы местного значения. Но, к сожалению, предыдущий этап развития Украины не сформировал у населения протестных настроений против засилья государства, а скорее наоборот. К тому, что за все вопросы обеспечения социального и материального положения несет ответственность государство, мы привыкли. Основная сложность развития местного самоуправления состоит в непонимании, а следовательно, и в непринятии идеи самоуправления со стороны населения.

Существующая неустойчивость в развитии системы местного самоуправления сочетается с позитивными моментами открытости системы. Как замечает В. Г. Буданов, такие состояния неустойчивости, выбора принято называть точками бифуркаций. Они непременно присутствуют в любой ситуации рождения нового качества и характеризуют рубеж между новым и старым. Значимость точек бифуркации состоит еще и в том, что только в них можно не силовым, а информационным способом, слабыми воздействиями повлиять на выбор поведения системы, на ее судьбу [1].

Открытость системы местного самоуправления в сочетании с ее универсальной адаптацией, многосложной сферой проявления значительно затрудняют процесс ее исследования. В данных условиях система местного самоуправления оказывается органической частью окружающей ее общественной среды и воплощает в себе все многообразие последней. Открытость системы местного самоуправления объективно способствует повышению степени ее жизнеспособности и управляемости.

В Украине система местного самоуправления функционирует как система закрытого типа с незначительными воздействиями и бифуркациями внутри нее. Внешняя среда приняла на себя регулирующую функцию, а не направляющую, как того требует синергетический механизм, таким образом не отвечая на потребности самой метасистемы местного самоуправления. Такой подход к механизму функционирования системы местного самоуправления обрекает ее на неминуемый распад, выход на режим с

обострением с предшествующей этому неэффективным функционированием. Факторами диссипации в данном случае являются структурные элементы самой системы, аттракторы, которые приносят деструктивное начало в ее функционирование, вместо упорядочивания процессов и их направленность, приводя тем самым всю систему в состояние хаоса. Это связано в первую очередь с ограничением самоорганизации системы местного самоуправления, навязыванием ему моделей развития извне путем давления центральной власти, существованием так называемого «административного ресурса», коррумпированностью на всех уровнях системы, избирательностью правовых отношений. Эти факторы можно рассматривать и сквозь призму характеристик самой системы, ее внутренней составляющей априори, но только в том случае, если это имело бы поддержку, питало бы систему изнутри основной массой участников. В современных реалиях эта схема функционирования и взаимодействия присуща только в структурах власти разных уровней, которые взаимодействуют с обществом, громадой сквозь призму своего мировоззрения, игнорируя потребность системы к развитию связей, ее качественным изменениям, навязывая подобную модель развития. Этот внешний фактор, поддерживая закрытость системы, сам порождает закрытые связи внутри своих подсистем, ограничивая действие флуктуаций, что рано или поздно приведет к угрозе самому существованию такой системы управления в целом. Но прежде всего это ведет к стагнации развития системы самоуправления, разрыву внутренних связей между подсистемами, что вызывает в синергетическом аспекте *диссипативный взрыв*, неожиданную реакцию системы на попытку навязать ей искусственные, несвойственные ее внутренним потребностям пути развития. Это выведет систему местного самоуправления на совершенно новый уровень развития, не свойственный предыдущему. Однако синергетическая парадигма в социальных системах имеет некоторую особенность, отличающую ее от классических представлений о динамике процессов в нелинейных системах, которым присуще понятие динамического хаоса, странного аттрактора, когда происходит полное изменение свойств системы и выбор неожиданного пути развития процессов в ней. В социальном аспекте такого проявления синергетической модели следует учесть все же некоторую вероятность развития системы исходя из ее особенностей, сложившихся посредством исторического опыта, материальных возможностей территории, законодательных традиций и соответственно учитывать эти особенности и свойства при принятии решения по управлению ею.

На данном этапе Украина находится в процессе реформирования системы государственного управления и местного самоуправления. Основными проблемными вопросами, требующими как нормативно-правового, так и методологического обеспечения, являются:

1. Демократическая система местного самоуправления, непосредственно представляющая интересы территориальных общин не функционирует эффективно. Механизмы представления территориальных общин на этом уровне по-прежнему нуждается в законодательном закреплении.

2. Обеспечение четкого определения и разграничения функций и обязанностей местного самоуправления и местных исполнительных органов, с реализацией в полной мере принципа субсидиарности власти.

3. Предоставление органам местной власти возможности с помощью Бюджетного кодекса проводить более независимую налоговую политику, позволяющую обеспечить реализацию их права на финансовую независимость.

Многие проблемы состояния местного самоуправления в Украине на сегодняшний день находятся в сфере законодательства. Фактически каждый год в стране организуются различные рабочие группы по этим проблемам, которые готовят различные предложения, концепции и проекты законов, однако большинство этих наработок так и остаются проектами.

У местных органов самоуправления есть определенные полномочия и некоторая независимость, но о реальном и действенном местном самоуправлении говорить еще рано.

На сегодняшний день органы местного самоуправления Украины не имеют достаточных полномочий для эффективной деятельности и управления соответствующими территориями. В связи с этим необходимо провести ряд мер для обеспечения качественного местного самоуправления в стране. Важно дать больше независимости органам местного самоуправления и при этом более четко прописать их обязанности и механизмы контроля. Результатом процесса реформирования должна стать широкая автономия органов местного самоуправления, а местные государственные администрации должны быть наделены сугубо контрольно-наблюдательными функциями за соблюдением национального законодательства органами местного самоуправления, направляющими функциями с отработанным механизмом их реализации, потому что цели развития социальных систем не даются извне, а формируются внутри самой системы [3].

Украина идет в направлении укрепления демократии, местного самоуправления и развития основ гражданского общества. Местное самоуправление, которое будет построено с учетом действия синергетических закономерностей, станет противовесом классической линейной системе управления обществом. В функционировании системы местного самоуправления уже сегодня начинают проявляться эмбрионы синергетического механизма, в отличие от государственного аппарата управления. Последний продолжает использовать инерцию классического подхода, что, по нашему мнению, бесперспективно в условиях динамично развивающихся систем.

Переход к качественным методам самоуправления как на местном, так и на государственном уровнях позволит эффективней развивать социальную и государственную сферы, более плодотворно проводить экономическую политику. Такой переход возможен в случае обеспечения функционирования гражданского общества с учетом действия синергетических механизмов, то есть с переходом к демократическим методам управления и принятия решений. Известно, что синергетические механизмы наибольшую эффективность проявляют в открытых системах. И демократическая модель функционирует успешней именно в открытых системах.

Однако на практике наблюдаем совершенно противоположную картину. В украинских реалиях политическая воля направлена на стремление ограничить самоорганизационные процессы на местном уровне. Злоупотребление административными методами организации местного самоуправления, стремление подчинить их динамике развития центрального государственного аппарата, непродуманным реформам сверху, все это нарушает логику функционирования самоорганизующихся систем. Необходимость синергетического подхода, уяснения законов действия синергетических механизмов местного самоуправления сегодня оказывается одной из злободневных задач общества и институтов власти всех уровней.

Список использованной литературы

1. Буданов В. Г. Синергетическая парадигма. Многообразие поисков и подходов / В. Г. Буданов. — М., 2000. — 297 с.
2. Венгеров А. Б. Власть силы, сила власти / А. Б. Венгеров. — М.: Юристъ, 1996. — 50 с.
3. Моисеев Н. Н. Универсальный эволюционизм / Н. Н. Моисеев // Вопросы философии. — 1991. — № 3. — С. 19.
4. Пригожин И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стенгерс. — М.: Прогресс, 1986.

Стаття надійшла до редакції 29.10.2013

Є. В. Якубенко

кафедра політології

Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

кв. 151, Фонтанська дор., 16/8, Одеса, 65049, Україна

СИНЕРГЕТИЧНИЙ МЕХАНІЗМ ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ УКРАЇНИ

Резюме

У статті стоїть завдання розкрити особливості функціонування системи місцевого самоврядування з точки зору синергетичної моделі. Розкриваються проблеми формування системи місцевого самоврядування та запропоновано механізми їх рішень з точки зору синергетичної парадигми

Ключові слова: нелінійність, соціальний локус, дисипативний вибух, соціальна самоорганізація.

E. Yakubenko

Department of Political Science Odessa National University
fl. 151, Fontanska st. 16/8, Odessa, 65049, Ukraine

**SYNERGISTIC MECHANISM OF FUNCTIONING OF LOCAL
GOVERNMENT IN UKRAINE**

Summary

This article is to reveal the characteristics of the system of local government in terms of synergetic model. Disclosed problem of formation of local government and suggests mechanisms for their decisions in terms of synergetic paradigm

Key words: non-linearity, social locus, dissipative explosion, social self-organization.

УКРАЇНА І СВІТ
МІЖНАРОДНИЙ ВИМІР
ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

УДК 355.02:061.1

О. В. Романова

канд. полит. наук, доцент кафедры международных отношений
Одесского национального университета имени И. И. Мечникова
к. 32, Французский бульвар, 24/26, Одесса-58, 65068, Украина,
Тел.: 380482-633259, e-mail: rolga2004@mail.ru

ФИНЛЯНДИЯ В ПРОЦЕССЕ ФОРМИРОВАНИЯ ОБЩЕЙ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ И ПОЛИТИКИ БЕЗОПАСНОСТИ (ОВПБ) ЕС

В статье исследуется внешнеполитический подход Финляндии относительно проблемы формирования Общей внешней политики и политики безопасности (ОВПБ) ЕС. Автором также проанализирован процесс трансформации внешней политики Финляндии в контексте формирования ОВПБ ЕС, приведены примеры участия Финляндии в миротворческих операциях Европейского Союза.

Ключевые слова: внешняя политика и политика безопасности Финляндии, политика военного неприсоединения, Общая внешняя политики и политика безопасности ЕС.

Исследование роли и места Финляндии, внешняя политика которой основана на принципах военного неприсоединения, в становлении ОВПБ ЕС является актуальным и важным для развития украинской скандинавистики. Научные труды таких ученых, как Осмо Юссилла, Сеппо Хентиль, Юкки Невакиви, Ханна Оянен, Финн Лорсен и Тейя Тииликайнен помогли нам проследить процесс трансформации внешней политики и политики безопасности Финляндии в контексте формирования «военно-политического измерения» ЕС.

Финляндия стала частью европейского интеграционного процесса уже после подписания и ратификации Маастрихтского договора, распространившего ОВПБ на «все области внешней политики и политики безопасности Союза» (ст. J.1.1), включая вопросы «формирования в конечном счете совместной оборонной политики, которая могла бы быть преобразована в совместную оборону» (ст. J.4.1) [1]. До данного момента Финляндия проводила политику военного неприсоединения, которая, однако, как декларировал официальный Хельсинки, могла быть скорректирована в случае изменения геополитической ситуации.

Вступление Финляндии в ЕС означало серьезную перемену в ее внешнеполитической доктрине. Она была официально сформулирована и закреплена в специальном докладе Государственного совета весной 1995 года. На первое место среди причин, побудивших страну вступить в ЕС, в нем были выдвинуты факторы безопасности. Главный тезис новой доктрины гласил: «Членство в Европейском Союзе, независимая оборона, контакты с НАТО и хорошие отношения с соседними странами — надежная основа комплексной политики безопасности Финляндии» [2, с. 75].

Маастрихтський договір затрунуло ще один чуттєвий атрибут суверенітету держав-членів ЄС — їх оборонну політику. Відсутність власних військово-політичних механізмів побудило ЄС використовувати потенціал ЗЕС, який, як було визначено в Маастрихтському договорі, став «складовою частиною розвитку Союзу» (ст. J.4.2). Як оперативний орган Західноєвропейський Союз повинен бути готувати рішення і здійснювати дії, які стосуються оборони Європейського Союзу.

Фінляндія, в свою чергу, також «взяла час на роздуми про те, як побудувати свої стосунки з Західноєвропейським Союзом (ЗЕС)» [3, с. 23]. Е. Ахо, прем'єр-міністр Фінляндії в 1991–1995 рр., виступив з доповіддю (11 жовтня 1994 р.), в якій затрунуло питання про членство Фінляндії в ЗЕС як спостерігача в разі її вступлення в ЄС. Він заявив, що уряд ставить перед собою ціль підготувати Фінляндію до участі в діяльності ЗЕС одразу після вступлення в силу договору про членство в ЄС. Прем'єр-міністр також закликав експертів почати роботу по вивченню всіх аспектів цього питання. Таке рішення Е. Ахо назвав «кращим з точки зору національних інтересів країни» [4, с. 139]. Аргументуючи доцільність такого кроку, він наполягав на тому, що це рішення не змінить курсу країни в області безпеки, оскільки статус спостерігача в ЗЕС не накладає на Фінляндію жодних військових зобов'язань. В той же час прем'єр-міністр спростував твердження про те, що статус спостерігача в ЗЕС автоматично приведе Фінляндію до повного членства в цій організації.

Європейський Союз, з своєї сторони, також турбувала можливість того, що політика нейтралітету Фінляндії може стати перешкодою для подальшого углублення інтеграційного процесу в сфері безпеки і оборони. В даному контексті Єврокомісія в своєму повідомленні про заявленні Фінляндії про членство в ЄС в листопаді 1992 р. висловила сумніви в тому, що фінська політика нейтралітету — навіть у вигляді військової неприєднання і можливої незалежної оборони — може бути повністю узгоджена з основними принципами загальної зовнішньої політики і політики безпеки Євросоюзу. До якої ступеня Фінляндія, яка завжди була зосереджена в основному на обороні своєї національної території, зможе повністю розділити деякі цілі ОВПБ ЄС, такі як захист незалежності і безпеки Євросоюзу і еволюція в бік загальної політики оборони Євросоюзу?

Щоб підтвердити свої зобов'язання, Фінляндія підписала спеціальну декларацію про готовність внести конструктивний внесок у розвиток загальної зовнішньої політики і політики безпеки. Вона, приєднавшись до ЄС, також стала спостерігачем в ЗЕС.

Договір про Європейському Союзі затрунуло ще один чуттєвий атрибут суверенітету держав-членів ЄС — їх оборонну політику. Відсутність власних військово-політичних механізмів побудило ЄС використовувати потенціал ЗЕС, який, як було визначено в Маастрихтському договорі, став «складовою частиною розвитку Союзу» (ст. J.4.2). Як оперативний орган Західноєвропейський Союз повинен бути готувати ре-

шения и осуществляют акции, которые касались бы обороны Европейского Союза. Решения об административных мерах для осуществления этих задач по договоренности с органами ЗЕС должен был принимать Совет ЕС методом систематического сотрудничества членов Европейского Союза, определенного в ст. J.2 [5, с. 356].

Вследствие того, что ЗЕС как по правовой основе, так и по критериям компетентности, организованности и членства представлял международную организацию, независимую от Европейского Союза, возник вопрос о степени ответственности ЗЕС за осуществление Общей политики безопасности и обороны (ОПБО). В Декларации к Маастрихтскому договору (декабрь, 1991 г.) Западноевропейский Союз идентифицировал себя в качестве «оборонительного компонента ЕС и как средство для усиления европейской опоры Атлантического Альянса» [6]. В итоге у ЗЕС появилась политическая основа для повышения своей оперативной роли, которую определили два основных направления его деятельности: создание собственных военных структур и расширение состава путем введения новых политических форм сотрудничества с другими европейскими государствами.

Вероятность распространения ОВПБ на «все области внешней политики и политики безопасности союза» (ст. J.1.1), включая вопросы «формирования, в конечном счете, совместной оборонной политики, которая могла бы быть преобразована со временем в совместную оборону» (J.4.1.) [1], позволила включить военно-политическую интеграцию в рамках ЗЕС в контекст развития Европейского Союза. Это, в свою очередь, привело к некоторой раздвоенности процесса европейской интеграции в сфере безопасности, к его развитию в двух институциональных плоскостях: ЕС, с одной стороны, и Западноевропейского Союза, с другой [7, с. 173]. Для дальнейшего укрепления «европейской идентичности» в сфере безопасности необходимо было обеспечить большую синхронизацию институциональных структур и ресурсов обоих союзов, установив тесные деловые контакты ЗЕС с органами Европейского Союза [5, с. 358]. Маастрихтские соглашения четко разделили понятия «безопасность» и «оборона» (ст. J.4). «Политика безопасности» стала составной частью ОВПБ, но лишь первым шагом к «совместной обороне», возможной только после формирования на базе Западноевропейского Союза новых военно-политических органов ЕС. Иными словами, Маастрихтский договор явился началом, которое, чтобы обрести свою значимость в истории создания внешнеполитического и военно-политического измерения ЕС, нуждалось в продолжении. Таким продолжением стал заключенный в 1997 году в Амстердаме новый договор, развивший положения Договора о Европейском Союзе 1992 года.

В Амстердамском договоре была более четко сформулирована оборонная проблематика. В данном Договоре впервые предусматривалась «возможность интеграции ЗЕС в ЕС, если Европейский Совет примет такое решение» (ст. 17.1), «без созыва новой правительственной конференции» (ст. 17). А в случае единогласного принятия Совет должен был обеспечить передачу данного решения в национальные парламенты для ратификации.

Таким образом, перспектива создания системы совместной обороны, путем постепенной интеграции ЗЕС в ЕС, стала более реальной.

На сессии Совета министров иностранных дел ЕС в Риме (25 марта 1997 г.) Францией, Германией, Италией, Испанией, Бельгией и Люксембургом был представлен совместный документ, так называемый «Проект шести», предусматривавший интеграцию ЗЕС в ЕС в три этапа [7, с. 177].

Однако, несмотря на сравнительно «гибкий» характер «Проекта», Финляндия не поддержала идею ускоренной интеграции союзов. В определенных отношениях ЕС с ЗЕС для Финляндии было важно, чтоб политическое лидерство оставалось за ЕС. На ЗЕС «возлагалась ответственность за выполнение антикризисных мероприятий, но функции принятия решений передавались Совету ЕС» [8, с. 11]. Вместе с этим Финляндия была заинтересована в возможности ЕС принимать участие в миротворческих операциях. Таким образом, позиция Финляндии относительно формирования независимого «военно-политического измерения» ЕС носила двойственный характер. Она допускала, что Европейский Союз способен управлять деятельностью ЗЕС в оборонных целях, включающих только невоенные операции. Ответственность за территориальную оборону, согласно ее мнению, должна была быть предоставлена НАТО [9, с. 61].

Финляндия внесла свой вклад в развитие общей внешней политики и политики безопасности, но она также попыталась придать э тому собственное видение. Она выступала за четкое разграничение сфер кризисного управления и общей обороны: ЕС должен принимать решения, а автономный ЗЕС исполнять их на практике. Самому же ЕС не следует наращивать военную мощь [8, с. 12]. Швеция поддержала позицию Финляндии относительно разграничения и это, в свою очередь, было отражено в статье, опубликованной министрами иностранных дел этих стран в декабре 1998 года. В данной статье о ЕС и европейском кризисном управлении отмечается, что кризисное управление определяется теперь как самая важная задача Евросоюза в области обороны, которая, вместе с этим, отчетливо отделена от вопроса общей обороны. В докладе Тарьи Халонен, министра иностранных дел Финляндии с 1995 по 2000 г., Европейский Союз рассматривался как модель демократии и интеграции. Неспособность ЕС самостоятельно повлиять на события в бывшей Югославии еще раз продемонстрировала необходимость строительства собственных действенных оборонных структур. В этом контексте ЕС должен быть готов применить все средства и инструменты, начиная с различных превентивных мер, заканчивая вооруженными миротворческими акциями. Вследствие этого в статье было заявлено, что способности ЕС в управлении кризисами основываются на добровольных усилиях и солидарности стран-членов ЕС. Финляндия и Швеция подчеркнули, как важно использовать ресурсы и компетенции всех государств-членов ЕС независимо от того, являются ли они в военном отношении неприсоединившимися или членами НАТО. И, наконец, они настаивали на том, что использование военной силы требует, как и прежде, мандата СБ ООН [8, с. 12].

Таким образом, и Финляндия, и Швеция подчеркнули важность принципа равного участия и полного права в принятии решений всех стран-

членов ЕС в сфере ОВПБ, что и было отражено в заключительном тексте Амстердамского соглашения. Другой акцент был сделан на кризисном управлении с помощью гражданских средств, а не только вооруженных сил, а также на мерах по предупреждению конфликтов.

Существенным шагом в развитии Общей политики безопасности и обороны стало шведско-финское предложение о включении в текст Амстердамского договора «петерсбергских задач», определенных на Совете ЗЕС (19 июня 1992 года) как сотрудничество в гуманитарной сфере и по предотвращению чрезвычайных ситуаций, применение вооруженных сил в управлении кризисами и миротворческие операции. Вследствие включения «петерсбергских задач» ЗЕС в Амстердамский договор у Европейского Союза появилась необходимость в создании специальных военных подразделений для осуществления данных операций. На заседании Европейского совета в Хельсинки (декабрь, 1999 г.), именно в период первого председательства Финляндии в ЕС, были приняты два документа, представляющие достаточно конкретные политические решения по укреплению оперативного потенциала и организационной структуры ЕС в сфере антикризисной деятельности. В первом документе «Усиление ОЕПБО: первоочередные меры в области военных инструментов кризисного управления и контроля» предусматривалось создание военного контингента, который будет принимать участие в миротворческих операциях на территории других стран и регионов планеты (Сил быстрого реагирования (СБР)), способного за 60 дней разворачивать подразделения первоначальной численностью 50–60 тыс. человек, готовых к проведению всего спектра петерсбергских операций в течение одного года [10, с. 37]. Второй хельсинский документ «Невоенные инструменты управления кризисами» коснулся наиболее приоритетного для Финляндии и Швеции измерения Общей европейской политики безопасности и обороны (ОЕПБО) в области гражданского управления. Так как применение силы было признано на саммите «последним возможным способом, когда остальные уже были исчерпаны» [11, с. 232], Европейский Союз должен был обеспечить необходимыми ресурсами операции, направленные на урегулирование кризиса невоенными способами. В результате было принято решение создать механизмы, ориентированные на невоенные аспекты антикризисной деятельности и предназначенные для координации различных гражданских средств и ресурсов и повышения их эффективности. Швеция и Финляндия в своем совместном заявлении выразили мнение о том, что «невоенные формы кризисного управления должны стать одним из главных приоритетов ЕС в ближайшие годы» [12] и указали на необходимость превентивного урегулирования кризисов мирными методами.

В дальнейшем Финляндия активно способствовала усилиям ЕС усовершенствовать координацию между гражданским и военным аспектами урегулирования кризиса [13]. Она является активным участником международного гражданского урегулирования кризисов в конфликтогенных зонах с целью продвижения принципов демократии, уважения прав человека, верховенства права и построения элементов эффективного гражданского

общества. Наиболее распространенная форма гражданского урегулирования кризиса — это рассредоточение гражданских экспертов в операциях, предпринятых ЕС или другими международными организациями. Министерство иностранных дел Финляндии несет ответственность за политическое управление гражданского урегулирования кризисов и принимает решения, в каких операциях будут участвовать гражданские эксперты, а в каких нет.

Расходы на участие в таких миссиях финансируются из бюджета Министерства иностранных дел Финляндии. Министерство внутренних дел ответственно за финансирование «домашних» приготовлений, развитие и координацию. Также в Финляндии, в городе Куопио расположен Центр по управлению кризисами. Его основные функции заключаются в комплектовании состава, его подготовке, тренировке и обучении перед тем, как быть посланным в зону кризиса.

Участие Финляндии в гражданском урегулировании кризисов значительно активизировалось в последние годы. В октябре 2010 года более 160 финских экспертов по гражданскому кризисному урегулированию были вовлечены в различные миссии. К тому же Финляндия с каждым годом увеличивает вовлеченность женщин в данную деятельность, и к 2010 году уже около трети всего персонала составляли женщины [14].

Наиболее крупномасштабная операция была проведена в Косово в 2008 году под названием EULEX, в которую в общей сложности были вовлечены 2000 экспертов по гражданскому урегулированию кризисов. В начале 2009 года Финляндия также отправила 60 своих экспертов. Цель этой миссии заключалась в содействии косовским властям в учреждении независимой полиции, органов власти, таможенной системы, пограничного контроля в соответствии с международными стандартами [14].

В 2005 году в Ираке была учреждена миссия EUJUST LEX, целью которой было укрепление верховенства права, развитие демократии и законности и уважение прав человека и основных свобод. Финляндия в этой операции проводила тренировки полицейских и работников органов государственной власти по реабилитации заключенных. Подобная миссия была инициирована в Приднестровье в том же году под названием EUBAM. Финские эксперты несли ответственность за консолидацию способностей Украины и Молдавии в сфере приграничного и таможенного управления. В 2007 году Финляндия участвовала в полицейской миссии в Афганистане, задачей которой было обучение персонала Министерства внутренних дел, полицейских и следователей с целью укрепления местной власти. Кроме своих экспертов, Финляндия также внесла добровольный взнос на инициирование этой миссии [14].

Кроме самой крупной военной операции «Алтея», которую проводил ЕС, Финляндия участвовала и в ряде других военных операций по урегулированию кризисов. В декабре 2008 года ЕС была организована первая военно-морская операция «Аталанта» в Сомали. Ее главная задача заключалась в обеспечении безопасного прохождения гуманитарного транспорта, в частности судов Мировой продовольственной программы, в Сомали,

а также отхода других судов от берегов Сомали. Данная операция была также нацелена на борьбу с пиратством. Финляндия присоединилась к операции в феврале-апреле 2011 года, направив свое военное судно «Похьянмаа» [14].

В то же время Финляндия продолжала видеть себя неприсоединившейся в военном отношении страной. В ряде случаев ее правительство обязано было предоставить разъяснение тому, что следует подразумевать в данной ситуации под «неприсоединением». Матти Ванханен (премьер-министр Финляндии с 2003 по 2010 гг.) заявил, что «термин «неприсоединение к военным альянсам» отличается от традиционного «нейтралитета» и говорит только об отношении к оборонным союзам и означает только то, что Финляндия не является членом военного союза» [14]. Во внешней политике, по словам премьер-министра, Финляндия является «почти неприсоединившейся», как член Европейского Союза, Финляндия не является ни нейтральной, ни неприсоединившейся, она скорее посвящает себя целям и действиям Евросоюза [14].

Таким образом, можно сделать вывод, что Финляндия, став членом ЕС, активно выступила за формирование «идентичности Евросоюза в сфере политики безопасности и обороны» с упором на создание европейского потенциала кризисного регулирования, демонстрируя при этом собственное стремление четко придерживаться единых позиций ЕС по международным вопросам.

Список использованной литературы

1. Consolidate version of the Treaty on European Union: A Collection of Public Documents 1990–2000 / М. Wojcun (ed.). — London, 2001. — Режим доступа: <http://www.unt.ak/ukraincentre>.
2. Юссіла О. Від великого князівства до сучасної держави: Політична історія Фінляндії від 1809 р. / О. Юссіла. — К.: Унісерв, 2002. — 407 с.
3. Ojanen H. Participation and Influence: Finland, Sweden and Post-Amsterdam Development of CFSP. Institute for security studies // Occasional Papers. — 2000. — 25 p. — Режим доступа: <http://www.iss.europa.eu/uploads/media/occ011.pdf>
4. ГДА МЗС України. — Ф. 24. — Справа № 20. — С. 139 (Про членство Фінляндії з ЗЕС).
5. Арах М. Европейский Союз. Видение политического объединения / М. Арах. — М.: Экономика, 1998. — 467 с.
6. Maastricht Western European Union Council of Ministers. Maastricht declaration 10 December 1991: A Collection of Public Documents 1990–2000 / М. Wojcun (ed.). — London, 2001. — Режим доступа: <http://www.unt.ak/ukraincentre>
7. Европейский Союз: факты и комментарии / Под ред. Журкина В. В., Борко Ю. А., Шемятенкова В. Г. — М.: Институт Европы РАН, 2000. — № 1 (22). — Режим доступа: <http://www.1.aes.org.ru/>
8. Laursen F. The EU «Neutrals», the CFSP and Defence Policy/ Finn Laursen — 1997. — 27 p. — Режим доступа: http://aei.pitt.edu/2657/1/002557_1.pdf
9. Tiilikainen T. Finland — an Active Member of the Common European Security and Defence Policy/ Teija Tiilikainen // The research Institute of Finnish Economy. — Режим доступа: http://www.etla.fi/files/929_FES_01_4_defence_policy.pdf
10. Andreani G. Le rebond europeen / G. Andreani // Politique étrangere. — Paris, 1999. — № 1. — P. 35–44.
11. Andreani G., Bertram C., Grant Ch. Europe's Military Revolution / G. Andreani, C. Bertram, Ch. Grant — London, 2002. — 322 p.

12. Европейский Союз: факты и комментарии/ под ред. Журкина В. В., Борко Ю. А., Шемятенкова В. Г. — М.: Институт Европы РАН, 2002. — № 32. — Режим доступа: <http://www.aes.org/ru/>
13. Jukka-Pekka Strand. CFSP Watch. Finland. — 2004. — 9 p. — Режим доступа: <http://www2.lse.ac.uk/internationalRelations/centresandunits/EFPU/EFPUpdfs/CFSPWatch04Finland.pdf>
14. Finland as an actor in the EU's Common Foreign and Security Policy // Ministry of Foreign Affairs of Finland. — Режим доступа: <http://formin.finland.fi/Public/default.aspx?nodeid=32279&contentlan=2&culture=en-US>

Стаття надійшла до редакції 22.11.2013

О. В. Романова

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
кафедра міжнародних відносин
к. 32, Французький бул., 24/26, Одеса-58, 65058, Україна

**ФІНЛЯНДІЯ В ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ СПІЛЬНОЇ ЗОВНІШНЬОЇ
ТА БЕЗПЕКОВОЇ ПОЛІТИКИ (СЗБП) ЄС**

Резюме

У статті досліджується зовнішньополітичний підхід Фінляндії щодо проблеми формування Спільної зовнішньої та безпекової політики (СЗБП) ЄС. Автором також проаналізовано процес трансформації зовнішньої політики Фінляндії у контексті формування СЗБП ЄС, наведено приклади участі Фінляндії у миротворчих операціях Європейського Союзу.

Ключові слова: зовнішня політика та політика безпеки Фінляндії, політика військового неприєднання, Спільна зовнішня та безпекова політика ЄС.

O. V. Romanova

Odessa National University,
Department of International Relations
R. 32, French. Bul., 24/26, Odessa-58, 65058, Ukraine

**FINLAND IN THE PROCESS OF THE CREATION OF THE COMMON
FOREIGN AND SECURITY POLICY (CFSP) OF THE EU**

Summary

This article views the foreign policy approach of Finland to the problem of development of the Common foreign and security policy (CFSP) of the EU. The author analyzed the process of the transformation of the Finland's foreign policy in the context of the creation of the CFSP of the EU.

Key words: Finland's Foreign and Security Policy, the policy of military non-alliance, the Common foreign and security policy of the EU.

УДК 327.5

О. В. Белова

аспирант кафедры международных отношений

Института социальных наук

Одесского национального университета имени И. И. Мечникова

к. 32, Французский бул., 24/26, Одесса-58, 65058, Украина

Тел.: 38(063)0615110, e-mail: dragonpython@gmail.com

КОНФЛИКТ МЕЖДУ ЯПОНИЕЙ И КИТАЕМ ВОКРУГ ОСТРОВОВ СЕНКАКУ/ДЯОЮЙДАО: ПРИЧИНЫ ОБОСТРЕНИЯ ПОСЛЕ 2004 г.

В статье анализируются те факторы, которые вызвали из глубин всеми забытый вопрос суверенитета над островами Сенкаку/Дяюйдао и сделали его актуальной проблемой в отношениях между Японией и Китаем с 1969 г. и источником острой напряженности в отношениях двух стран после 2004 г. Автор предлагает к рассмотрению более глубокие проблемы внешней политики Японии и Китая, которые питают собой конфликт вокруг Сенкаку/Дяюйдао. **Ключевые слова:** Япония. Китай, Сенкаку/Дяюйдао, территориальный спор, обострение.

Вопрос территориальной принадлежности островов Сенкаку/Дяюйдао является одним из источников напряженности между Японией и Китаем. Как показали события сентября 2012 года, трения вокруг этой проблемы оказывают свое негативное влияние не только на политический диалог между двумя странами, который хронически осложняется еще целым рядом взаимных претензий, но и на экономическое сотрудничество, которое до сих пор отличалось стабильностью; можно также опасаться, что эта проблема в будущем приобретет потенциал «горячего» конфликта.

Территориальная принадлежность островов Сенкаку/Дяюйдао оставалась неясной на протяжении многих столетий. Ни в одном из известных договоров между Японией и Китаем их принадлежность не была упомянута в явном виде — ни в договорах двадцатого века (е.g. Сан-Францисском мирном договоре, договоре о статусе Окинавы и т. д.), ни ранее. Впервые интерес к статусу Сенкаку/Дяюйдао возник только в 1969 году; территориальные притязания Японии и Китая были выражены в 1970 и 1971 году соответственно. Источником обострения в отношениях проблема принадлежности островов станет только после 2003 года. Таким образом, можно предположить, что этот конфликт имеет ряд скрытых причин, которые обусловили его перерождение и влияют на его динамику.

В статье анализируются те факторы, которые вызвали из глубин всеми забытый вопрос суверенитета над островами Сенкаку/Дяюйдао и сделали его актуальной проблемой в отношениях между Японией и Китаем с 1969 г. и источником острой напряженности в отношениях двух стран после 2004 г. Автор предлагает к рассмотрению более глубокие проблемы внешней политики Японии и Китая, которые питают собой конфликт вокруг Сенкаку/Дяюйдао.

Самой очевидной причиной начавшейся конфронтации Японии и Китая вокруг малозаметных, незаселенных островов Сенкаку/Дяоюйдао является борьба за энергоресурсы.

В первую очередь, речь идет о конкуренции за собственный нефтяной резерв островов. Согласно экспертным оценкам от 1969 года нефтяной резерв в районе Сенкаку/Дяоюйдао составляет почти 100 млрд баррелей, его общая стоимость оценивается в 6 триллионов долларов США, что превышает годовой ВВП Соединенных Штатов; также в районе было разведано примерно 200 млрд кубических метров природного газа [1, р. 11].

Более того, речь идет не просто о нескольких месторождениях; но о радикальном изменении энергетической карты региона. Согласно Конвенции ООН по морскому праву острова имеют территориальные воды, собственный континентальный шельф и исключительную экономическую зону в 40 тыс. кв. км [2]. Страна, обладающая суверенитетом над островами Сенкаку/Дяоюйдао, таким образом, получит право эксплуатировать природные ресурсы довольно обширного региона. Если Япония получит права на острова, то, с учетом размера континентального шельфа островов, их исключительной экономической зоны Япония сможет требовать делимитации района по срединной (равноудаленной от соответствующих точек отсчета противоположащих или смежных побережий) линии. С другой стороны, если острова получает Китай, то с учетом полагающихся им 12 миль их территориальных вод и 200 миль исключительной экономической зоны Китай получит весь шельф вплоть до Окинавской впадины, в то время как граница его экономической зоны будет высчитываться как равноудаленная линия от ближайшего японского острова, относительно которого нет территориальных споров.

Дополнительное значение территориального спора вокруг островов для энергетической безопасности обеих стран заключается в том, что без его решения на сегодняшний день невозможно провести делимитацию исключительных экономических зон двух стран — в частности, поскольку Япония отсчитывает свою исключительную экономическую зону и размеры континентального шельфа от этих островов. В свою очередь, пока не будет проведена делимитация между Японией и Китаем в Восточно-Китайском море, японское правительство считает невозможным совместную разработку природных ресурсов в Восточно-Китайском море. Эта позиция японского правительства положила конец соответствующим переговорам с Китаем, которые велись в этом направлении вплоть до 1996 года. В целом до тех пор, пока острова Сенкаку/Дяоюйдао будут фигурировать среди факторов, потенциально влияющих на формирование притязаний на исключительную экономическую зону какой-либо из двух стран, решение вопроса по островам в ту или иную сторону будет рассматриваться в контексте обретения контроля над всем Восточно-Китайским морем и всеми его природными ресурсами.

Потребности Китая в энергоресурсах не просто быстро растут. Доля нефти в структуре энергетического потребления Китая вырастет к 2030 году с 22,4 процентов (2004) до 28,9 процентов (2030) [3, р. 51]. Внутренний спрос

на нефть растет в среднем на 10 процентов в год. Из-за бурного экономического роста Китай стал энергетически уязвим. В 1993 году он превратился из экспортера в импортера нефти [4, р. 209]. По предварительным оценкам к 2020 году внутреннее потребление КНР достигнет 495 млн тонн нефти в год, что означает, что Китаю придется импортировать от 60 до 70 процентов необходимой ему нефти [5]; потребление природного газа увеличится втрое, потребление угля вырастет на 76 процентов [4, р. 209]. Уже сегодня Китай импортирует больше необработанной нефти, чем Япония. При этом энергетическая безопасность является залогом не только экономического роста Китая, но и социальной стабильности, и, в конечном счете, легитимности режима. В таких условиях неудивительно, что некоторые исследователи уже начали говорить об «энергетической одержимости» Китая [6].

В 2003 году после смены руководства в Китае впервые за долгое время была оформлена стратегия по энергетической безопасности. Наличие надежных запасов нефти и других редких ресурсов из фактора экономического развития превратилось в фактор национальной безопасности; обеспечение себя таковым вошло в стратегию по национальной безопасности страны и вышло на первые позиции в списке внешнеполитических приоритетов [4, р. 208].

Эта политика, с одной стороны, ведет к укреплению отношений с частью стран, с другой стороны — может служить и служит источником проблем в отношениях со многими морскими соседями. Значимость энергетической проблемы для Китая предполагает, что он готов пойти на напряженность и открытый конфликт с другими странами в регионе.

Активизация конфликта с Японией вокруг Сенкаку/Дяоюйдао хронологически совпадает с принятием в Китае новой энергетической доктрины. Показателем того, что Китай активизировал свои территориальные притязания, можно считать изменение политики Китая в отношении активистов, высаживающихся на спорных островах: после 2004 года китайская полиция перестала им препятствовать при попытке отплыть в направлении Сенкаку/Дяоюйдао, их перестали подвергать задержаниям и арестам. Комментируя эти перемены, один из участников акции 2004 года предположил, что Пекин «молчаливо одобряет» их действия [6]. То, что конфликт с Японией — лишь часть более широкой картины, связанной с энергетическими запросами Китая, также подтверждается динамикой развития территориальных споров Китая с другими странами, которые «заморозились» после 2003 года. Так, примерно в то же время, в 2004 году, территориальные притязания на острова Спратли заставили Китай пойти на ухудшение отношений с рядом наций ЮВА, и здесь, как и в случае с Сенкаку/Дяоюйдао, речь идет о контроле над богатым энергетическими ресурсами районом.

Со своей стороны, Япония практически не обладает собственными запасами нефти и природного газа и импортирует 98 процентов углеводородов для внутреннего употребления [3, р. 55]. Запасы Восточно-Китайского моря в силу своей территориальной близости могли бы стать стратегически надежным источником углеводородов. Также чувство защищенности

Японии в энергетическом отношении повысилось бы, если бы разработкой нефти и газа занимались ее национальные компании. Наконец, использование природного газа разнообразило бы тот коктейль углеводородов, который Япония использует; пока что Япония является крупнейшим в мире импортером сжиженного природного газа, который составляет 17 процентов общего энергопотребления страны [7].

С другой стороны, заинтересованность Японии в этой энергетической жиле объективно меньше, чем у Китая. Во-первых, оценки японских экспертов относительно потенциала Восточно-Китайского моря гораздо скромнее, чем у их китайских коллег. Во-вторых, поскольку Япония до сих пор импортировала только сжиженный природный газ, для использования ресурсов вокруг Сенкаку/Дяоюйдао ей придется строить соответствующее дорогостоящее оборудование и проводить длинный трубопровод.

Второй фактор обострения конфликта вокруг принадлежности островов Сенкаку/Дяоюйдао — особенности дипломатической тактики Китая, а именно — так называемая «дипломатия принуждения».

Одной из причин того, что конфликт вокруг островов Сенкаку/Дяоюйдао до сих пор не разрешен, можно считать заинтересованность Китая в его продолжении. Можно предположить, что Китаю выгодно иметь «в запасе» этот территориальный спор, чтобы использовать его как инструмент давления на Японию, чтобы заставить ее изменить свою политику по каким-то другим вопросам. Так, за период с 1978 по 2008 год Китай воспользовался этой болевой точкой как рычагом в 26 угрозах в адрес Японии [8, р. 170]. Угрожая Японии в рамках их двустороннего территориального спора, Китай в этих случаях использовал сочетание увязывания двух независимых проблем в один комплекс и дипломатию принуждения.

Увязывание двух независимых проблем в один комплекс подразумевает, что решение одного вопроса невозможно без предварительного решения другого; дипломатия принуждения — это попытка одного государства посредством угроз, давления или применения силы заставить другое государство пересмотреть или откорректировать его внешнюю политику по какому-то вопросу.

Так, Китай использует угрозы в отношении территориального суверенитета Японии (используя спорные острова Сенкаку/Дяоюйдао), чтобы надавить на Японию в вопросах определения размеров экономической помощи Японии, формулировки соглашений по безопасности с США или возможной высадки японских Сил самообороны за пределами страны.

Исследования автора этой теории Кристи Виганд (Дьюкский университет, США) показали, что в 77 процентах случаев, когда Китай выражает угрозы относительно спорных островов, их составной частью являются другие спорные темы в отношениях двух стран, например, вопросы ответственности за военные преступления, экономическая помощь или санкции [8, р. 171].

Примером такой тактики Китая может служить инцидент с маяком в 1990 году, когда Китай выразил протест против решения Японии официально признать маяк, построенный на одном из спорных островов национа-

листной японской группировкой еще в 1978 г. При этом китайская угроза была непосредственно увязана с возможным решением Японии отправить Силы самообороны на Ближний Восток для участия в войне в Персидском заливе. Министерство иностранных дел Китая тогда выразило свое глубокое недовольство предложением Японии отправить Силы самообороны на Ближний Восток и потребовала от нее прекращения всех односторонних действий на спорных островах [8, р. 181]. Своей враждебностью Китай не только выразил свое отношение к происходящему на спорных территориях, но и подтолкнул Японию пересмотреть свое решение относительно использования Сил самообороны за пределами своей территории. В наилучшей версии развития событий для Японии Китай ставит ее перед выбором — пойти на риск применения силы со стороны Китая и оккупации им спорных островов, т. е. подвергнуть опасности свой суверенитет, или же уступить Китаю в его требованиях по второму вопросу. Как мы знаем, в приведенном в качестве примера случае Япония пересмотрела свое решение и не отправила за границу Сил самообороны. Поскольку суверенитет — одно из ключевых свойств, делающих государство государством, и его жизненно важный интерес, то есть вероятность, что Китай может рассчитывать на такую уступчивость Японии, пока имеет стратегическое преимущество перед ней.

Третий фактор, толкающий Японию и Китай к конфликту — это состояние умов их общественности, а точнее — подъем национализма в обеих странах.

Один специалист по Китаю и его внешней политике сказал о Сенкаку/Дяоюйдао, что «основное значение этих островов — символическое» и что именно оно лежит в основе спора за их принадлежность [9, р. 121]. Подъем национализма в Японии и Китае является питательным субстратом для многочисленных инцидентов между Японией и Китаем, которые вспыхивают с 2004 года. В Китае внутренняя пропаганда еще с конца 90-х годов культивировала недоверие к враждебному окружающему миру; союзники США, в частности, Япония, изображались как реликты холодной войны, предназначенные для сдерживания Китая. В исторической науке в Китае подчеркивается роль жертвы, которую Китай играл по отношению к западным странам и Японии. Одновременно с идеей уязвимости национального режима в Китае звучат требования расширить роль Китая в быстро меняющемся мире. Национализм в Китае — наступательный национализм.

В свою очередь, Япония все еще не сформулировала свою региональную роль в постбиполярной системе международных отношений и находится в поиске новой национальной идентичности [10, р. 34]. Национализм Японии — это уязвленный национализм страны, которая потеряла свою идею — идею экономического лидерства — после окончания «экономического чуда» и с началом экономической стагнации.

Как следствие, общественность обеих стран весьма бурно реагирует на чувствительные моменты в двусторонних отношениях, такие как, например, проблема трактовки исторического прошлого. Двум странам удалось разграничить политическую и экономическую плоскости взаимоотношений

и оградить экономическое сотрудничество от пагубного влияния. Однако в вопросах вокруг Сенкаку/Дяюйдао речь идет о территориальном споре, т. е. о политических противоречиях, пусть и приправленных значительной экономической составляющей. Именно поэтому споры вокруг, прежде всего, оценок событий Второй мировой войны неизменно сказываются на динамике конфликта «на островном фронте». Так, визиты премьер-министра Японии Коидзуми в храм Ясукуне и спор вокруг противоречивых оценок японской оккупации Китая в японских школьных учебниках вызвал волну антияпонских демонстраций в Китае, ответное возмущение японской стороны; и в ходе повышения напряженности общественность обеих стран была возмущена и требовала от своих правительств в числе прочих мер занять жесткую позицию в территориальном споре в Восточно-Китайском море.

Во время составления договора японо-китайского договора 2008 года о совместной эксплуатации газового месторождения Чуньсяо/Ширакаба китайская сторона уделила большое внимание тому, чтобы формулировки договора не произвели впечатления, будто Китай готов поступиться своим суверенитетом в регионе; и снова источником волнения служит потенциальная реакция общественности, которая может привести к дестабилизации ситуации в стране и даже к делегитимизации действующего китайского правительства [11, р. 140]. Чтобы подтвердить непоколебимость своей позиции, лидеры Китая готовы идти на опасные демонстрации, ухудшающие отношения с Японией. Так, в 2009 году Китай в одностороннем порядке начал разработку газовых ресурсов в районе Тайваня, упирая на то, что это газовое поле не было явно указано в договоре 2008 года как подлежащее дальнейшим переговорам.

Своими действиями Китай, с одной стороны, еще раз подтвердил свои территориальные требования, в частности, в глазах населения, но с другой — пошел на деградацию политической воли сторон отбросить разногласия по вопросам суверенитета и положил конец «оттепели» 2008 года.

Отдельно в качестве причин современной напряженности вокруг спорных островов следует отметить внутривнутриполитическую ситуацию именно в Китае.

Этот фактор возникновения конфликтной ситуации вокруг Сенкаку/Дяюйдао непосредственно вытекает из предыдущего. Начиная с осени 2012 года и вплоть до марта 2013 года в Китае происходит постепенная смена поколений в управлении страной. И хотя уже известны новые лидеры Коммунистической партии Китая и имя премьер-министра страны, на момент эскалации кризиса в 2010 году еще шла борьба за места в политбюро [10, р. 34]. Поскольку страна находится в процессе утверждения власти нового руководства, никто из функционеров не может позволить себе непопулярную «слабую» позицию в отношении Японии; напротив, резкие выпады против Японии могут принести политические дивиденды.

Наконец нельзя сбрасывать со счетов военное значение островов Сенкаку/Дяюйдао

Фактор, который повышает значение спорных островов для стран-участников спора, состоит том, что эти страны — вероятные противни-

ки, а эти острова, при определенных обстоятельствах, могли бы иметь военно-стратегическое значение, в частности — в случае нападения Китая на Тайвань. Для Японии Сенкаку могут выступить как плацдарм для Сил самообороны и американских вооруженных сил в случае горячего конфликта Китая и Тайваня. С другой стороны, если этими островами завладеет Китай, то это даст ему возможность следовать своей военной стратегии и блокировать японский и американский флот и частично авиацию в случае вооруженного конфликта с Тайванем [12, р. 87]. Также Сенкаку/Дяоюйдао — важный камешек в установлении контроля над морскими путями, пролегающими в Восточно-Китайском и Южно-Китайском морях. При этом обе страны очень чувствительны к потенциальной возможности блокировать морскую транспортировку энергетических ресурсов. Таким образом, Китай может угрожать интересам Японии в районе спорных островов Сенкаку/Дяоюйдао, отрезать Японию от жизненно важных для нее морских коммуникаций (SLOC) и даже атаковать южные острова Японии и Окинаву [12, р. 87].

Выводы: Таким образом, конфликт вокруг Сенкаку/Дяоюйдао нельзя рассматривать изолированно, но только во взаимосвязи с другими процессами в международных отношениях. Он является не только и не столько источником существующей напряженности между Японией и Китаем, сколько последствием столкновения интересов двух стран в различных областях, внешним проявлением целого ряда противоречий.

Причины, которые приводят сегодня к периодическим столкновениям Японии и Китая вокруг Сенкаку/Дяоюйдао, следует искать не в исторической прошлом обеих стран, а в более широкой картине современности; среди факторов, создавших этот конфликт — и целый ряд процессов в международных отношениях, и проблемы внутреннего характера стран-участников: энергетическая проблема, проблема раздела карты региона, атмосфера в Японии и Китае и т. д.

Появившийся в результате совпадения целого ряда обстоятельств, конфликт вокруг Сенкаку/Дяоюйдао вряд ли будет разрешен без резкого изменения одного из них.

Список использованной литературы

1. Lohmeyer M. The Diaoyu/Senkaku Islands Dispute. questions of Sovereignty and Suggestions for Resolving the Dispute. dissert. ...Doctor of Philosophy Law/Martin Lohmeyer. — University of Canterbury, 2008. — 247 p.
2. United Nations Convention on the Law of the Sea // UN Document Repository. — Режим доступа: www.un.org — Дата доступа: 11.07.13 — UN Document Repository
3. Paul J. M. The Role of Energy Security in China's Foreign Policy: A Maritime Perspective // Maritime Affairs: Journal of the National Maritime Foundation of India. — 2010. — Vol. 6, No. 2. — P. 49–71.
4. Zhao S. China's Global Search for Energy Security: Cooperation and Competition in Asia Pacific // Journal of Contemporary China. — 2008. — Vol. 17, No. 55. — P. 207–227.
5. Lam W. Beijing's Energy Paranoia//Dow Jones. — 2004. — Режим доступа: <http://courses.wcupa.edu/rbove/eco343/040compecon/China/040730energy.txt> — Дата доступа: 15.11.12 — Beijing's Energy paranoia

6. Lam W. Beijing's Energy Obsession//The Asian Wall Street Journal. — 2004. — Режим доступу: http://politicalresearch.blogspot.com/2004-04_02_archive.html — Дата доступу: 15.11.12 — Beijing's Energy Obsession
7. Country Analysis Briefs: Japan — September, 2010. — Режим доступу: <http://www.eia.doe.gov/cabs/Japan/> — Дата доступу: 11.07.13 — Energy Information Administration, U. S. Department of Energy
8. Wiegand K. E. China's Strategy in the Senkaku/Diayo Islands Dispute: issue Linkage and Coercive Diplomacy//Asian Security. — 2009. — Vol. 5, No. 2. — P. 170–193.
9. Deans Ph. Contending Nationalisms and the Diaoyutai/Senkaku Dispute//Security Dialogue. — 2000. — Vol. 31, No. 1. — P. 119–131.
10. Yahuda M. China's recent Relations with Maritime Neighbours//The International Spectator: Italian Journal of International Affairs. — 2012. — Vol. 37, No. 2. — P. 30–34.
11. Minoura H. Energy Security and Japan-China relations: Competition or Cooperation. dissert.... Doctor of Philosophy International Affairs. — George Washington University, 2011. — 223 p.
12. Hughes C. W. Japan's military Modernisation: A Quite Japan-China Arms Race and Global Power Projection//Asia-Pacific Review. — 2009. — Vol. 16, No. 1. — P. 84–99.

Стаття надійшла до редакції 11.11.2013

О. В. Белова

аспірант кафедри міжнародних відносин
Інституту соціальних наук
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
к. 32, Французький бул., 24/26, Одеса-58, 65058, Україна

**КОНФЛІКТ МІЖ ЯПОНІЄЮ ТА КИТАЄМ НАВКОЛО ОСТРОВІВ
СЕНКАКУ/ДЯОЮЙДАО: ПРИЧИНИ ЗАГОСТРЕННЯ ПІСЛЯ 2004 р.**

Резюме

Стаття аналізує ті фактори, що зумовили появу на поверхні забутого питання суверенітету над островами Сенкаку/Дяююйдао та перетворили його на актуальну проблему відносин між Японією та Китаєм починаючи з 1969 р. та джерело гострої напруженості у двосторонніх відносинах після 2004 р. Автор пропонує розглянути більш глибокі проблеми зовнішньої політики Японії та Китаю, котрі живлять собою конфлікт навколо Сенкаку/Дяююйдао.

Ключові слова: Японія, Китай, Сенкаку/Дяююйдао, територіальний спір, загострення.

O. V. Byelova

International Relations Department of Social Sciences Institute
of Odessa Mechnikov National University
r. 32, 24/26, Frantsuzsky Boulevard, Odessa-58, 65058, Ukraine

**JAPAN-CHINA CONFLICT OVER SENKAKU/DYAOYU ISLANDS:
REASONS FOR CONFLICT ESCALATION AFTER 2004**

Summary

The article addresses those factors which called the nearly forgotten question of Senkaku/Dyaoyu islands to the surface and turned it into a topical issue in Japan-China relations it had become since 1969 and a source of acute tension in the bilateral relations as of 2004. The author suggests to look into underlying issues of Japan and China foreign policy, on which the conflict over Senkaku/Dyaoyu islands has been feeding.

Key words: Japan, China, Senkaku/Dyaoyu, territorial dispute, escalation.

УДК 327[(73):(39:297)]«2001/2009»

К. О. Чумак

аспірантка кафедри міжнародних відносин

Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

к. 32, Французький бул., 24/26, Одеса-58, 65058, Україна

Тел.: (380482) 633259, e-mail: christina-chumak@rambler.ru

ВІЙНА З МІЖНАРОДНИМ ТЕРОРИЗМОМ У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ США У 2001–2009 рр.

Стаття має на меті показати особливості зовнішньої політики адміністрації Дж. Буша — молодшого з огляду на проголошену війну з міжнародним тероризмом. Показано розробку нової доктрини ЗП США, основні напрями ударів по країнах, що підозрювались у підтримці тероризму, здобутки та проблеми у діяльності американської адміністрації.

Ключові слова: зовнішня політика США, доктрина Буша, міжнародний тероризм, «Аль-Каїда», Афганістан, Ірак.

Тема війни з тероризмом, яку розпочав президент Дж. Буш-молодший, залишається дуже актуальною. 11 вересня 2001 р. стало поворотним моментом у сучасній історії США. Америка і весь світ пережили шок через атаки терористів. Дж Буш оголосив, що Сполучені Штати перебувають у стані війни проти міжнародного тероризму і вестимуть цю війну, доки противника не буде розгромлено, яких би зусиль це не потребувало. Практика продемонструвала, що навіть для такої наддержави як США виграти цю війну наодинці є неможливим; виклик тероризму став глобальною проблемою сучасності.

Метою поданої статті є показ еволюції зовнішньої політики США за часів Дж. Буша-молодшого під впливом нової глобальної цілі — війни проти міжнародного тероризму.

Ця тема є досить популярною в різних політологічних школах. Зокрема існують праці відомих західних науковців Дж. Вейсберга, Ф. Хейманна та Н. Чомські [1; 2; 3]. В Росії політика Буша переважно розглядалась у критичному ключі [4; 5; 6]. В Україні ж вона поки що привертала мало уваги. Питання впливу війни з міжнародним тероризмом на загальну еволюцію зовнішньої політики США у перше десятиріччя ХХ ст. взагалі було недостатньо описаним.

У січні 2001 р. Дж. Буш-молодший прийняв президентські повноваження та став 43-м президентом США. Свій уряд він сформував із представників різноманітних напрямків і поглядів — від лібералів до жорстких консерваторів. У перші місяці свого урядування Дж. Буш приділяв основну увагу внутрішнім справам держави. Але вранці 11 вересня 19 ісламських терористів-самогубців, поділившись на чотири групи, захопили в повітрі рейсові літаки з пасажирами. Захоплювачі спрямували два з цих літаків на обидва 110-метрові хмарочоси Всесвітнього торговельного центру

в Нью-Йорку, в результаті чого обидві вежі повалилися, поховавши під руїнами більшість людей, що там знаходилися. Третій захоплений літак протаранив Пентагон — штаб-квартиру міністерства оборони США у Вашингтоні. Пасажири та команда четвертого авіалайнера зробили спробу перехопити у терористів керування літаком; у результаті сутички на борту літак упав на землю в штаті Пенсільванія. У підсумку цих атак загинуло близько трьох тисяч осіб [7].

Адміністрація Дж. Буша майже відразу опанувала ситуацію і взяла її під свій контроль. Було встановлено, що організатором та виконавцем замахів є таємна, розгалужена по багатьох країнах, ісламістська структура «Аль-Каїда», яку очолює релігійний фанатик із Саудівської Аравії Усама Бен Ладен. Для боротьби з тероризмом було створено Управління безпеки країни, яке дістало майже необмежені права щодо осіб, підозрюваних у ворожих намірах [8]. Завдяки вжитим заходам упродовж усіх наступних років на території країни не було вчинено жодного серйозного терористичного акту.

Уряд США дійшов висновку, що розсадником тероризму став Афганістан. Його правлячий режим, очолюваний вкрай реакційним ісламістським рухом «Талібан», дає притулок «Аль-Каїді», яка створила на терені країни табори та школи бойовиків. 7 жовтня 2001 р. розпочалася військова операція США за участі Великої Британії, а також інших союзників проти «Талібану» масованим повітряним бомбардуванням позицій талібів. Останні вже 13 листопада без бою залишили Кабул, до якого ввійшли американські війська і опозиційні «Талібану» афганські сили [9]. Наступного дня Рада Безпеки ООН одногосно ухвалила резолюцію щодо Афганістану, яка підтверджувала підтримку міжнародних зусиль щодо викорінення тероризму, осуджувала рух «Талібан», схвалювала зусилля, докладені афганським народом із метою рятування країни від режиму талібів. Операція проти «Талібану», що тривала до 17 грудня, здавалося, увінчалась успіхом: режим талібів було повалено. Однак остаточно його не було розгромлено і згодом він, перегрупувавши свої сили, спромігся перейти в контрнаступ. Цього адміністрація Буша не змогла передбачити; очевидно, не були взяті до уваги уроки радянського перебування в Афганістані у 80-ті рр. ХХ ст.

Успіх операції в Афганістані і наміри президента поширити військові дії проти тероризму на інші країни мали своїм наслідком посилення ролі в оточенні Дж. Буша-молодшого таких його радикально налаштованих співробітників («яструбів»), як віце-президент Дік Чейні, міністр оборони Дональд Рамсфельд і радник президента Кондоліза Райс, які справляли дедалі сильніший вплив на формування зовнішньополітичного курсу американської адміністрації [10, с. 1136]. Цей курс опрацьовувався протягом року після подій 11 вересня. Уже в січні 2002 р. Дж. Буш назвав три «країни-ізгої», що прагнуть до набуття ядерної зброї: Іран, Ірак і КНДР, які, за його концепцією, становлять «вісь зла», і якщо ці країни не відмовляться від своїх намірів, Сполученим Штатам доведеться звести з ними рахунки. Трохи згодом до країн «вісі зла» було зараховано також Кубу, Лівію та Сирію, які начебто прагнули до здобуття зброї масового винищен-

ня [11]. Нарешті у вересні 2002 р. було опубліковано документ під назвою «Стратегія національної безпеки США», який дістав у ЗМІ назву «доктрина Буша».

В документі зазначалося, що боротьба з тероризмом залишається головним пріоритетом у діяльності адміністрації, і в цій війні проти ворога нового типу попередні стратегії стримування, застосовувані в роки «холодної війни», вже не є дієвими і тому мають бути замінені стратегією випереджувальних дій [1, р. 135].

Таким чином, Вашингтон надавав собі право першим завдати удару по терористичних угрупованнях, які одержали б доступ до зброї масового знищення, а також по окремих державах, ворожих США. «Ми не можемо дозволити нашим противникам завдати удару першими», — підкреслено у документі [12, с. 208]. Врешті «доктрина Буша» проголошувала готовність США до односторонніх дій проти потенційних противників, незалежно від схвалення цих акцій міжнародним співтовариством. Насправді, Сполученим Штатам було дедалі важче одержати підтримку своїх союзників, а тим більше ООН, у міру того як «війна проти терору» виходила за межі Афганістану.

Наступним кроком на шляху боротьби з міжнародним тероризмом адміністрація Буша визначила повалення режиму Саддама Хусейна в Іраку. Сполучені Штати звинуватили іракський уряд у тому, що він начебто підтримує «Аль-Каїду» і, найголовніше, незаконно створює зброю масового знищення, а це становить реальну загрозу миру та безпеці у світі. Проти військової операції в Іраку виступили Росія, Китай, мусульманські країни і навіть союзниці США по НАТО — Франція і Німеччина. Не дала на неї санкцій і Рада Безпеки ООН. Проте, нехтуючи думкою значної частини світової спільноти, США без вагань вирішили проводити операцію. Їх послідовно підтримали: Велика Британія, ряд країн Західної і Центральної та Східної Європи.

Операція в Іраку розпочалася 20 березня 2003 р. Для її проведення США зосередили 225 тис., Велика Британія — 45 тис. військовослужбовців. Було направлено тисячу військових літаків і стільки ж крилатих ракет. Іракська армія С. Хусейна налічувала понад півмільйона осіб, але серйозного опору нападникам вона не чинила, тож війська американо-британської коаліції впродовж шести тижнів без особливих зусиль зайняли всю територію Іраку. 1 травня Дж. Буш оголосив про завершення військової операції [13].

Знову, як в Афганістані, здавалося, що США здобули рішучу перемогу. Однак подальші події звели їхні успіхи майже нанівець. Зокрема не знайшли підтвердження американські звинувачення в тому, що режим С. Хусейна підтримував тісні зв'язки з «Аль-Каїдою» і що він володів зброєю масового знищення, — а саме це стало приводом вторгнення в Ірак. Більше того, в міжнародних ЗМІ було висловлено думку, що справжньою метою операції було прагнення США прибрати до рук багаті родовища іракської нафти. Це негативно вплинуло на імідж США в світі, навіть у стані їх західноєвропейських союзників були більш відчутні негативні оцінки.

Незабаром після зайняття Іраку військами коаліції там виник рух збройного опору, який згодом переріс у справжню партизанську війну проти американців та їх союзників, а також проти створеного ними іракського тимчасового уряду, якому в червні 2004 р. формально було передано владу в країні. Напади бойовиків на американських військовослужбовців, на солдатів і поліцію нового іракського уряду, терористичні акти з вибухами та численними жертвами, підриви нафтових підприємств, нафтопроводів стали повсякденним явищем. Загалом ситуація в країні до кінця терміну правління Дж. Буша залишалася далекою від нормальної. Втрати американських військ у цій війні становили 4,2 тис. осіб, поранених — 31 тис. Жертви іракського населення в перебігу війни досі не можуть бути підрахованими з достатньою докладністю. За різними оцінками, вони можуть бути від 80 тис. до 1,5 млн осіб [14].

Друга каденція перебування Дж. Буша-молодшого на посаді президента виявилася ще складнішою для нього, ніж перша. В Іраку ситуація не покращувалася, становище в Афганістані ускладнювалося. Ще однією болючою точкою для США на Близькому та Середньому Сході став Іран. Сполучені Штати та їх союзники, підозрюючи Іран у розробці ядерної зброї, не знаходили, однак, способів перешкодити цьому. Коли у липні 2006 р. спалахнув лівано-ізраїльський конфлікт, США рішуче виступили на підтримку Ізраїлю, вважаючи, що він має право на самозахист. Однак із такою позицією Вашингтона не погодилася більшість його західноєвропейських союзників, які виступали за негайне припинення воєнних дій.

Разом із тим у 2006 р. США виключили Лівію зі списку держав, що підтримують терористичні організації, й відновили з нею дипломатичні відносини. У списку держав, що спонсорували тероризм, залишились Іран, Куба, КНДР, Судан і Сирія [15].

На початку 2009 р. Дж. Буш-молодший залишив свій пост із низьким рейтингом: на момент припинення президентських повноважень його підтримувало лише 34 % жителів США, в той час як після терактів 11 вересня 2001 р. він користувався довірою 90 % громадян. За його власним визнанням, найбільшою його помилкою була війна в Іраку [1, р. 136].

Разом із тим Дж. Буш вважав своїм беззаперечним досягненням те, що після 11 вересня у США не сталося жодного значного терористичного акту. З цими висновками можна погодитися, хоча вони, звичайно, не вичерпують плюсів і мінусів його діяльності. Варто лише нагадати, що йому довелося діяти в складній обстановці, тож більші чи менші помилки в перебігу практичної діяльності президента були неминучі. Отже можна зробити висновок, що основні напрями зовнішньої політики США були серйозно переглянуті після оголошення війни проти тероризму. Для адміністрації Буша характерним було протиставлення Заходу так званій «вісі зла», й всі інші завдання підпорядковувались меті її розгрому будь-якими методами, включаючи військові операції. Але досвід 2001–2009 рр. довів обмеженість як можливостей США, так і взагалі застосування військової сили в умовах постбіполярного світу.

Список використаної літератури

1. Weisberg J. The Bush Tragedy / J. Weisberg. — Random House, 2008. — 271 p.
2. Heymann P. B. Terrorism, Freedom, and Security: Winning without War / P. B. Heymann. — Cambridge, 2003. — 228 p.
3. Chomsky N. Wars of Terror / N. Chomsky // New Political Science. — 2003 [Electronic resource]. — Available on the web at: <http://ua.bookfi.org/book/660622>
4. Бойко В. С. Политика США в Афганистане после событий 11 сентября 2001 г.: Научно-экспертный компонент / В. С. Бойко. — М., 2003. — 372 с.
5. Нагорнов С. К. Политика США в Афганистане / С. К. Нагорнов // Международная политика. — 2005. — № 1. — С. 28–37.
6. Рашид А. Талибан. Ислам, нефть и новая Большая игра в Центральной Азии / А. Рашид. — М., 2003. — 368 с.
7. Global Terrorism Decoded [Electronic resource]. — Available on the web at: <http://www.globalterrorism.com>
8. Keyes A. Terrorism — American style / A. Keyes [Electronic resource]. — Available on the web at: http://members.tripod.com/Internet_Parliament/archive/6.htm
9. Важность борьбы с международным терроризмом и ситуация в Афганистане [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.svoboda.org/archive/Crisis/war/1101/11.111301-2.asp>
10. Шишов А. Л. Современное состояние системы внутренней безопасности США / А. Л. Шишов // Право и политика. — 2008. — № 5. — С. 1131–1139.
11. Верхотуров Д. Н. Американская политика в Афганистане. Каков ее характер? / Д. Н. Верхотуров [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.afghanistan.ru>
12. Шишов А. Л. Принцип «имперского президентства» как теоретическое обоснование чрезвычайных полномочий исполнительной власти в сфере внешней политики / А. Л. Шишов // Актуальные проблемы политики и политологии в России. — М., 2009. — С. 207–217.
13. The Counter-Terrorism Page [Electronic resource]. — Available on the web at: <http://www.terrorism.net>
14. Terrorism Research Center [Electronic resource]. — Available on the web at: <http://www.terrorism.com/index.shtml>
15. Current Issues: Terrorism [Electronic resource]. — Available on the web at: <http://www.usembassy.org.uk/terror.html>

Стаття надійшла до редакції 25.11.2013

К. О. Чумак

кафедра міжнародних відносин

Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

к. 32, Французський бул., 24/26, Одеса-58, 65058, Україна

ВОЙНА С МЕЖДУНАРОДНЫМ ТЕРРОРИЗМОМ ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ США В 2001–2009 гг.

Резюме

Статья призвана показать особенности внешней политики администрации Дж. Буша-младшего с точки зрения провозглашенной войны с международным терроризмом. Показана разработка новой доктрины ВП США, основные направления ударов по странам, которые подозревались в поддержке терроризма, достижения и проблемы в деятельности американской администрации.

Ключевые слова: внешняя политика США, доктрина Буша, международный терроризм, «Аль-Каида», Афганистан, Ирак.

K. O. Chumak

Department of International Relations, Odessa National University,
k. 32, French Bul., 24/26, Odessa-58, 65058, Ukraine

**THE WAR ON INTERNATIONAL TERRORISM IN US FOREIGN
POLICY IN 2001–2009**

Summary

This article aims to show the peculiarities of foreign policy of the George W. Bush administration in terms of the proclaimed war against international terrorism. There was showed the development of the new doctrine of foreign policy of the USA, the main directions of strikes against countries who were suspected of supporting terrorism, and achievements and problems in activities of the US administration.

Key words: US foreign policy, the Bush doctrine, international terrorism, al-Qaeda, Afghanistan, Iraq.

Українською та російською мовами

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації:
серія КВ № 11464–337Р від 07.07.2006 р.

Вища атестаційна комісія України визнала журнал
фаховим виданням з соціологічних і політичних наук.
Постанова Президії ВАК України № 1–05/1 від 10 лютого 2010 р.

Затверджено до друку вченою радою
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
Протокол № 3 від 29.11.2013 р.

Адреса редколегії:
65082, м. Одеса, вул. Дворянська, 2
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Тираж 100 прим. Зам. № 718.

Видавництво і друкарня «Астропринт»
65091, м. Одеса, вул. Разумовська, 21
Тел.: (0482) 37-07-95, 37-24-26, 33-07-17, 37-14-25
www.astroprint.odessa.ua; www.fotoalbum-odessa.com
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1373 від 28.05.2003 р.